

М.С. Сергєєва

Косторізна справа у Стародавньому Києві

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

М.С. Сергєєва

КОСТОРІЗНА СПРАВА У СТАРОДАВНЬОМУ КИЄВІ

КИЇВ — КНТ — 2010

УДК 904(477-25)”09/12”
ББК Т4(4Укр-2К)431.2 – 423.2 – 514.2
С32

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології НАН України

Рецензенти: чл.-кор. НАН України, д. і. н., професор Г.Ю. Івакін,
д. і. н., професор Р.В. Терпиловський

Відповідальний редактор: д. і. н., професор Д.Н. Козак

Сергєєва М.С.
С32 Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К.: КНТ, 2011. — 256 с.

ISBN 978-966-373-670-9

Монографія присвячена дослідженню київського косторізного виробництва X — першої половини XIII ст. Розглянута організація та структура косторізного ремесла, сировина та техніка її обробки. Зроблено систематизацію асортименту продукції київських косторізів. Окрему увагу авторка приділяє декоративному оформленню виробів з кістки та рогу.

Книга розрахована на археологів, етнографів і всіх, хто вивчає ремесло та матеріальну культуру доби середньовіччя.

Монография посвящена исследованию киевского косторезного производства X — первой половины XIII вв. Рассмотрена организация и структура косторезного ремесла, сырье и техника его обработки. Создана систематизация ассортимента продукции киевских косторезов. Отдельное внимание автор уделяет декоративному оформлению изделий из кости и рога.

Книга рассчитана на археологов, этнографов и всех, кто изучает ремесло и материальную культуру эпохи средневековья.

УДК 904(477-25)”09/12”
ББК Т4(4Укр-2К)431.2 – 423.2 – 514.2

ISBN 978-966-373-670-9

© Сергєєва М.С., 2011
© ТОВ «КНТ», 2011

ПЕРЕДМОВА

Вивчення стародавнього виробництва, як невід'ємної частини матеріальної культури минулого, належить до пріоритетних напрямків сучасної археологічної науки. У цьому зв'язку обробка органічної сировини рослинного та тваринного походження викликає особливий інтерес. Як найбільш доступні, органічні різновиди сировини з прадавніх часів використовувалися для виготовлення різноманітної продукції й посідали провідне місце у виробництві. Кісткові матеріали складали значну їх частину. З давнини вони слугували матеріалом для виробів різноманітного призначення: речей повсякденного вжитку, знарядь праці, деталей військового озброєння тощо. На Русі косторізне ремесло, якщо не брати до уваги виготовлення примітивних знарядь праці у домашніх умовах, виникає тільки з розвитком міст та міського ремесла протягом X—XII ст. Саме у цей період відбувається його піднесення, з'являється якісна й різноманітна продукція. Отже, зазначена галузь давньоруського виробництва заслуговує спеціального дослідження.

Серед давньоруських міст Київ посідає особливе місце як столиця Київської Русі — центр, навколо якого концентрувалося політичне, соціально-економічне та культурне життя. Його провідна роль у розвитку Давньоруської держави вимагає ретельного вивчення, серед іншого, і його ремесла.

Стародавній Київ є одним з найбільш великих осередків формування професійної косторізної справи. Київські матеріали налічують багато сотень екземплярів готових виробів, які репрезентують предмети різних категорій: речі повсякденного вжитку (гудзики, гребені, гральні реквізити), знаряддя праці, деталі озброєння, елементи оздоблення тощо. Обробка кістки та рогу репрезентована також знахідками сировини та відходів виробництва. Застосування органічної сировини відображує активне ставлення людини до природних ресурсів, їх опрацювання та перетворення в елемент культури. Тому велике значення для формування особливостей використання кістки та рогу має природна і культурно-історична специфіка того чи іншого регіону. На формування сировинної бази косторізного ремесла впливає склад місцевої фауни та соціально-економічні умови (переважання мисливства або скотарства і відповідно

основне джерело сировини). Важлива роль у розвитку косторізного ремесла належить історико-культурній ситуації в регіоні (місцеві традиції використання тих чи інших виробів, характер та напрямки впливів ззовні), яка формує специфіку ремісничої продукції та ремесла у цілому.

Але найбільш важливим з точки зору реконструкції виробництва є відкриття у різних районах міста ремісничих комплексів, пов'язаних з обробкою кісткової сировини. Косторізні майстерні, виявлені у Києві, дають багато матеріалів для відновлення всього виробничого процесу та окремих технологічних операцій. Це стосується не лише виробів масового попиту. В колекції київської різьбленої кістки є предмети, що можуть характеризувати рівень розвитку художнього ремесла давньоруської доби. Вивчення їх з погляду не тільки мистецтвознавства, але й техніки виконання може удосконалити наші уявлення про київське декоративно-прикладне мистецтво взагалі.

При всьому цьому, незважаючи на численні знахідки слідів функціонування київського косторізного ремесла, цей вид ремісничої діяльності ще не зазнав узагальнюючого монографічного аналізу, якого він, безумовно, заслуговує. Чинна робота спрямована на ліквідацію цієї «білої плями». Характер роботи, яка ставить своєю метою дослідження, насамперед, виробничих процесів і ремесла у цілому, обумовив деякі особливості її структури. Так, багато уваги надається питанням організації й технології виробництва. Авторка уникає дрібної класифікації матеріалу, який вона розглядає передусім з позиції його місцевого або імпортного походження. Саме тому аналіз речей здогадно немісцевого походження наводиться поза основним речовим комплексом.

Труднощі вивчення київського ремесла взагалі і, зокрема, косторізної справи полягають в кількох аспектах. По-перше, за тривалий час досліджень Києва багато матеріалів було втрачено, решта розпорошена по музеям, фондам і збіркам, у тому числі й поза межами Києва. Ці матеріали не завжди доступні для дослідження, тому немає можливості залучити всі вироби з кістки та рогу, знайдені у Києві, і провести їх будь-який серйозний кількісний аналіз. По-друге, матеріали, отримані під час розкопок XIX — початку XX ст., як правило, не супроводжує необхідна документація, отже їх важко датувати. Це значно зменшує можливості дослідження динаміки виробництва протягом давньоруського періоду. Роботи у Києві останніх десятиліть в основному носять рятувальний характер, що заважає загальному дослідженню площі давньоруських садиб, потрібному для точної реконструкції їх плану, та встановленню принципу розміщення на території садиби ремісничих об'єктів. Слід також відзначити, що дослідження стародавнього Києва тривають і кожен рік надає нові знахідки виробів з кістки та рогу, які неможливо врахувати відразу, отже, сукупність матеріалів, що аналізуються, весь час доповнюється. Саме тому основні висновки чинного дослідження базуються переважно на матеріалах робіт останніх десятиліть (з 70-х рр. XX ст. до 2008 р.), хоча до аналізу залучаються всі доступні матеріали. Одним із завдань розгляду якомога більшої кількості даних щодо давньокиївського косторізного ремесла є їх введення до наукового обігу, оскільки значна їх частка або взагалі залишається поза увагою дослідників, або не опублікована згідно вимог сучасних досліджень.

Запропонована робота може розглядатися лише як перший крок у справі вивчення київського косторізного ремесла. Нові польові роботи, а також подальші дослідження архівних та музейних фондів можуть внести багато додаткових даних в наші уявлення про цю галузь. Проте на сучасному етапі вкрай назріла необхідність узагальнення вже відомих матеріалів. Саме це є основним завданням чинної праці.

Користуючись нагодою, авторка висловлює щиру подяку М. Сагайдаку, Г. Івакіну, І. Мовчану, В. Зоценку, М. Ієвлеву, С. Тараненку, В. Івакіну, Н. Хамайко, В. Козюбі за надання матеріалу та інформації про нього, завідувачці Наукового архіву ІА НАН України Г. Станіциній за сприяння у пошуках неопублікованих архівних матеріалів щодо косторізної справи Стародавнього Києва, а також О. Журавльову і О. Марковій за консультації з визначення видового складу тварин, кістки яких слугували сировиною для косторізного виробництва.

Розділ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ КИЇВСЬКОГО КОСТОРІЗНОГО РЕМЕСЛА

Незважаючи на те, що археологічне вивчення Стародавнього Києва триває вже понад 200 років, косторізне ремесло майже не привертало увагу дослідників. На перших етапах, починаючи з XIX ст., їх інтереси концентрувалися тільки на окремих виробах, зазвичай найбільш яскравих. Деякі з таких виробів потрапили у каталог «Старожитності Подніпров'я» Бориса та Варвари Ханенків (Ханенко, Ханенко, 1902, с. 56). Окремі вироби з кістки та рогу публікувалися у контексті того чи іншого комплексу, проте таких публікацій обмаль (Хойновский, 1893, табл. VII, *61*; III, *136, 137*; XII, *54—58*; XIV, *138, 139*; Беляшевский, 1903, с. 360, табл. XIX, *1*; ОАК за 1912 г., с. 58). Значно рідше на сторінки друкованої продукції потрапляли спорадичні повідомлення про залишки косторізного виробництва. Серед дослідників, які звернули увагу на функціонування косторізних майстерень у Києві, передусім слід назвати М. Біляшівського та В. Хвойку. М. Біляшівський уперше звернув увагу на сліди функціонування косторізного виробництва на Флорівській горі (Киселівці) у зв'язку з розвідками у цьому місці — своїми та В. Хвойки (Беляшевский, 1888, с. 55; Беляшевский, 1895, с. 60), вказуючи на наявність заготовок для виробів з кістки, проте він розглядав це питання дуже побіжно. Трохи більше уваги косторізній справі приділив В. Хвойка. Під час археологічних робіт 1907—1908 рр. на садибі М. Петровського, яка розташовувалася поряд з садибою Десятинної церкви, він виявив, серед іншого, сліди косторізного виробництва і звернув увагу на деякі його деталі. Зокрема, В. Хвойка відзначав можливість простежити

послідовні етапи обробки кістки та рогу на матеріалах майстерень, які він відкрив. «Наприклад, — писав дослідник, — можна прослідкувати поступову обробку гудзиків та застібок, починаючи з первинної стадії і закінчуючи повною обробкою» (Хвойка, 1913, с. 71—72). Відзначимо увагу автора до матеріалу, з якого вироблялися речі: він чітко розмежовує кістку та ріг як різні види сировини, чого не завжди робили його наступники. Працю В. Хвойки можна вважати першим кроком у вивченні київського косторізного виробництва, хоча, з іншого боку, дослідження пам'ятки має суттєві недоліки. Зокрема, відсутність потрібної документації не дозволяє охарактеризувати ці виробничі комплекси більш докладно й точно прив'язати їх на місці, що зменшує їх значення для сучасної науки.

Детальний опис виробів з кістки та рогу з розкопок В. Хвойки можна знайти в неопублікованій роботі С. Магури, який на початку 1930-х рр. першим серйозно підійшов до вивчення косторізного ремесла Середньої Наддніпрянщини доби Київської Русі. У 1931 р. він захистив дисертацію «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за княжих часів (раннього феодалізму)» (Шовкопляс, 1992, с. 110). Зараз машинописний варіант основної частини цієї роботи, під назвою «Обробка кістки та рогу у слов'ян княжих часів у Середній Наддніпрянщині» і рукописні чернетки до нього, що датуються 1930 р., зберігаються в Науковому архіві ІА НАНУ (Магура, авт. фонд, № 16, № 6). Праця С. Магури не була опублікована й залишилася невідомою широкому науковому загалу, а ім'я дослідника, репресованого у 1937 р., на тривалий час було викреслено з історії науки, тому слід зупинитися на зазначених архівних матеріалах докладніше. Рукопис містить всебічний опис матеріалу і дає достатньо чітке уявлення про підхід автора до вивчення косторізного ремесла. С. Магура вважав, що давньоруське ремесло в цілому почало розвиватися не пізніше X ст. і вже досягло значного рівня в XI ст., про що він наводить писемні свідчення. Автор відзначає, що «в літературних джерелах того часу ми не маємо відомостей про кістяне виробництво в Київській Русі, але археологія дає нам матеріал, який свідчить, що це виробництво було дуже розповсюджене й досягло великого розвитку». На його думку, досконалість обробки речей свідчить про професійні здібності майстрів, які «очевидно ... були справжні ремісники». Автор вказує на ринковий характер косторізного ремесла, але одночасно він згадує художні речі, які «очевидно, були в користуванні заможних верств населення» (Магура, авт. фонд, № 16, с. 2—3). Варто уваги відзначити, що вже на початку 30-х рр. С. Магура помітив таку характерну рису місцевого косторізного ремесла, як повне переважання кістяних виробів над роговими (Магура, авт. фонд, № 16, с. 4). Пізніше дослідники майже не звертали уваги на характер сировини київського (і взагалі південноруського) косторізного виробництва, але, як ми побачимо далі, це було дуже суттєве зауваження. Вражає ретельність, з якою описана кожна конкретна річ, що була у розпорядженні автора — від її точних параметрів до можливих технологічних засобів виготовлення, коли це простежується. Дослідник спеціально підкреслював важливість спостереження за технікою виготовлення речей і технікою їх орнаментації (Магура, авт. фонд, № 16, с. 4). Саме йому належить перше і найбільш докладне описання процесу виробництва київських напівсферичних

гудзиків (Магура, авт. фонд, № 16, с. 31—34). Зазначена робота містить багато важливих спостережень з різних аспектів косторізної справи, які не втратили свого значення й до наших днів, її можна використовувати як довідкову працю з питань косторізного ремесла Києва та взагалі Середнього Подніпров'я.

Зазначену роботу С. Магури можна пов'язати з загальним піднесенням у 1930—1940 роки інтересу до економічного розвитку стародавніх суспільств, а отже й до виробництва у цілому. Серед іншого дослідники починають приділяти особливу увагу виробничим комплексам. Той самий автор пише про свої дослідження гори Киселівки у 1933 р., що їх метою було виявлення залишків майстерень часів феодалізму, щоб «здобути новий комплекс матеріалів для висвітлення питань ремісництва за тих часів» (Магура, 1934, с. 212).

Фундаментальна робота Б. Рибакова, яка була видана у 1948 р., підсумувала дослідження давньоруського ремесла на певному етапі. Серед іншого, автор звертається до косторізного ремесла (Рыбаков, 1948, с. 413—416). Заслугою Б. Рибакова є те, що він фактично першим розглядав косторізне ремесло як самостійний вид виробництва. Порівнюючи обробку кістки і дерева, він все ж таки підкреслював, що косторізне виробництво відрізняється більш розвинутими прийомами і більш досконалими інструментами, яких потребує кістка, твердіша за дерево. Саме це, на його думку, виділило косторізів в особливу галузь ремесла (Рыбаков, 1948, с. 413). Автор простежив деякі технологічні прийоми та інструментарій, яким користувались давньоруські косторізи, звернув увагу на сировину, серед якої він називає кістки великих тварин, ріг і моржеві ікла («риб'ячий зуб»). Б. Рибаков також простежив основні етапи розвитку давньоруського ремесла взагалі, що має значення і для косторізної справи. Переломним моментом, на його думку було IX ст., коли з'являються нові види обробки металів, а отже й нові знаряддя праці. Цей розвиток продовжується у X ст., з розвитком придворного та вотчинного ремесла. Одночасно автор не заперечує деякий розвиток вільного посадського ремесла. Провідним центром на цей час він вважає саме Київ. У XI ст. йде процес удосконалення ремісничого виробництва й, нарешті, XII ст. він визначає як період розквіту давньоруського ремесла (Рыбаков, 1948, с. 431—432).

У 1949 р. виходить стаття С. Ізюмової, присвячена питанням техніки косторізного виробництва дьяковської культури і давньоруського періоду, яка багато років була найбільш змістовною працею з зазначеного питання (Изюмова, 1949). Висновки С. Ізюмової важливі для історії розвитку давньоруського косторізного ремесла взагалі, а отже й київського. Зокрема вона намагалася простежити техніку обробки кістки та рогу у розвитку і виявити відмінності технологій у часи Давньої Русі порівняно з більш ранніми. Це була перша спроба такого роду.

Незважаючи на те, що ані Б. Рибаков, ані С. Ізюмова не торкалися конкретно київського ремесла, висловлені в них положення зіграли значну роль у ставленні до цієї галузі ремісничого виробництва у цілому. Зокрема, автори обґрунтовували точку зору про необхідність комплексного підходу до вивчення косторізної справи, який з часом стає основним.

У зв'язку з дослідженнями 40-х років XX ст., у галузі косторізного ремесла слід також відзначити незакінчену роботу Г. Корзухіної, присвячену давньо-

руській різьбленій кістці. В архіві Г. Корзухіної зібрано переважно малюнки та фотографії давньоруських речей з кістки та рогу з короткими нотатками і наведені деякі аналогії (Корзухина, 1949). Серед цих матеріалів є й київська різьблена кістка. Збереглися чернетки тез до статті (спр. № 19, арк. 57—59), де авторка висловлює її основні положення, з яких видно, що головним завданням вона вважала вирішення питань датування давньоруської різьбленої кістки. Серед іншого вона пропонувала звернути увагу й на деякі технологічні особливості різьбленої кістки, зокрема виявити час появи токарного верстату у косторізній справі. Незважаючи на те, що робота репрезентована в основному ілюстративним матеріалом, великий обсяг робить її дуже корисною як каталогу виробів з різьбленої кістки Київської Русі й, зокрема, Києва.

Безпосередньо на київське косторізне ремесло у 50-ті роки XX ст. звертали увагу Г. Шовкопляс і М. Каргер. Заслугою М. Каргера було те, що він у своїй узагальнюючій праці, присвяченій стародавньому Києву, дав хоч і короткий нарис косторізного ремесла, але узагальнив всі наявні на той час дані (Каргер, 1958, с. 470—471).

Спробу більш докладного описання київського косторізного виробництва намагалася зробити Г. Шовкопляс. Її перші роботи з цієї проблематики присвячені матеріалам косторізного ремесла з гори Киселівки, що їх досліджували у кілька етапів різні автори (Шовкопляс, 1954; 1958, с. 141—144). Авторка залучає до наукового обігу деякі неопубліковані матеріали розкопок на Киселівці різних років. Проте основне значення має не публікаційна частина зазначених робіт, вона дуже побіжна і неповна, а те, що уперше після С. Магури, Г. Шовкопляс звертає увагу на проблематику косторізного виробництва, зокрема на технологічні аспекти його вивчення. Вона уперше на матеріалах Киселівки описує техніку виготовлення напівсферичних гудзиків, одного з основних видів продукції, відзначеного ще В. Хвойкою (Шовкопляс, 1954, с. 27—28). Велика кількість знахідок різьбленої кістки на Киселівці привела дослідницю до висновків про те, що у цьому районі Києва існував «спеціальний ремісничий косторізний посад» (Шовкопляс, 1954, с. 32). Отже, у роботах 1950-х рр. авторка робить спробу часткової реалізації ідеї, що її окреслив у свій час С. Магура. Щоправда, вона розглядає виробничі аспекти косторізного ремесла досить побігло, без притаманної С. Магурі уваги до деталей.

Пізніше, у 1960—1970 рр. Г. Шовкопляс знову звернулася до теми київської різьбленої кістки, проте її роботи цього періоду носять суто публікаційний характер. У 1965 р. дослідниця публікує набір гральних реквізитів (шахи та шашки) з Києва, що містилися на той час у колекції Історичного музею (Шовкопляс, 1965). На початку 1970-х рр. вона вводить до наукового обігу інші матеріали київської косторізної справи з Історичного музею (Шовкопляс, 1973). В роботі 1984 р. Г. Шовкопляс узагальнила наявні дані про косторізне ремесло стародавнього Києва, використовуючи матеріали відомих на той час розкопок (Шовкопляс, 1984). Слід відзначити, що нерівномірність вивчення різних районів Києва у зазначений період привела її до деяких помилкових висновків. Зокрема, Верхньому Києву протягом тривалого часу приділялось значно більше уваги, ніж Подолу (його планомірне вивчення розпочалось тільки у 70-ті роки XX ст.), і закономірно, що Г. Шовкопляс говорила про

зосередження косторізного ремесла у верхній частині міста. Стан досліджень київського ремесла того часу також не дозволив авторці зробити більш детальну його періодизацію. Проте безсумнівною заслугою Г. Шовкопляс було розуміння необхідності вивчення київського косторізного ремесла як окремої проблеми.

Широкомасштабні роботи, що розпочалися на Київському Подолі у 70-ті роки XX ст. призвели до поступового перегляду усталеної точки зору на топографічну ситуацію київського косторізного ремесла. На Подолі було не тільки виявлено велику колекцію речей з кістки та рогу, але й відкрито сліди косторізного виробництва. Перші підсумки результатів досліджень київського Подолу у 1970—1980-ті роки зробив К. Гупало у спеціальному розділі колективної монографії, присвяченої підсумкам вивчення стародавнього Києва у 1960—1970-ті рр. (Гупало, 1981), а згодом у власній монографії (Гупало, 1982, с. 70—73). Автор надав дуже стислий огляд матеріалу і приділив основну увагу асортименту київського косторізного виробництва, проте важливим є, практично перше у літературі, залучення подільських матеріалів. К. Гупало, підкреслив, що, згідно з топографією знахідок, «цим ремеслом займалися в різних районах стародавнього Києва» і згадав перші виявлені на той час сліди косторізного виробництва на Подолі — на ділянці, дослідженій між вулицями Хорива і Героїв Трипілля (сучасна Спаська) (Гупало, 1981, с. 325).

Стародавній Київ на сьогодні досліджується кількома експедиціями, проте косторізні матеріали, отримані за останні десятиліття, повністю не опрацьовані. Автори досліджень, як правило, звертають увагу на окремі, найбільш цікаві, речі з кістки та рогу у контексті загальної публікації матеріалів того чи іншого розкопу. Спеціальну увагу виробам з кістки приділено тільки у статті колективу авторів, де опубліковані гральні реквізити з розкопу на вул. Спаській, 35 на Подолі (Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008). У 2009 р. вийшла стаття колективу авторів, співробітників НМІУ, присвячена публікації та аналізу деяких грального реквізитів (кості, астрагали тощо) з колекції музею. Серед них деяку увагу приділено київським матеріалам (Стрельник, Хомчик, Сорокіна, 2009). Починаючи з кінця 90-х років XX ст., деякі косторізні комплекси і категорії речей розглядались у роботах авторки чинної праці, як окремо (Сергєєва, 1996; 2007б; 2008б, в), так і в контексті матеріалів з Середнього Подніпров'я (Сергеева, 1998; 2006а, б; 2007а; 2008а, г, д; 2009), проте, слід відзначити, що проблема у цілому ще не знайшла остаточного вирішення. Монографічного дослідження київського косторізного ремесла досі не існує. Тема тим більше заслуговує подальшої розробки, що на сьогодні досягнуті певні успіхи у вивченні середньовічного косторізного ремесла у цілому, які мають важливе значення для висвітлення питань, пов'язаних з ремеслом стародавнього Києва.

Загалом інтерес до різьбленої кістки у рамках давньоруської проблематики виникав час від часу, проте у 1950—1970-ті роки зазначеним питанням займалися лише окремі дослідники. У 1959 р. виходить робота О. Ратича, присвячена цій галузі виробництва в землях Західної Русі (Ратич, 1959). Починаючи з кінця 1950-х років виходять роботи О. Давідан з косторізного ремесла Старої Ладоги, де розглядалась не лише сама продукція (Давидан, 1962, 1966, 1968),

але й організація ремесла (Давидан, 1977). Останніми десятиліттями інтерес до різьбленої кістки Давньої Русі починає зростати. Сумарний огляд косторізного виробництва обов'язково стає присутнім у всіх монографічних виданнях, присвячених давньоруським містам. У деяких з робіт воно аналізується досить докладно, як, наприклад, у роботах С. Захарова по Бєлоозеру, В. Седова по Ізборську тощо (Захаров, 2004, с. 217—225; табл. 337—367; Седов, 2007, с. 100—105, 226—238). Наприкінці 90-х рр. XX ст. і на початку 2000-х рр. з'являється серія публікацій по різьбленій кістці Білорусі (Трусаў, 1993, с. 444; Калядзінскі, 2006). Різні аспекти косторізного ремесла Білорусі, включаючи питання технології виробництва, розглянуто у серії робіт О. Медведєвої, і узагальнено в її кандидатській дисертації, спеціально присвяченій косторізній справі Полоцької землі (Мядзведзева, 2009).

На цей момент вийшло багато робіт з косторізної справи інших територій і етносів Східної Європи, які дають багатий порівняльний матеріал і дозволяють по-новому підійти до цієї складної теми. Косторізна справа у Волзькій Болгарії відображена у роботі І. Закірової (Закирова, 1988), а пізніше новіші матеріали систематизував К. Руденко (Руденко, 2005). Матеріали Верхнього Прикамья, у тому числі з позицій технології виробництва знайшли відображення у роботах Г. Лєнц (Ленц, 2002; 2004). На косторізну справу салтівської культури уперше звернув увагу К. Красильніков, який присвятив їй спеціальну статтю (Красильников, 1979). Автор зробив спробу систематизації наявних матеріалів та їх інтерпретації. Суттєве місце в роботі посідають дані трасології, завдяки якій виявлено як функції окремих типів знарядь праці, так і деякі прийоми обробки кістки та рогу. Щодо розвитку виробництва у салтівців, то автор робить висновки про його домашній характер. Досить докладно розглянута косторізна справа Саркела — Білої Вежі у роботах В. Фльорової (Флерова, 1996; 1998; 2000а; 2000б). Для її узагальнюючої монографії з зазначеної теми характерним є комплексний підхід, при якому однаково важливу роль грає як продукція косторізного ремесла, так і само ремесло: його організація, технологічні процеси тощо (Флерова, 2001).

У Центральній та Західній Європі інтерес до питання організації і технології косторізної справи зростає протягом 1950—1970 рр. Такими дослідниками, як В. Груби (Hrubý, 1957), Е. Цнотливи (Cnotlivy, 1958; 1970; 1973; Цнотливы, 1988), Я. Каван (Kavan, 1980); М. Слівка (Slivka, 1984) тощо, було систематизовано матеріали розкопок багатьох центральноєвропейських міст, реконструйована технологія виробництва з врахуванням типів сировини, інструментарію, послідовності робочих операцій, охарактеризовано продукцію косторізного виробництва. Дослідження організації косторізного виробництва у 1980—1990 рр. пов'язані насамперед з іменами північноєвропейських дослідників. Зокрема, до косторізного виробництва звертався А. Кристоферсен. Крім детального аналізу різних питань, пов'язаних з косторізним виробництвом у середньовічному Лунді (питання організації ремесла, технології, використання сировини тощо), він запропонував свою періодизацію косторізного ремесла, в основі якої полягало домінування однієї з форм організації виробництва (Christofersen, 1980, s. 203—213). Зазначена періодизація включала три стадії. Перша — «ембріональна», за термінологією автора, стадія домашнього

ремесла, коли індивідуальний виробник виготовляє для себе необхідну продукцію. Проте, на думку автора, у цей період існувала й «професійна» продукція — така як гребені. На другій стадії (для Лунда вона датується серединою XI — другою половиною XII ст.), коли формується регулярна забудова міста і поступово зростає його площа, відбувається поступовий перехід до професійного ремесла, з'являються стаціонарні невеликі майстерні, що працюють на конкретні замовлення. Разом з ними фіксуються сліди діяльності мандруючих ремісників. З цими новими формами організації виробничого процесу продовжує функціонувати домашнє ремесло. На фінальній стадії (для Лунда — з другої половини XII ст.) з'являються професійні майстерні з більш-менш вузькою спеціалізацією. Вони концентруються в торговій частині міста і орієнтовані на потреби ринку.

Питання техніки обробки рогу і організації виробництва торкалася також І. Ульбріхт на матеріалах Хайтабу (Ulbricht, 1978). Детальне дослідження слідів місцевої рогообробки, зокрема гребінництва, яке складало її основу, призвело дослідницю до висновків про відсутність у місті спеціалізованих кварталів, де концентрувалися рогообробні майстерні. Більш того, відносно невеликі об'єми виробництва навели авторку на думку, що виробництво гребенів в Хайтабу епохи вікінгів не могло бути єдиним підґрунтям існування людей, що їх виробляли, а отже, воно було їх побічним заняттям.

Слід окремо відзначити дослідження скандинавських гребенів К. Амброзіані, яка повністю реконструювала процес їх виробництва і подальшої реалізації, починаючи з відбирання сировини і закінчуючи процесом розповсюдження готових виробів (Ambrosiani, 1981). К. Амброзіані є однією з послідовних прихильниць визначальної ролі мобільного ремесла у поширенні однакових типів речей (насамперед гребенів) на великій території. На відміну від І. Ульбріхт, вона не схильна до визнання діяльності гребінників як другорядного, побічного, зайняття ремісників і пояснює свідчення відносно низької продуктивності праці гребінників їх мобільним статусом, через який вони використовували місцевий міський ринок не постійно, а лише час від часу. Підсумки вивчення косторізного ремесла попередніх десятиліть підбиває фундаментальна робота англійського дослідника А. Мак-Грегора (MacGregor, 1985). Автор зробив всебічний огляд основних категорій виробів з кісткових матеріалів у діахронічному аспекті — від римської доби до нового часу. Територіально дослідження охоплювало всю північну частину Європи. Безпосередньому розгляду речей передував детальний аналіз всіх основних складових косторізного виробництва: сировинної бази та її джерел, ремісничих технологій, знарядь праці, організації виробництва тощо. Всі ці аспекти розроблені дуже ретельно. Згодом видається колективна монографія, присвячена косторізній справі середньовічного Йорка (Велика Британія), яка є прикладом сучасного системного аналізу середньовічного косторізного виробництва, включаючи топографію ремесла, процес обробки, характеристику продукції та її повну каталогізацію (MacGregor, Mainman, Rogers, 2005).

На новгородських матеріалах питання організації ремесла були обґрунтовані у ряді робіт і кандидатській дисертації Л. Смирнової (Смирнова, 1998а). Авторка всебічно розглянула процес виробництва, включаючи особливості

сировинної бази, топографію ремесла, його розвиток у динаміці. Л. Смирнова справедливо підкреслювала, що для вивчення організації косторізного ремесла важливим є не стільки аналіз готових виробів з кісткових тканин, скільки дослідження концентрації відходів виробництва, вивчення заготовок і напівфабрикатів, а також виробничих браків (Смирнова, 1998б, с. 238).

Останнім часом питання виробництва на сибірських матеріалах розробляє А. Бородовський, який присвятив йому багато робіт, у тому числі дві монографії (Бородовский, 1997, 2007) і докторську дисертацію (Бородовский, 2008). Коло питань, яке він досліджує, надзвичайно важливе у плані загальної методики подальшого вивчення технології різьблення по кістці та рогу. Для автора характерним є комплексний підхід до поставленої проблеми, який включає як традиційні методи дослідження (систематизація, графічна реконструкція, візуальний аналіз, пошук аналогій), так і нові (експериментальна археологія, трасологія, структурно-порівняльний аналіз). Комплексність вивчення проблеми дозволила виявити суттєві особливості в обробці кістки та рогу, характерні для доби бронзи, раннього заліза і середньовіччя, що робить зазначену роботу важливою й для інших територій.

Отже, слід констатувати, що дослідження косторізної справи набуває нового рівня. Основним напрямком досліджень стає вивчення питань, пов'язаних з виробництвом, його організацією, технікою та технологіями тощо. Досягнення сучасної науки у цьому напрямку може суттєво полегшити звернення з цих позицій до київського косторізного виробництва.

Розділ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ КОСТОРІЗНОЇ СПРАВИ У КИЄВІ

2.1 ЗАЛИШКИ КОСТОРІЗНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА. КОСТОРІЗНІ МАЙСТЕРНІ

Численні сліди обробки кістки та рогу були зафіксовані практично у всіх досліджених районах міста (рис. 1). Окремі кістки і фрагменти рогів зі слідами обробки були виявлені на більшості київських садиб давньоруського часу. Частіше за все такі знахідки поодинокі, розрізнені і не пов'язані з цілісними косторізними комплексами. Вони не є ознакою існування на садибі косторізного виробництва і можуть бути інтерпретовані як сліди виготовлення окремих речей, насамперед знарядь праці, у домашніх умовах. Такі вироби могли бути продуктом як домашнього промислу, так і домашнього виробництва.

Домашній промисел можна визначити як «добування та обробку сировини для власного (родинного) вжитку», домашнє виробництво як «постійне і регулярне виготовлення знарядь праці або предметів вжитку, котре базується на індивідуальних здібностях того чи іншого виробника, не тільки для себе та своєї родини, але й для колективу, членом якого він є» (Максименков, Пяткин, 1970, с. 23—24). Іншими словами, в обох випадках це реміснича діяльність підсобного характеру, яка активізується з тією чи іншою періодичністю. Стадіально домашнє виробництво було першою формою ремесла, яка передувала професійному виробництву. Проте домашні промисли та ремесла існували й далі, паралельно з професійним ремеслом, як допоміжний вид виробничої діяльності. Професійне ремесло передбачає довготривалу діяльність стаціонарних майсте-

Рис. 1. Розташування косторізних комплексів у Києві. *1* — комплекси з ознаками стаціонарних майстерень; *2* — комплекси з ознаками спорадичної обробки кістки; *3* — комплекс, де виявлені черепи моржів

рень з вузькою спеціалізацією і має яскраво виражений ринковий характер, його формування пов'язано з розвинутим етапом товарно-грошових відносин. Слід відзначити, що початкові етапи ринкових відносин простежуються й на попередній стадії, коли масове товарне виробництво ще не сформувалося, зокрема вони відзначають стосунки між замовником та виробником. Тому у даному випадку під ринковим характером ремесла ми розуміємо реалізацію більш-менш великого обсягу продукції, часто серійної, розрахованої переважно на масового споживача. Її могли забезпечити тільки професійні ремісники. Відразу застережімо, що вузька спеціалізація може базуватися не на опрацюванні одного виду сировини, а на виробництві однакових або схожих видів виробів (художнє ремесло, гребінництво тощо). У цьому випадку косторізне ремесло є не допоміжним промислом, а однією зі складових загального ремісничого виробництва у рамках конкретного ремісничого осередку.

Критерії виділення професійних ремісничих комплексів були запропоновані у роботах різних дослідників. Б. Рибаков зосереджує свою увагу переважно на продукції косторізного виробництва, вважаючи її достатньою ознакою існування косторізної справи (Рыбаков, 1948, с. 413—416). Т. Круглікова називає ознакою існування косторізного ремесла на пам'ятці наявність великої кількості заготовок, напівфабрикатів і відходів косторізного виробництва (Кругликова, 1957, с. 175). Свідченням наявності спеціалістів-ремісників, на її думку, є висока якість продукції і застосування складних інструментів (Кругликова, 1957, с. 175, 181). Т. Круглікова виділяє дві групи косторізної продукції. До першої належать прості вироби, що для їх виготовлення застосовувалися примітивні знаряддя (свердло, ніж, пила), які не вимагали спеціальної кваліфікації майстрів. Другу групу репрезентують вироби, виготовлені на токарному верстаті, що потребують від ремісника не лише технічних навичок виробки кістки, але й художньої майстерності. Такий розподіл, на її думку, дозволяє виявити наявність у Пантікапеї ремісників-спеціалістів, котрі могли їх виготовляти. (Кругликова, 1957, с. 175). Л. Смирнова, щодо виділення продукції професійних майстерень, вважає, що її можуть визначати не тільки художня вартість речі, але й набір необхідних інструментів, а іноді й сировина, особливо коштовна (Смирнова, 1998б, с. 237). Е. Цнотливи вказав на такі необхідні критерії професійної діяльності ремісників-косторізів, як наявність сировини, знаряддя праці, напівфабрикатів, готових виробів та відходів виробництва, або, принаймні, напівфабрикатів та відходів, як найважливіших елементів виробництва (Cnotlivy, 1970, s. 499—518). А. Бородовський виділяє дев'ять основних ознак косторізного виробництва: наявність сировини, заготовок, напівфабрикатів, готових виробів, бракованих виробів, масовий характер цих ознак, спеціальний інструментарій, стійкі прийоми обробки тощо (Бородовский, 1997, с. 42). Підхід двох останніх авторів, на нашу думку, є найбільш ґрунтовним, оскільки він враховує цілий комплекс ознак професійної косторізної майстерні. При цьому слід мати на увазі, що фіксація великої кількості відходів та бракованих заготовок і виробів можливо лише при виявленні на садибі місця для відходів. Саму майстерню час від часу прибирали, тому безпосередньо у виробничому комплексі масові знахідки косторізних матеріалів трапляються не обов'язково. Це дещо ускладнює характеристику

майстерні як професійної, коли місце для відходів не виявлено через невелику площу дослідженої ділянки. Проте у разі вивчення більшої частини площі території садиби, відсутність масових знахідок косторізних матеріалів може бути досить надійною ознакою того, що професійне косторізне виробництво тут не відбувалося. Щодо наявності коштовної сировини або художніх виробів — ці ознаки не обов'язково свідчать про діяльність саме косторізів-професіоналів. Художні вироби, як зі звичайної кістки, так і з коштовних кісткових матеріалів (моржеві ікла, слонова кістка тощо) могли виготовляти різьбярі широкого профілю, які володіли навичками обробки зазначеного матеріалу і працювали на замовлення. Невеликий обсяг таких робіт не дозволяв майстру концентруватися тільки на них, а отже не можна говорити про професіональну діяльність, яка передбачає, що це основний вид робіт для виконавця. Прикладом спроби виготовлення художньої речі за межами косторізної майстерні може бути напівфабрикат застібки з об'ємним зооморфним декором, знайдений у Вишгороді у ямі XI ст., яка не була пов'язана не тільки з косторізним, а й взагалі з художнім ремеслом (Дорофеев, Евтушенко и др., 1989/184, с. 13—14, рис. 8, *10*). Косторізи-професіонали мали справу насамперед з продукцією масового попиту, розрахованою на ринок.

У цілому ряді київських комплексів фіксуються майже всі елементи, що їх слід вважати необхідними критеріями професійного косторізного виробництва: велика кількість сировини, заготовки, вироби на різних стадіях виготовлення — від заготовок до готових речей, браковані вироби тощо. Гірше репрезентовані залізні знаряддя праці косторізів. Залізо, як правило, у Києві, особливо на Подолі, зберігається дуже погано, тому вироби з нього не завжди піддаються визначенню. Речі, які можна характеризувати як продукцію професійних косторізних майстерень, добре відомі серед київських старожитностей: вони зустрічаються як у косторізних комплексах, так і поза ними.

Про діяльність майстрів-професіоналів деяким чином свідчать складні речі, що для їх виготовлення застосовували спеціальне знаряддя: різці, токарний верстат, циркуль для орнаментації тощо. Проте самі по собі, у відриві від інших ознак, вони не можуть вважатися свідченням функціонування професійної косторізної майстерні, для якої характерним є великий обсяг виробництва. У деяких випадках на території київських садиб спостерігається концентрація відносно невеликої кількості (від 10 і більше) оброблених кісток та фрагментів твердого рогу, включаючи заготовки і окремі вироби. Такі комплекси здогадно можна пов'язувати з короткочасною, спорадичною працею, зазвичай домашнього характеру, викликаною певними обставинами. Прикладом можуть бути матеріали, виявлені під час дослідження території кварталу між вулицями Волоською, Г. Сковороди, Почайниньською і Спаською (колишня Героїв Трипілля). За нумерацією, запропонованою М. Сагайдаком, це квартал Е7 (Сагайдак, 1991, рис. 3), далі ми користуватимемось цією позначкою. Вивчення значної площі вказаного кварталу, дозволяє досить впевнено говорити про характер виявленого тут косторізного виробництва.

У 1950 р. дослідження цього району розпочав В. Богусевич (Богусевич, 1954). Серед матеріалів з його розкопок, є, у тому числі, вироби з кістки — гребінці і стрижневий гудзик. У 1980-ті роки (розкопки 1981—1984, 1987,

1988 рр., за адресою вул. Волоська, 14—16) силами експедиції Інституту археології АН України у цьому самому районі досліджувався великий ремісничий квартал (Сагайдак, 1991, с. 40—46). У 1983 р. по Волоській, 16 на глибині 3,20—3,50 м було виявлено яму, в заповненні якої містилося 2 кінці паростків рогів оленя (90 та 140 мм завдовжки) зі слідами обробки і сім фрагментів рогових пластин. Пластини мають різні розміри — від 14 до 70 мм у довжину, їх товщина 3—4 мм. Тут саме було знайдено бокову накладку на лук і фрагмент ще однієї накладки цього самого призначення (табл. 52, *1—11*). Ціла накладка мала видовжену форму, з одного боку краї заокруглені. Її чільний бік трохи випуклий, протилежний — плаский з характерними для цієї категорії виробів насічками. Невеличка товщина (всього 2,5 мм) і відсутність характерної увігнутості внутрішньої поверхні дозволяє вважати її бракованою. Про короткочасність існування на садибі косторізного виробництва свідчить невелика кількість артефактів, що походять з зазначеного об'єкту. Тим не менше, окремі заготовки і напівфабрикати виробів, переважно з рогу диких копитних, були виявлені також на суміжній території у межах садиб другої половини XI — другої половини XII ст.

Розкопки 1983, 1987, 1988 рр. на Волоській, 16 дали також певну кількість готових речей, переважно з рогу: орнаментовані накладки (табл. 57, *5, 7*), цілий кистень грушоподібної форми (табл. 52, *16*), фрагмент кистеня (табл. 52, *13*), фрагмент обіймиці бочкоподібної форми, оздобленої врізаними лініями (табл. 59, *9*), кілька стрижневих ґудзиків, ручка ножа, юрок тощо. Крім того виявлено кілька суцільних двобічних гребенців прямокутної форми. Слідів їх виробництва (заготовки, напівфабрикати) на дослідженій ділянці не виявлено. Не було їх виявлено й на ділянці, дослідженій у 1950 р. Враховуючи те, що гребені належать виключно до продукції професійного ремесла, описані екземпляри, скоріше за все, були виготовлені у майстернях, розташованих за межами досліджених садиб. Щодо інших готових виробів, то тут важко сказати, чи всі вони були виготовлені безпосередньо власниками садиб, що розташовувались у межах дослідженої ділянки, враховуючи відсутність чіткої концентрації згаданих артефактів у межах певних комплексів і навіть на рівні єдиного стратиграфічного горизонту (винятком є згадана вище яма XII ст. з залишками косторізного виробництва). Проте, враховуючи наявність заготовок і напівфабрикатів для інших речей, можна припустити, що принаймні деяка частка виробів з кістки та рогу була виготовлена на місці. Отже, можна констатувати епізодичну діяльність косторізів на зазначених садибах, які час від часу виготовляли потрібні їм вироби. Особливо слід відзначити наявність предметів озброєння у складі косторізного комплексу і докази місцевого виготовлення, принаймні, накладок на лук.

Знахідки на розкопі на Набережно-Хрещатицькій, 21 (Поділ, розкопки автора 2007 р.) свідчать про спорадичне звернення мешканців садиби до обробки кістки та рогу. На згаданій ділянці у шарі XII—XIII ст. виявлено роги козулі та оленя зі слідами обробки, ріг корови, розпиляний уздовж, заготовки з рогів оленя. Готових речей з кістки на дослідженій ділянці зовсім мало: це ковзан, деталь складаного руків'я ножа (табл. 26, *9*), втульчасте конічне вістря стріли (табл. 51, *6*) і гребінець (табл. 34, *2*). Також було знайдено гостроконеч-

ник з паростку рогу оленя з видовбаною порожниною і наскрізним отвором з одного боку (табл. 21, *8*; 23, *5*) і два відпиляні паростки рогів (табл. 23, *6, 7*). Гребінець та конічне вістря за якістю обробки слід кваліфікувати як продукцію професійного ремесла, проте конкретно місце їх походження не встановлюється: їх могли виготовити як тут, так і в іншому місці.

На розкопі 2005 р. за адресою вул. Іллінська, 8 на Подолі було виявлено фрагменти розпиляного рогу лося, а також одну заготовку з рогу у вигляді шайби з заглибленнями, висвердленими по центру з обох боків — ймовірно, незакінченим отвором (табл. 9).

Короткочасна діяльність косторізів була також зафіксована у різних районах Верхнього Києва.

Окремі сліди обробки кістки та рогу трапляються у комплексах, які можна пов'язувати з заможними верствами городян. Під час досліджень 1981—1982 рр. на вул. Полини Осипенко (сучасна Стрітенська), 9, на садибі XII ст. було досліджено споруду, заглиблену на 0,8 м, ймовірно, нижню частину (підкліт) великої будівлі. Серед її інвентарю було знайдено кістяні вироби й заготовки з кістки: кістяна проколка, вухочистка, напівсферичний ґудзик з циркульним орнаментом, а також набір деталей від сагайдака, який включав накладки і сагайдачні петлі (табл. 53). Автори досліджень вважають, що садиба належала заможному городянину, можливо, воїну (Боровский, Сагайдак, 1985, с. 45—46). Кілька рогів свійських та диких копитних зі слідами обробки та заготовки були виявлені також у великому багатоповерховому житлі початку XIII ст., дослідженому у 1999 р. на вул. Володимирській, 8 (Мовчан, Боровський, Гончар та ін., 1999/23, с. 9). Вони можуть свідчити про спорадичну обробку кістки на садибі, проте їх недостатньо, щоб твердити про функціонування у цьому житлі розвинутого косторізного виробництва.

Під час робіт 2006 р. у Митрополичому корпусі у Національному заповіднику «Софія Київська» також були виявлені тваринні кістки та роги, деяка їх частка мала сліди обробки (Журавльов, Івєлєв, 2007, рис. на с. 487). За даними авторів розкопок оброблені кістки були головним чином заготовками для руків'їв ножів та інших знарядь (Івакін, Івєлєв, Козловський, 2007, с. 187).

Дещо окремо стоїть комплекс, досліджений протягом 2007—2008 рр. на вул. Спаській, 35 (керівник загону Н. Хамайко). На зазначеній ділянці було виявлено багатий інвентар, серед якого виділяються речі, пов'язані з торгівлею, що, ймовірно, характеризують соціальну приналежність власника садиби. Серед виробів траплялись вироби з кістки, у тому числі гральні реквізити, найбільш характерні для Півночі Європи (Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008), а також кілька фрагментів кісток і рогів зі слідами обробки. Крім того, у шарі 1-ї половини — середини XII ст. було виявлено три фрагменти черепів моржів, що могли належати двом особинам. Вони залишилися після вилучення бивнів, які використовувались як сировина для роботи косторізів (табл. 11, *4*). Автори публікації цих знахідок відзначають, що вони, скоріш за все, були пов'язані з функціонуванням косторізної майстерні (Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008, с. 144), проте невелика кількість сировини, та відходів виробництва (всього кілька фрагментів кісткової сировини зі слідами обробки) не дає підстав говорити про функціонування професійних косторізних майстерень на зазначеній

ділянці. Судячи з характеру кісткового матеріалу і, особливо, наявності кісток моржа, залишки виробництва були пов'язані з короткочасним перебуванням приїжджих майстрів, або навіть одного майстра. Ймовірно він працював на замовлення власника садиби. Садиба у цілому скоріше пов'язана з торговельною діяльністю, ніж з ремеслом: тут знайдено цілий склад амфор, візантійське і сірійське скло, західноєвропейські і візантійські монети, важки тощо. Більшість матеріалів з ділянки ще не опрацьована, проте попередньо вже можна відзначити нетиповий характер ряду виробів з кістки для продукції київських майстрів. Це, крім гральних фігурок, шпилька з орнітоморфним завершенням (табл. 61, *3*), що має аналогії у візантійському світі (Strzygowski, 1904, Taf. XIX, 8882, 8883; Biró, 1987, fig. 15), де подібні речі побутують у широкому хронологічному діапазоні. Викликає певні сумніви щодо свого походження з київської майстерні кістяний ткацький гребінь, поки що це єдина знахідка серед київських старожитностей. Стилістично північних або західних зразків може сягати частина руків'я канчука у вигляді фантастичної істоти. Голова виконана достатньо реалістично, всі деталі ретельно пророблені, тимчасом як південноруські варіанти таких завершень зазвичай відрізняються схематизмом. Професійне виконання зображення, ретельна проробка деталей різцем та якість обробки поверхні вказують на руку майстра високого рівня (рис. 2, *1*). Враховуючи здогадний зв'язок комплексу з торгівлею, можна припустити, що частка виробів була імпортом.

Разом з цим у складі речового комплексу є такі поширені речі, як суцільні двобічні гребені загальноруських типів. Цікавим фактом є наявність серед матеріалів, знайдених на ділянці, пошкоджених або недбало зроблених речей. Прикладом може стати одна з вухочисток (табл. 39, *15*). Зазвичай невеликі розміри вухочисток дозволяли вибрати потрібні шматки компактної кістки, проте для цього екземпляру сировину вибрано не зовсім вдало — значну частину поверхні складає губчаста речовина. Отже річ, скоріш за все, виготовлено з фрагменту кістки, яка мала піти у відходи. Корпус виробу не зовсім рівний, поверхню пошкоджують сколи. Таке враження, що це учнівська тренувальна робота. Слід відзначити, що разом з цим на ділянці було знайдено вухочистку більш високої якості (табл. 39, *16*). Отже, можна припустити, що хтось з мешканців садиби хоч і не був косторізом-професіоналом, але володів навичками обробки кістки. Не виключено, що речі, які не мають зв'язку з київською косторізною традицією також були виготовлені на місці за іноземними зразками. В будь-якому разі зазначений косторізний комплекс демонструє одне з джерел розвитку місцевої косторізної справи.

За браком документації важко визначити характер та обсяги виробництва комплексів, виявлених на початку XX ст. Під час досліджень 1926 р. на садибі Трубецького (сучасна вул. Володимирська, 3) С. Гамченко виявив у давньоруському гумусованому шарі кістки свійських та диких тварин, серед яких траплялося «чимало розпиляних із вирізаною губкуватою речовиною» (Гамченко, 1927, с. 25). У польовій документації, яка зберігається в Науковому архіві ІА НАНУ, відзначено невелику ділянку (у межах одного квадрату) з найбільшою концентрацією кісток (рис. 3), проте, на жаль, не вказано кількість оброблених екземплярів (Гамченко, авт. фонд, № 67, с. 33, 35, 36). Нема цих даних і в польових

Рис. 2. Зооморфні зображення: *1* — завершення канчука та його деталі (Спаська, 35); *2* — деталі гостроконечника (квартал між вул. Героїв Трипілля (Спаська) та Хорива)

журналах-щоденниках, де іноді згадуються «кістяні вироби» і тільки в окремих випадках вказується, що кістка мала сліди обробки. Щодо поставленого питання варто згадати тільки один запис, де згадано «кістяне кілечко» і тут саме нижче «сім кістяних кілечок» (фонд ВУАК/К, № 9, с. 16). Вони були знайдені у межах квадрату VIII.7 — саме того, де фіксувалася велика концентрація кісток. Це єди-

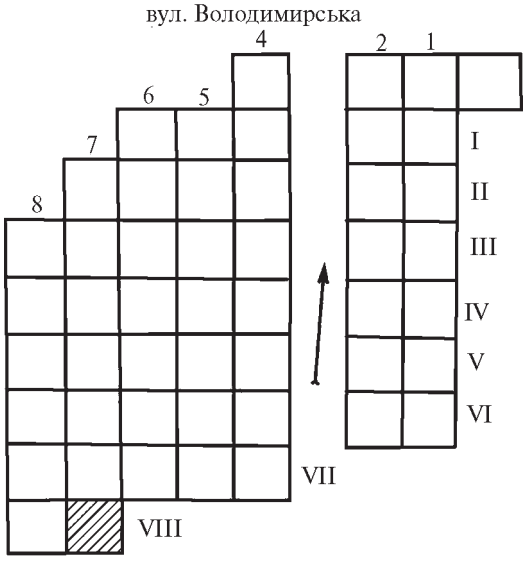

Рис. 3. План розкопів 1926 р. на садибі Трубецького (за С. Гамченко). Штриховкою позначено місце найбільшого скупчення кісток на одній глибині

на згадка серії однакових виробів з кістки, які могли стосуватися місцевого виробництва, проте існуюча документація не дозволяють на сьогодні виявити його характер та обсяги. Відзначимо, що у 1976 р. під час дослідження ротонди за цією самою адресою також було знайдено кістяне кільце (табл. 39, *22*). Воно пов'язано з шаром, де фіксувалися уламки плінфи та цегли, а також розвал цем'янкового прошарку (Боровський, Толочко, 1976/14, с. 1, 16).

Сліди діяльності косторізів були також зафіксовані у 1926 р. під час будівельних робіт на вул. Великій Житомирській — навпроти дому № 9 (Шовкопляс, 1973, с. 110; 1984, с. 150), а також на Десятинному провулку, 8 (Шовкопляс, 1973, с. 110), проте конкретних даних про ці косторізні комплекси не збереглося, що не дозволяє зробити будь-які висновки відносно характеру виробництва на зазначених ділянках. Судячи з фотографії, наведеної в роботі Г. Шовкопляс, відходи виробництва здебільшого репрезентовані залишками рогів свійських тварин, що викликає деякі сумніви щодо їх приналежності до відходів саме косторізного ремесла. Докладніше про можливе використання цих рогів буде сказано у наступному розділі.

Деякі питання щодо датування давньоруським часом викликає косторізний комплекс, що його згадує Т. Кибальчич у зв'язку зі знищенням залишків стародавнього валу на Кудрявці, який він визначає як «Ярославів». Автор виступив зі статтею в газеті «Жизнь и искусство» (Кибальчич, 1895), підсумки якої було коротко переказано у журналі «Киевская старина» за 1895 р. (Уничтожение остатков..., 1895, с. 22—25). Серед об'єктів, пов'язаних з зазначеною територією, він згадує яму, яка містила кілька тисяч відпиляних рогів тварин, і вказує, що деякі з цих рогів були загострені на кшталт коротких кинджалів. Автор датував зазначений комплекс перехідним періодом від кам'яної до залізної доби і вважав знайдені роги різновидом зброї. Критично поставився до цієї думки В. Антонович, який взагалі датував згаданий вал XVIII ст. Він підкреслював, що знахідки у ямі були репрезентовані переважно баранячими рогами, які ніколи не використовувалися для виготовлення предметів озброєння, проте він не заперечував, що виявлений комплекс міг бути залишками косторізної майстерні (Антонович, 1895, с. 13—14). Пізніше цей об'єкт згадувала Г. Шовкопляс у зв'язку з давньокиївським косторізним ремеслом (Шовкопляс, 1973, с. 110—111; 1984, с. 150). На нашу думку, відсутність даних

для датування ями не дозволяє включити її у список косторізних комплексів давньоруського Києва.

Роботи В. Козловської 1930 р. виявили залишки обробки кісткової сировини на горі Дитинці з боку вул. Великої Житомирської. Тут, за словами авторки розкопок, розташовувалася дерев'яна споруда, яка містила, серед іншого, оленячі роги зі слідами обробки (Козловська, 1931, с. 49).

Сліди косторізного виробництва були відкриті на садибі № 10 у Десятинному провулку у 1970 р. Тут в одному з жител виявлено набір кістяних заготовок для різних виробів, а також було знайдено велику кількість кісток свійських і диких тварин. На думку С. Кілієвич, авторки розкопок, їх можна розглядати як сировину для косторізного виробництва. За її даними, житло може датуватися X—XI ст. (Кілієвич, 1975, с. 31, рис. 2). Враховуючи той факт, що ще у першій половині X ст. поблизу розташовувався могильник і вся територія навряд чи була ремісничим осередком, більш правомірно датувати цей комплекс у межах XI ст. Проте у даному випадку віднесення комплексу до професійних майстерень залишається під сумнівом. Оскільки будівля не була досліджена повністю, важко встановити дійсний обсяг виробництва, а також говорити про заняття її власника тільки різьбленням по кістці, або ще іншими видами ремісничої діяльності.

Косторізний комплекс виявлено у 70-ті роки XX ст. на Подолі, коли на ділянці між вулицями Героїв Трипілля (тепер Спаська) і Хорива було досліджено невелику каркасну господарську будівлю, заповнення якої містило необроблені кістки та роги, а також розпиляні кістки. На думку К. Гупала, будівля функціонувала як склад для заготовок, а сама майстерня розміщувалась в іншій будівлі десь поряд (Гупало, 1981, с. 325; Гупало, 1982, с. 72). Місце її розташування не виявлено. Також не виявлені напівфабрикати виробів та готова продукція. Отже, через неповне дослідження садиби, даних замало для того, щоб впевнено охарактеризувати її власника як косторіза-професіонала. Не виключено, що це була для нього побічна справа.

Протягом багаторічних досліджень стародавнього Києва неодноразово були виявлені косторізні комплекси, які мали всі ознаки професійних майстерень. Дві майстерні були виявлені під час розкопок В.В. Хвойки 1907—1908 рр. на садибі М. Петровського. Речові знахідки з цих майстерень містили багато готових виробів: руків'я ножів, гребінці, ґудзики, вухочистки тощо. Крім того, на ділянці були виявлені заготовки, напівфабрикати і відходи виробництва. Оленячі та лосячі роги зі слідами обробки, згідно випискам з щоденників В. Хвойки, що їх зробив О. Спицин, траплялися також в деяких будівлях, не пов'язаних безпосередньо з косторізним комплексом (Корзухина, 1956, с. 337—338). За словами В. Хвойки, матеріал, зібраний на садибі М. Петровського, дозволяє виділити послідовні етапи обробки кістки і рогу і встановити увесь процес виробництва деяких виробів, наприклад, ґудзиків і застібок (Хвойка, 1913, с. 71—72). На жаль, майстерні, досліджені В. Хвойкою, через брак документації не можна прив'язати до шарів з вузькою датою, проте ряд ознак дозволяє датувати їх часом не раніше кінця XI, а, скоріше за все, XII — початком XIII ст. Це, по-перше, наявність у вказаному районі Києва у X ст. великого могильника, що ставить під сумнів існу-

вання поруч будь-якого значного ремісничого осередку. По-друге, масовий характер продукції і значний обсяг виробництва, а також наявність речей, які побутували переважно у XI—XII ст. (зокрема вухочистки та ґудзики), також свідчать на користь більш пізньої дати. Г. Корзухіна припускала можливість появи ремісничих майстерень у цьому районі після втрати ним значення центру міста, який перемістився до Софії (Корзухина, 1956, с. 335—336). У 1936 р. Т. Мовчанівський провадив дослідження в цьому самому районі і також виявив залишки діяльності майстрів-косторізів. Серед знахідок на ділянці, дослідженій у 1937 р., особливо слід відзначити велику кількість заготовок для напівсферичних ґудзиків, їх напівфабрикатів і готових виробів (Каргер, 1958, табл. XCIV). Згадаємо, що майстерні, відкриті у свій час В. Хвойкою, розташовувалися поблизу, а отже є всі підстави говорити про наявність тут широкомасштабного виробництва напівсферичних ґудзиків.

Залишки ще одного косторізного комплексу було виявлено під час дослідження оборонного рову за адресою вул. Артема, 12. Рів, який функціонував наприкінці X — XI ст., надалі перетворився у місце, куди скидали різне сміття та відходи. Серед іншого, заповнення рову містило відпиляні епіфізи кісток ніг бика. За даними авторів досліджень, на ділянці довжиною 7—10 м їх містилося близько 90 екземплярів. Тут також було знайдено руків'я ножа, виготовлене з діафізу трубчастої кістки (Мовчан, Козловський, Ієвлєв, 2005, с. 107, рис. 3, *3*). Велика кількість відходів дає підстави говорити про функціонування десь поблизу професійної косторізної майстерні.

Другим районом Києва, де існувало широкомасштабне косторізне виробництво, була гора Киселівка. Ще наприкінці 80-х рр. XIX ст. на Киселівці провадив розвідки М. Біляшівський, який на її північному схилі серед давньоруських матеріалів виявив «8 половинок кістяних пряслиць» — так він визначив напівсферичні ґудзики. Дослідник перший відзначив, що вони могли вироблятися на місці, оскільки було знайдено також заготовку — це «чотирикутна кістяна пластинка, з просвердленою дірочкою і обведеним контуром» (Беляшевский, 1888, с. 54). В. Хвойка під час досліджень 1894 р. на самій горі та її околицях виявив багато матеріалів, які стосувалися косторізної діяльності: сировину, заготовки, готові вироби тощо. З розвідками А. Піонтковського 1928—1929 рр., здійсненими у рамках семінару при Археологічному відділі Київського історичного музею, пов'язане відкриття на Киселівці косторізної майстерні з боку Житнього ринку. Тут було зібрано кістки зі слідами обробки та напівфабрикати ґудзиків (Коршак, 1930, с. 58). Про наявність косторізної майстерні на Киселівці повідомляє С. Магура у короткому повідомленні про дослідження 1933 р. (Магура, 1934, с. 212).

Отже, косторізна справа в цьому районі репрезентована кількома майстернями і великою кількістю речових знахідок, включаючи сировину, напівфабрикати, готові вироби тощо. За даними Г. Шовкопляс, з розкопок Хвойки до Історичного музею надійшло 212 предметів. Дослідження Киселівки у 1928—1929 рр. додали ще 280 предметів і понад сотню — розкопки 1930—1940-х рр. (Шовкопляс, 1954, с. 27). Вироби з кістки та рогу відзначаються різноманітністю. Одна з самих великих груп артефактів з зазначеного комплексу належала предметам, що мали відношення до виготовлення напівсферичних

ґудзиків — це готові вироби, заготовки, напівфабрикати тощо. Крім того, тут виявлено у великій кількості прості знаряддя праці (різноманітні проколки, лощила, кочедики тощо), ручки ножів, накладки, гребінці, псалій, вістря стріл різних типів, гральні прилади тощо (Шовкопляс, 1954, с. 28—32). З Киселівки походить ряд виробів художнього ремесла. Один з них — фрагмент накладки з рельєфним зображенням грифона (випадкова знахідка), інший — предмет невідомого призначення з завершенням у вигляді голови хижої тварини. Цей останній виріб уперше опублікували Б. та В. Ханенки без зазначення місця знахідки (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. XXXIV, *h*), пізніше В. Зоценко вказав на його зв'язок з косторізними майстернями на Киселівці (Зоценко, у друці).

Проте навряд чи варто однозначно пов'язувати всі вироби з Киселівки з діяльністю відкритих двох або трьох місцевих майстерень. Речі, опубліковані Г. Шовкопляс, досить різнорідні. Серед них є як ранні матеріали, такі як однобічні гребінки (Шовкопляс, 1954, табл. II, *10, 12*), роговий псалій тощо (Шовкопляс, 1954, табл. II, 20), так і більш пізні: двобічні гребінки (Шовкопляс, 1954, табл. II, *11*; рис. 2), ґудзики тощо. Серед опублікованих речей також фігурує ґудзик литовської доби (Шовкопляс, 1954, табл. I, *13*). Безсумнівною є наявність на Киселівці централізованого виробництва напівсферичних ґудзиків, всі ознаки якого репрезентовані у місцевому косторізному комплексі. До речі, дві знахідки бракованих заготовок ґудзиків з ділянки на вул. Верхній Вал, 8, 2006 р. (керівник розкопу Д. Чорновіл), яка розташовувалася практично під горою, також можуть мати відношення до косторізного комплексу на Киселівці, звідки вони потрапили на Поділ внаслідок зсуву з гори (табл. 36, *5, 6*). Наявність окремих заготовок дозволяє пов'язувати з місцевим виробництвом також вістря стріл та гребінки. Всі ці речі вміщуються в рамки XII (у крайньому разі другої половини XI) — першої половини XIII ст. Більш ранні вироби могли бути продукцією інших майстерень — як на самій горі, так і за її межами.

На Подолі також виявлено кілька комплексів, які можна пов'язувати з професійним косторізним ремеслом. У 1989 р. на розкопі за адресою вул. Межигірська, 43 в культурному шарі кінця XI ст. було знайдено чотири заготовки для накладок на однобічні набірні гребінки (Занкин, Полин, Калюк, 1989/81, рис. 67). Слідів самої майстерні у межах розкопу не виявлено, проте виробництво набірних гребінок, як правило, пов'язується з майстрами-професіоналами. Отже, цілком слушно припустити існування десь поблизу косторізної майстерні. На жаль, відсутність даних не дозволяє сказати нічого конкретного про характер та обсяги її продукції.

Дві великі косторізні майстерні були досліджені на північно-західній околиці Подолу.

У 1993 р. на вул. Оболонській, 12 відкрито майстерню кінця XII — першої половини XIII ст., яка спеціалізувалася на виробництві кістяних вістер стріл (Сагайдак, Сергеева, Михайлов, 1997, с. 34). Будівля з рештками косторізної діяльності (будівля № 3, за польовою документацією), містилася у шарі другої половини XII — першої половини XIII ст. (рис. 4). В її заповненні було виявлено заготовки для кістяних вістер стріл, їх напівфабрикати і одне готове вістря. Ще одну заготовку було виявлено поблизу будівлі. Всі вістря належали до втульчастих конічної форми — кулеподібні, за термінологією О. Медведєва

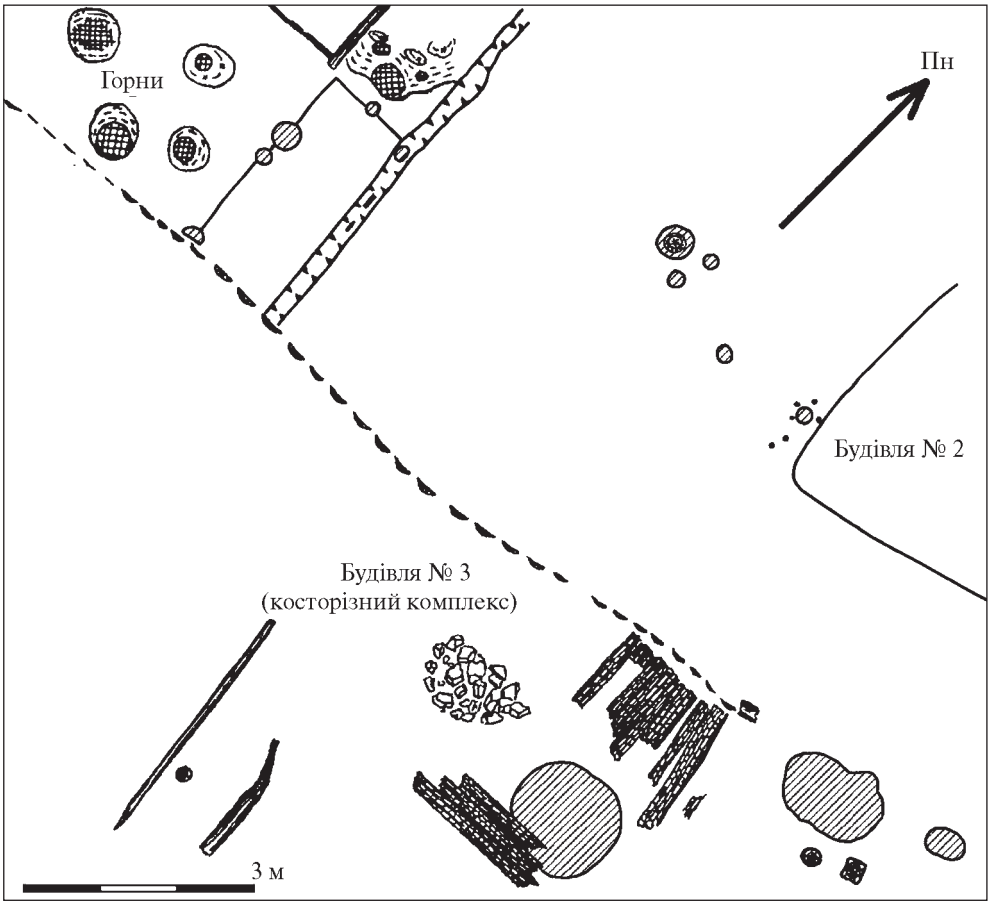

Рис. 4. План ділянки 1993 р. з косторізним комплексом XII — першої половини XIII ст. на вул. Оболонській, 12

(Медведев, 1966, с. 87), або конічні, за термінологією інших авторів (Руденко, 2005, с. 69; Ruttkay, 1976, S. 328). Таке вістря має вигляд повздовжнього конусу зі схованою втулкою. Напівфабрикати були на різній стадії виготовлення, що дало можливість простежити весь процес виробництва кістяних вістер стріл вказаного типу (табл. 50). Основною сировиною для них була кістка, з рогу вироблено лише дві заготовки. На території садиби також траплялися фрагменти кістки та рогу зі слідами обробки (табл. 7, *1—13*; 8, *1—7*).

Досліджена майстерня мала вузьку спеціалізацію: інших виробів, що могли з нею пов'язуватися, крім вістер стріл, не знайдено. На цій самій садибі також виявлено відходи виробництва: відпиляні епіфізи кісток ніг корови й коня та окремі шматки рогу. Ще однією цікавою деталлю була знахідка на території садиби, до якої належала будівля-майстерня, величезної кількості коров'ячих рогів (близько 100). Їх призначення не встановлено, виробів з цього матеріалу на території садиби не виявлено.

У 2006 р. під час археологічних досліджень у дворі подільської синагоги (вул. Щекавицька, 29), досліджено ще одну майстерню (Сергєєва, Шевченко, 2007, с. 337—338). На невисокому пагорбі розташовувалися наземні зрубні будівлі № 1—1а, які змінювали одна одну у межах формування горизонту 1, що датується XII ст. Обидві будівлі, судячи з відсутності печі, були господарськими. Уздовж східної стіни цих споруд біля підніжжя пагорбу було зафіксовано западину, обмежену з протилежного боку парканом. Паркан належав до найбільш ранніх об'єктів горизонту 1, в пізніх шарах цього горизонту він не простежувався. Рівчак паркану мав ширину 18 см і глибину 23—25 см. Паркан, перпендикулярний описаному вище, виявлено й уздовж південної стіни будівлі № 1—1а. Ширина рівчаку паркану 20 см і глибина від 12 до 20 см. Тут зафіксовані сліди дерев'яних (у вигляді тліну) плашок близько 1 см завтовшки. Обидва паркани перетиналися, отже, будівля розташовувалась у куті огородженої ділянки. Паркан існував тільки на рівні нижчого (третього) шару горизонту 1, проте западину простежено також на рівні вищих, першого та другого, шарів. Западина була заповнена залишками косторізного виробництва практично повністю, її заповнення формувалося поступово протягом всього існування горизонту 1. Якщо нижня частина повністю вписується в простір між будівлею № 1—1а і парканом, верх фіксується на значно більшій площі і пов'язується з першим (верхнім) шаром горизонту 1, коли паркану вже не було. На цьому рівні відходи косторізного виробництва займають практично весь простір між будівлями № 1 і № 2. Отже, найбільш інтенсивне формування заповнення, що містило рештки косторізного виробництва, припадає на пізній етап існування горизонту 1, який датується серединою — другою половиною XII ст. (рис. 5).

Заповнення западини містило величезну кількість залишків косторізного виробництва (табл. 1—6; 8, *8—16*): обрізки кісток, напівфабрикати, готові вироби тощо. Серед відходів значну частку — 214 екземплярів — складаюсь епіфізи трубчастих кісток, які йшли у відходи. Крім того, у кількості 41 екземпляр знайдено фрагментарні кістки великої рогатої худоби, з поздовжніми сколами, ймовірно, браковані заготовки для кістяних пластин. 65 фрагментів — дрібні осколки. Шматки щільного рогу диких копитних репрезентовані нечисленними екземплярами (табл. 8, *8—16*; 10, *1*). Є також роги свійських тварин (передусім коза).

Великий відсоток залишків косторізного виробництва належить до матеріалів виробництва напівсферичних ґудзиків (табл. 36, *4, 7—26, 29*; 37). Це понад 180 обрізків від заготовок для цієї категорії виробів, напівфабрикати на різних стадіях виготовлення тощо. Є кілька готових ґудзиків. Два з них мають однаковий орнамент у вигляді трикутників, створених циркульними окружностями. Цікаво, що незважаючи на ідентичність орнаменту, обидва ґудзики відрізняються за технологією на останній стадії виготовлення: один з них оброблений вручну, другий несе сліди токарної доводки. Інші ґудзики також орнаментовані циркульними окружностями, але композиції орнаменту відрізняються. На одному екземплярі збереглися сліди червоної фарби. Основна маса ґудзиків з майстерні має характерну форму, що наближується до напівсфери. Один ґудзик має бітрапеціоїдну форму, аналогічну таким, як у

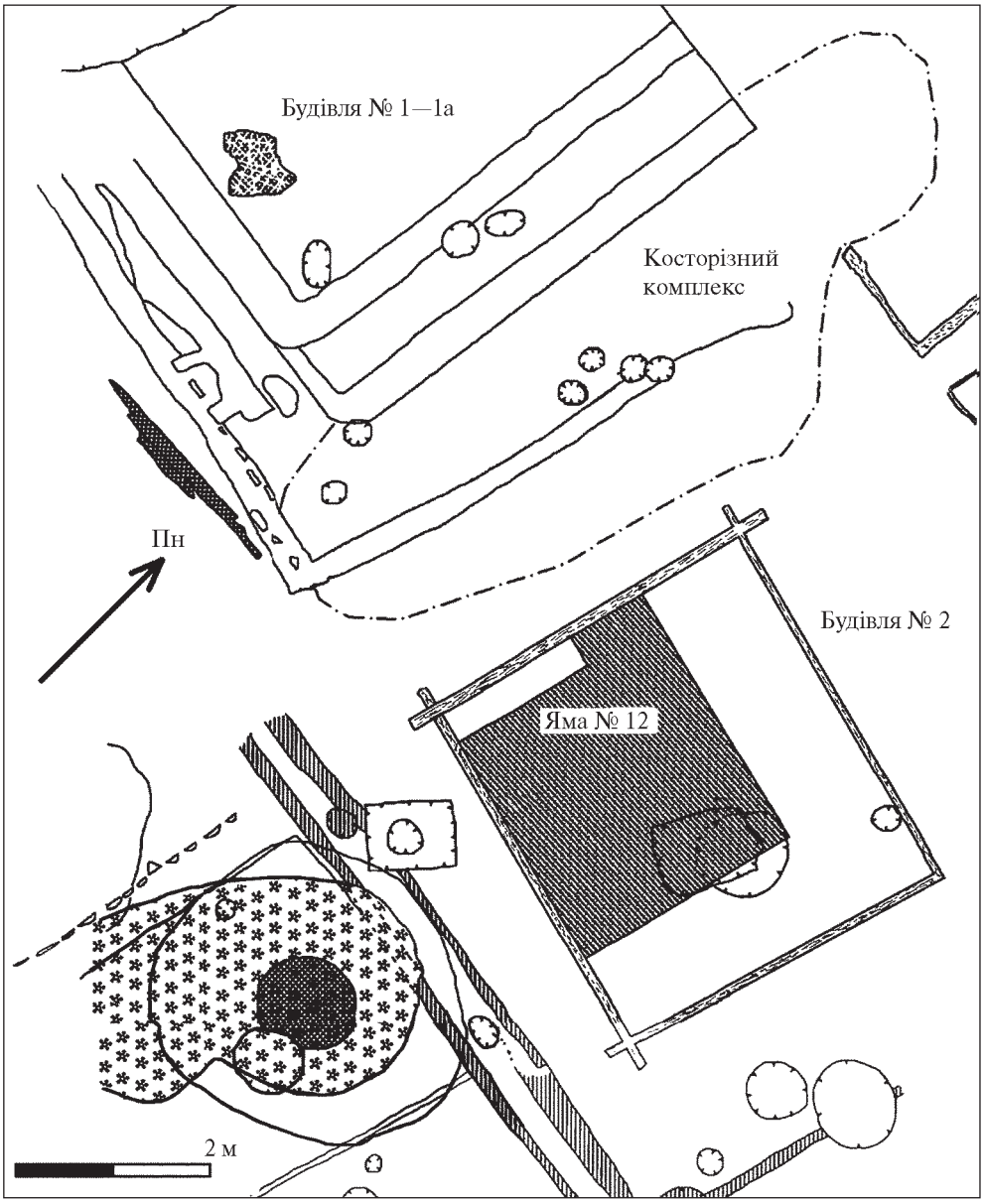

Рис. 5. План ділянки 2006 р. з косторізним комплексом XII ст. на вул. Щекавицькій, 29

шиферних пряселець, поширених на давньоруських пам'ятках, у тому числі й у Києві. Є також напівфабрикат для гудзика такої самої форми.

Більшість напівфабрикатів і готових виробів браковані. Ймовірно, з цієї причини вони й потрапили до рову з відходами. Крім відходів виробництва заповнення рову містило риб'ячу луску та кістки зі слідами утилізації. Таких кісток значно менше — 59 екземплярів, включаючи дрібні пташині.

Крім ґудзиків у рові знайдені й інші вироби: ручки ножів з кістки і одна заготовка для руків'я з рогу (табл. 27, *1, 3—5*), фрагменти кістяних накладок (табл. 57, *3, 6*), двобічний суцільний гребінець трапецієподібної форми (табл. 35, *6*), вухочистка з гранчастим корпусом і завершенням у вигляді пташиної голівки (табл. 39, *14*), виріб з рогу у вигляді яйця (табл. 58, *1*). В синхронному культурному шарі поблизу комплексу знайдено фрагмент ще одного двобічного гребінця, що, можливо, належав до продукції майстерні (табл. 35, *5*).

Ручки ножів належать до втульчастих, жодна з них не орнаментована, проте поверхні всіх ретельно оброблені. Під заповненням сусідньої будівлі № 2, в ямі першої половини XII ст., яку ця будівля перекривала, було знайдено ручку, складену з двох половинок, що скріплювалися штифтами, орнаментовану циркульними колами діаметром 4 мм. Не виключено, що це зразок найранішої продукції майстерні (табл. 30, *2*).

У рові також було знайдено кілька променів плавців осетрових риб, що їх поверхня була трохи залощена. Навряд чи це свідома обробка, але таке лощіння могло утворитися внаслідок використання цих кісток як простіших знарядь праці типу проколок. Одна з таких кісток мала з тупого кінця наскрізний отвір, її гострий кінець був обламаний (табл. 20, *3*).

Крім описаного рову, окремі залишки косторізної діяльності містила яма, яка розміщувалась у будівлі № 2, синхронній описаному косторізному комплексу (яма № 12 за польовою документацією). У верхній частині заповнення ями знайдено відпиляний ріг кози, два відпиляних фрагменти рогів лося і один оленя, заготовку з рогу лося у формі бруска (табл. 8, *9, 12—15*). Матеріали з ями також містили готову рогову ручку ножа (табл. 27, *2*). Описаний об'єкт слід пов'язувати з діяльністю тієї самої майстерні.

Кількість виявленого матеріалу свідчить про інтенсивну виробничу діяльність майстрів-косторізів, які мешкали на дослідженій садибі. Не виключено, що до їх продукції належали речі з кістки та рогу з сусідніх ділянок. Це вже згадані фрагмент гребінця і ручка ножа, а також футляр для голок, орнаментований по всьому корпусу врізаними жолобками і стрічками трикутно-виїмчастого орнаменту (табл. 26, *4*). Його знайдено на розкопі, розбитому на відстані близько 50 м від косторізного комплексу, в будівлі другої половини XII ст.

Обидва згадані комплекси розташовувались у межах північно-західної околиці Київського Подолу, яка в XI — на початку XIII ст. входила до великого торгово-ремісничого району стародавнього Києва. Сліди ремісничої діяльності (бронзоливарне, склоробне, бурштинообробне, каменерізне виробництва) були виявлені практично на всіх досліджених садибах, розташованих у вказаній частині Подолу. Виявлені матеріали свідчать про наявність тут, крім іншого, налагодженого косторізного ремесла, розрахованого, судячи з характеру продукції, на масового споживача.

2.2. СПІВІСНУВАННЯ КОСТОРІЗНОЇ СПРАВИ З ІНШИМИ ВИДАМИ РЕМЕСЛА

У Києві, як і в інших давньоруських містах, фіксується співіснування різних видів виробництва у межах однієї садиби. Так, речовий комплекс великого будинку початку XIII ст., дослідженого на Володимирській, 8, може свідчити про те, що тут мешкала людина, яка займалася переважно ювелірною справою (Мовчан, Боровський, Гончар та ін., 1999/23, с. 13). Основним зайняттям власників садиб, досліджених на Волоській, 16, де зафіксовано сліди діяльності косторізів, було спочатку ювелірне виробництво, а згодом, з XII ст., — керамічне і склоробне (Сагайдак, 1991, с. 44). Косторізна справа, судячи з відносно невеликої кількості знахідок і відсутності їх єдиної локалізації, скоріше за все, грала тут допоміжну роль. У 2007 р. на Набережно-Хрещатицькій, 21 роги зі слідами обробки були виявлені на території, де, судячи з великої кількості знахідок, розміщувалися в основному склоробні комплекси. Через те, що площа садиби на Щекавицькій, 29 була досліджена лише частково, важко щось сказати з цього приводу про розташований тут косторізний комплекс, проте слід відзначити, що у більш пізніх шарах тут зафіксовані залишки бронзоливарного виробництва; у культурному шарі, синхронному рову з залишками косторізного виробництва, також іноді траплялися дрібні уламки стінок мідеплавильних тиглів. Крім того, тут знайдено пірофілітову ливарну формочку для відливання ювелірних виробів (Сергєєва, Шевченко, 2007, рис. 2). Ця тенденція має аналогії в інших давньоруських містах. Багато авторів підкреслювали паралельне функціонування у межах однієї садиби різних галузей ремесла. Так, у давньоруському Новогрудку характерним було співіснування ювелірного і косторізного виробництв (Гуревич, 1981, с. 142—143). На думку Ф. Гуревич, це диктувалося низкою умов. По-перше, сировина потрапляла в місто як мисливський трофей, хоча частка рогів диких копитних належала до скинутих природно. Тобто ремісники, незалежно від спеціалізації, отримували сировину через її поставки у місто і навряд чи самі займалися її здобуванням. По-друге, у косторізній справі використовувався інструментарій ювелірів: напилки, молотки з коваделками та ін. Сокири, ножі, свердла, долота, пили, наявні у всіх господарствах, також застосовувалися під час обробки кістки. Бронзові цвяшки, які виготовлялися ювелірами, також могли використовуватися косторізами — для з'єднання частин набірних гребенів (Гуревич, 1981, с. 143). Співіснування косторізного і ювелірного ремесел простежено також у Смоленську (Асташова, 1993, с. 77—78). На Півночі Європи вказана тенденція простежується з IX—X ст., тут частим є поєднання косторізної і бурштинообробної справи (Цнотливы, 1988, с. 164—169). Таку саму ситуацію О. Давідан відзначає для Старої Ладоги (Давидан, 1977, с. 104), а Л. Голубєва для давньоруського Бєлоозера (Голубева, 1973, с. 170). О. Давідан пояснює таке сполучення схожістю техніки обробки кістки та бурштину. Л. Смирнова наводить дані про велику садибу у Плотницькому кінці у Новгороді, де крім косторізного концентрувалися

бурштинообробне і мідеплавильне виробництва (Смирнова, 1998в, с. 105—106).

Н. Асташова на смоленських матеріалах доводить, що обробка кістки не була вузькоспеціалізованим ремеслом і, ймовірно, носила допоміжний характер, коли майстер володів технікою обробки різних матеріалів, у тому числі й кістки (Асташова, 1993, с. 78). Л. Смирнова, навпаки, вказує на високий рівень розвитку ремесла, коли майстер міг виготовляти складні речі з різних матеріалів (Смирнова, 1998в, с. 106). Прикладом такого виробу може бути набірна гребінка, яка складається з рогових (кістяних) та металевих деталей. Ймовірно, слушним буде індивідуальний підхід до кожного окремого комплексу, враховуючи асортимент та якість його продукції. Професійними вузькоспеціалізованими майстернями з великим обсягом серійної продукції були відкриті В. Хвойкою та Т. Мовчанівським ремісничі комплекси Верхнього міста, майстерні на горі Киселівці, комплекс на Подолі на Щекавицькій, 29. Під сумнівом залишається майстерня виробника вістер стріл, досліджена на Оболонській, 12. Об'єм виробництва, сліди якого вдалося зафіксувати, не відзначався масштабністю, проте на підставі вивчення тільки приміщення для роботи його взагалі важко виявити, оскільки робоче місце час від часу прибирали. Знайдені матеріали — це те, що залишилося після припинення функціонування майстерні. Місця для відходів, які найкраще свідчать про обсяги виробництва, на дослідженій частині садиби не виявлені. Безпосередньо у будівлі, де містилися залишки косторізного ремесла, не зафіксовано слідів іншої діяльності. В інших вищезгаданих випадках можна говорити або про суто допоміжний характер косторізного ремесла, або про універсалізм майстра, який володів навичками обробки різних видів сировини.

Однією з причин поєднання різних ремесел у межах однієї садиби, а отже й однієї сім'ї, слід вважати те, що невеликий обсяг виробництва косторізної продукції не міг стати єдиним засобом існування виробника. Зокрема, такого висновку дійшла І. Ульбріхт, аналізуючи матеріали Хайтабу. На її думку, виробники суміщали кілька ремесел, а також практикували зайняття сільським господарством (Ulbricht, 1978, S. 120—122). Така організація праці була характерною для майстерень з відносно невеликим обсягом виробництва, особливо на стадії домашнього ремесла, що підтверджується численними етнографічними паралелями. Зокрема, ще у XVIII ст. холмогорські майстри художнього різьблення по кістці влітку займалися сільським господарством (Уханова, 1981, с. 44), сезонність в роботі спостерігається у виробничій діяльності українських та російських кустарів-гребінників XIX — початку XX ст. (Русов, 1905, с. 74; Боруцкий, 1913, с. 482). Оскільки окремі кістки та шматки щільного рогу зі слідами обробки трапляються у межах більшості київських садиб, можна констатувати, що діяльність косторізів у рамках або домашніх промислів, розрахованих тільки на власну родину, або домашнього виробництва, відбувалася протягом всього давньоруського часу. Це справедливо у тому числі для XII — першої половини XIII ст., коли домашнє ремесло співіснувало з професійною діяльністю — як основною так і другорядною для того чи іншого ремісника. Наскільки могло відривати від роботи київських ремісників сільське господарство? П. Толочко цілком слушно вважає його

одним з видів діяльності середньовічних міських мешканців (Толочко, 1989, с. 81—85). Сільськогосподарські знаряддя праці (серпи, коси, мотики) зустрічаються серед київських матеріалів (Вознесенская, 1981, с. 272; Боровський, Калюк, 1989, рис. 3). Городи під Києвом згадуються у літописах (Толочко, 1989, с. 83—84). Деякі будівлі з гумусованим заповненням на подільських садибах можна інтерпретувати як хліви. Проте розвиток професійного виробництва у XII—XIII ст. дозволяє припускати, що у цей період сільське господарство могло бути для ремісників Києва побічним заняттям, яке задовольняло власні господарські потреби і не впливало на професійну діяльність майстра.

2.3. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИЇЖДЖИХ МАЙСТРІВ У КИЄВІ ТА ІМПОРТНІ РЕЧІ

Серед факторів, які сприяли розвитку київського косторізного ремесла на першому етапі, можна назвати впливи з боку регіонів, де цей процес через різні обставини розпочався раніше. Важливу роль у цьому могли відігравати приїжджі майстри, які поширювали як творчі ідеї, так і технологію обробки кістки та рогу. Тему мандруючих ремісників неодноразово піднімали у літературі такі дослідники як З. Курнатовська, К. Амброзіані, А. Кристоферсен, а слідом за ними Л. Смирнова (Смирнова, 1998б, с. 240) і В. Фльорова (Флерова (Нахапетян), 2000, с. 109). Вказані дослідники обґрунтували значну роль мобільного ремесла, особливо на перших етапах розвитку косторізного виробництва, з яким можна пов'язувати появу в різних ареалах Європи схожих за формою і орнаментацією виробів, насамперед, загальноєвропейських типів набірних гребенів. Одним з перших звернув увагу на північне походження цього виду артефактів Д. Едінг. Він ще не використовував поняття «мандрівне виробництво», проте відзначив, що якщо ці гребені й не були предметом імпорту, їх виготовляли шведські майстри-колоністи, а не місцеві мешканці (Эдинг, 1928, с. 41). Шведська дослідниця К. Амброзіані досить послідовно проводить ідею майстрів-мандрівників як основних виробників набірних гребінок в епоху вікінгів. Вона пояснює відсутність слідів інтенсивної діяльності цих майстрів тим, що мандруючий ремісник використовував міські ринки тільки час від часу. Одноманітність форм і стилів гребенів на величезній території — від Дубліна до Старої Ладоги К. Амброзіані вважає не якоюсь загальноєвропейською модою, а діяльністю мобільних ремісників, які протягом року їздили від міста до міста. (Ambrosiani, 1981, p. 48—54). Роль мандруючих ремісників у розповсюдженні надрегіональних явищ визнає також Й. Херрман (Херрман, 1986, с. 34).

Спроба обґрунтування зв'язку деяких київських виробів з кістки та рогу з північноєвропейським ареалом належить В. Зоценку. Щоправда, автор спеціально не торкався питання про мобільне ремесло як таке, в його роботах мова йде загалом про скандинавське походження речей. Проте у доповіді В. Зоценка, яку було зроблено на 1-х Читаннях пам'яті М. Брайчевського 2007 р., автор висловив думку про існування у декоративному різьбленні

Києва та загалом Середньої Наддніпрянщини XI ст. північноєвропейської традиції або школи, про що свідчать предмети з ознаками північноєвропейської стилістики (Зоценко, у друці). Логічно припустити, що засновниками цієї школи були приїжджі майстри. Оскільки вироби, про які йдеться, належать до основного набору косторізної продукції X — першої половини XI ст., доцільно зупинитися на них докладніше.

До речей з північним корінням В. Зоценко відніс деякі типи гребінок і окремі вироби, включаючи горизонтальний орнаментований гольник з рунічними знаками, ребро з графіті, гостроконечники з зооморфними завершеннями тощо (Зоценко, 2008). Кожна з зазначених категорій речей заслуговує на окрему увагу.

Найбільш численними є гребінки. Питання про розвиток гребінництва у Києві повністю не вирішено через відсутність достатньої кількості матеріалів, особливо це стосується його початкових етапів. Сліди виробництва гребінок (окремі заготовки, підготовлені пластини тощо) фіксуються лише з XI ст. (заготовки з ділянки на Межигірській, 11). Досі не зафіксовані будь-які ознаки їх великомасштабного виробництва, рівнозначного тому, що простежується у Старій Ладозі та на пам'ятках Північно-західного Помор'я, де відходи, заготовки, напівфабрикати гребінок налічують сотні екземплярів. Відсутні також характерні суто місцеві типи, які В. Фльорова слушно вважає ознакою розвинутого місцевого виробництва (Флерова, 2001, с. 140). Всі ранні гребінки репрезентовані або стандартними давньоруськими типами, поширеними скрізь, або тими, що найбільш притаманні продукції майстрів з північних регіонів Європи. Фрагментовану однобічну гребінку, що походить з розкопу 1972 р. на Червоній площі (Гупало, Толочко, 1975, рис. 25, *нижній ліворуч*) з четвертого ярусу будівельних горизонтів з дендродатами 996 і 1002 рр., В. Зоценко вважав північноєвропейською і вказував на аналогічні гребінки в похованнях могильника Бірки (Зоценко, 2008, с. 127—128). Можна згадати також гребінку з поховання III у Туні (Уппланд), цілком аналогічну київській (Arne, 1934, Taf. VII, *1*). Характерним для цього типу гребінок є орнамент з косих перехрещених ліній (табл. 31, *9*). Орнамент, в основі якого полягає косий хрест і його модифікації, О. Кондратьєва пов'язувала з балто-скандинавськими центрами. Загалом він датується у межах IX—XI ст. (Кондратьева, 1987, с. 15). В. Зоценко порівнював орнамент на футлярі подільської гребінки з орнаментом підгрупи В1:3 з матеріалів Бірки (Зоценко, 2008, с. 128). Ще одна гребінка, дещо іншого типу, але з аналогічним орнаментом (табл. 31, *3*), яку В. Зоценко вважав скандинавською за аналогіями у могильнику Бірки і на Готланді (Зоценко, 2008, с. 129), походить з жіночого поховання кінця X ст., відкритого у 1975 р. на Володимирській, 3 (Толочко, Боровський, 1979, рис. 6). Аналогічний орнамент також має гребінка з могильника X—XI ст. на Юрковиці (табл. 31, *7*; розкопки Є. Максимова 1965 р.). У зв'язку з гребінками північного генезису слід згадати екземпляр з розкопу 2008 р. по вул. Фрунзе, 8 (керівник робіт В. Івакін). На зазначеній ділянці було знайдено три рогові накладки від однієї гребінки — одна ціла і дві фрагментовані (табл. 31, *4*). Краї накладок орнаментовані вертикальними паралельними лініями, центральна частина — вертикально заштрихованими трикутниками. Трикутники розташовані у два ряди

по краях — так, що вершинами вони сполучаються у центральній частині, а по центру створюється ланцюжок незаштрихованих ромбів. Орнамент ретельно виконано різцем, рівчаки рівні. Цей екземпляр можна порівняти з гребінками групи В1:1, за К. Амброзіані, які побутують протягом X ст. (Ambrosiani, 1981, fig. 9).

За В. Зоценком, до гребенів скандинавських типів також слід відносити екземпляр з поховання № 110 некрополю на Старокиївській горі (Каргер, 1958, табл. VI, *1, 2*), у похованні № 24 (нумерація за М. Каргером) на південний схід від Десятинної церкви (Каргер, 1958, с. 144), а також набірні однобічні гребінки з поховання середини — другої половини X ст., виявленого під час досліджень Михайлівського Золотоверхого собору та суміжної території у 1999 р. (табл. 31, *5*; Ивакин, 2005, рис. 3, *6, 7*).

Ще одна гребінка північноєвропейського типу походить з горизонту XI ст. на вул. Нижній Вал, 41. Такі гребінки датуються IX—XI ст. Цей екземпляр має прямокутні накладки, прикрашені орнаментом, створеним поєднанням косих та вертикальних ліній (табл. 31, *1*). За авторами публікації, гребінка належить до другої групи староладозької класифікації або до групи В:1 гребінок Бірки (за класифікацію К. Амброзіані) і може вважатися імпортом з Південної Швеції або Данії (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 85, рис. 21, *3*).

Крім гребінок, до імпортів, або, більш вірогідно, їх наслідування або до продукції приїжджих майстрів можна віднести також деякі інші речі з дружинних поховань київського некрополя — передусім гостроконечники з зооморфними завершеннями (табл. 63, *2, 3*), що походять з двох поховань, відкритих на садибі Десятинної церкви у 1911 р. (Д. Мілєєв), № 24 і 25, за нумерацією М. Каргера (Каргер, 1958, с. 144—145, табл. VI, *3*; VII, *5*).

Гостроконечники з різьбленою головою фантастичного звіра (часто дракона або змієподібної істоти) на тупому кінці були виявлені на значній території від Північної Європи до східноєвропейського степу на півдні (Щавелєв, 2003, с. 185). Європейські дослідники гостроконечників зазвичай не звертають увагу на те, що ці предмети зустрічаються й в азіатській частині Євразії. Зокрема, рогове вістря з завершенням у вигляді хижака з вищиреною зубатою пащею походить з середньовічного поховання у Чуйській долині (Бернштам, 1950, с. 125, табл. XXXIX). На європейській території зазначена категорія артефактів пов'язується здебільшого з дружинним інвентарем. Аналогічні пристрої, багато орнаментовані, але без зооморфних завершень, трапляються у тюркських похованнях Алтаю й Сибіру де вони пов'язані з похованнями чоловіків-воїнів (Кубарев, 1998).

Незважаючи на те, що гостроконечники неодноразово ставали об'єктом досліджень, їх функції залишаються предметом дискусій. Основні точки зору розглянуті в роботі С. Щавельова, присвяченій зазначеній проблемі (Щавелєв, 2003, с. 186—187), тому нема сенсу знову зупинятися на цьому питанні. Загалом можна відзначити, що гостроконечники вважали як предметами суто практичного використання (писала, шила, проколки, руків'я канчуків, пристрої для плетіння або розв'язування вузлів тощо), так і речами, пов'язаними з ритуально-магічною практикою. Прихильники переважно утилітарного функціонального призначення гостроконечників складають більшість, серед них

І. Ерделі, Б. Рибаков, О. Ратич та ін. Такі дослідники, як О. Моця (Моця, 1990, с. 48) та Р. Михайлова (Михайлова, 1991, с. 11—12) інтерпретують ці вироби як амулети. Слід відзначити, що інтерпретації не суперечать одна одній. Слідом за А. Байбуріним (Байбурин, 1991, с. 35), можна сказати, що «в архаїчній культурі будь-яка річ може слугувати одночасно як утилітарним, так і семіотичним цілям», залежно від актуалізації тих чи інших її властивостей — утилітарних або знакових. Власне кажучи, це справедливо для культур будь-якого типу: навіть у сучасності знакові функції деяких речей далеко виходять за рамки їх прямого призначення. Тем більше такій стан є притаманним традиційним культурам, до яких належить народна культура європейського середньовіччя, у тому числі давньоруська. Отже, мова може йти про основне або другорядне значення гостроконечників як сакральних предметів.

У зв'язку з можливою інтерпретацією гостроконечників як пристроїв для розв'язування вузлів і одночасно сакральних предметів цікаво звернути увагу на те, що аналогічний виріб з тюркського поховання на Алтаї мав завершення у вигляді вузла, виконаного рельєфом (Кубарев, 1998, рис. 1, *1*). Давні тюрки вважали вузол оберегом, його зображенням прикрашали різні речі. У згаданому випадку можна припустити зв'язок декору з функціями речи як кочедику. Уявлення про магічні властивості вузлів існували скрізь, у тому числі у слов'ян. В. Зоценко, який вважав гостроконечники саме пристроями для розв'язування вузлів, пов'язував їх магічний зміст з відповідними германськими уявленнями (Зоценко, 2008, с. 137). Це питання потребує окремого розгляду, проте попередньо можна відзначити, що приписування вузлу магічних властивостей є універсальним явищем. Переніс цих уявлень на знаряддя пов'язане з ідеєю вузла здається цілком вірогідним. Слід звернути увагу також на те, що гостроконечники з зооморфними завершеннями були частиною дружинної культури X ст. Щодо тюркських гостроконечників Г. Кубарєв висловив припущення, що вони, крім іншого, могли відігравати репрезентативну роль і разом з канчуком-стеком свідчили про соціальний статус власника — на це вказує їх багата орнаментація і розміщення у похованнях знатних воїнів (Кубарев, 1998, с. 268). Статус європейських «кочедиків» міг бути дещо «нижчим»: зокрема, обидва київські поховання з гостроконечниками за інвентарем належать рядовим дружинникам, а не представникам дружинної верхівки. Але в будь-якому разі мова йде про дружинне середовище. С. Щавельов пов'язує мотив змія-дракона, присутній в декорі гостроконечників, з воїнською ідеологією та ініціаційними обрядами, які мають на увазі, серед іншого, перемогу над змієподібним супротивником (Щавелев, 2003, с. 189). Можна припустити, що поява гостроконечників з зооморфними завершеннями на Русі пов'язана передусім з їхніми знаковими функціями, важливими для дружинного середовища. Саме їх знаковий зміст міг сприяти виникненню попиту на дані вироби, і відповідно пропозиції з боку виробників.

Декоративне оформлення гостроконечників варіює від ретельно прорублених голів до схематизму. Образи істот у кожному випадку достатньо індивідуальні, однаковим є лише спосіб художнього оформлення виробу. С. Щавельов виділяє три їх варіанти: 1) північний, з найбільш реалістичними зображеннями драконів або хижих істот; 2) південний (степовий), де зоб-

раження найбільш абстрактні; і 3) проміжний, що являє дещо середнє між першими двома. Саме цей стиль знайшов поширення на слов'янських землях. (Щавелєв, 2003, с. 188). Щоправда, В. Зоценко вказував на стилістичну близькість декору київських і деяких інших східноєвропейських гостроконечників саме реалістичним скандинавським зразкам. Підтримуючи ідею північного походження стилю виконання київських зооморфів, він підкреслював, що на сьогодні сліди виробництва рогових стрижнів з нордичними стилістичними рисами відомі лише за скандинавськими матеріалами Хайтабу та Бірки (Зоценко, 2008, с. 133—134). Проте стилістика окремих дрібних деталей європейських зооморфних зображень може вказувати на їх генетичний зв'язок з тією чи іншою художньою традицією, а не на конкретне місце виготовлення речі, якщо відсутні сліди її виробництва (заготовки, напівфабрикати). Тому на сьогодні слід обмежитися визнанням гостроконечників з зооморфним декором як одного з типів соціально значущих предметів, що з'явилися на території Русі у IX—X ст. Деякі з них могли бути імпортом, проте такі речі могли виробляти на замовлення власника, навіть в його оточуючому середовищі, використовуючи загальноприйняту на той час образну систему. Саме це зумовило схожість зооморфних образів, які відображали «схожі міфологеми», за С. Щавельовим.

У зв'язку з зазначеною категорією речей окремо слід зупинитися на виробі з зооморфним завершенням з ділянки 1973 р. у кварталі між вул. Героїв Трипілля (Спаська) та Хорива, який походить з шару X ст. У перших публікаціях його визначали як писало (Толочко, Гупало, Харламов, 1976, рис. 15, *третій зверху*; Гупало, 1981, рис. 145, *праворуч*; 1982, рис. на с. 104). В. Зоценко, включив зазначений предмет у групу гостроконечників і за характером зображення звіра також відніс його до речей скандинавського кола, цілком слушно вказуючи на стилістичну спільність з одним з зооморфних гостроконечників з Хайтабу (Зоценко, 2008, с. 133, рис. 10). Проте, незважаючи на те, що за зовнішніми характеристиками виріб наближається до гостроконечників, він відрізняється за матеріалом виготовлення: це не ріг, як помилково вказано у автора, а кістка. Залишки структурних елементів кістки добре простежуються з боку голови звіра (рис. 2, *2*; табл. 61, *2*; 62, *4*) і не залишають сумнівів у визначенні виду сировини. За формою річ майже пряма, а не вигнута, як рогові гостроконечники, котрі повторюють форму вихідного матеріалу. Ретельно, до блиску, відполірована поверхня свідчить, що предмет контактував з м'якими матеріалами. Отже, його визначення як пристрою для плетіння або розв'язування вузлів є цілком можливим. Важко сказати як матеріал виготовлення міг впливати на символічні функції речі. Зооморфне оформлення нібито передбачає особливе ставлення до виробу, тому надання йому знакових функцій не виключено, проте їх зміст не встановлюється: виріб знайдено поза контекстом використання, а отже його зв'язок з дружинним середовищем і дружинною символікою, як це встановлено для гостроконечників з поховань, не простежується.

До виробів, пов'язаних або безпосередньо з імпортом, або з продукцією приїжджого майстра однозначно належить предмет з рогу, виявлений у курганному насипу над кремацією в районі Десятинної церкви (Івакін, Козюба,

Комар та ін., 2007, рис. 2). Він, виходячи з форми вихідного матеріалу, має вигляд трохи вигнутого циліндра 60 мм завдовжки та діаметром 13—15 мм, вкритого пласкорельєфним декором, в основі якого лежить складне плетіння. Закінчується виріб головою хижака з розкритою пащею. Автори публікації здогадно припускають, що зазначений предмет є частиною кочедику, проте його край, протилежний від зооморфного завершення, на відміну від кочедиків (гостроконечників), плаский, рівно зрізаний під час виготовлення, а отже, таке визначення не може бути прийнято. З іншого боку, у пошкодженій пащі звіра збереглися залишки порожнини. Скоріше за все, виріб був частиною руків'я або якогось предмету з репрезентативними функціями. Оскільки конкретизація приналежності декору цього виробу до того чи іншого скандинавського художнього стилю не має суттєвого значення для розкриття поставленого питання, відзначимо лише два моменти: типовість декоративного оформлення речі для північного мистецтва та якісне виконання декору. Це дає підстави бачити руку майстра північного походження (табл. 61, *1*).

До виробів північноєвропейського походження слід відносити також предмет з розпиляного уздовж рогу лося, що його опублікував М. Біляшівський (Беляшевский, 1903, табл. XIX, *1*, с. 360). Платівка, завдовжки 19,5 см, має наскрізні отвори і завершується головою тварини, можливо, дракона, виконаної у звичайній для північноєвропейської образності манері. М. Біляшевський припускав, щоправда, з застереженнями, що предмет міг бути нашивкою на налуччя (табл. 65).

Ложку з дитячого поховання № 110 (Каргер, 1958, табл. XVII), з деякими застереженнями можна вважати предметом «з іноземним корінням», враховуючи стилістику орнаментальної плетінки, яка оздоблює виріб (табл. 40, *1*), та наявність серед поховального інвентарю інших речей північноєвропейського походження, проте однозначно трактувати цей предмет як імпортний не можна. Ложки з орнаментованими ручками, виготовлені з дерева та інколи з кісткових матеріалів, широко побутували у середньовічній Європі. Найбільш похожим плетеним орнаментом оздоблена ручка дерев'яної ложки, що походить з території Німеччини, проте Й. Херрман пов'язує її з слов'янами цього регіону (Herrman, 1985, Abb. 37, *a*). Дерев'яні ложки з ручками, оздобленими плетінкою уздовж корпусу, відомі у Новгороді (Колчин, 1971, табл. 3, *19, 21*). Отже, походження київської ложки поки що залишається під сумнівом.

У зв'язку з присутністю у Києві іноземних майстрів слід звернути увагу також на знаки-графіті на окремих подільських знахідках, які В. Зоценко пов'язував з зображеннями в манері північноєвропейських motif-pieces (Зоценко, 2008, с. 137—138). Motif-pieces є фрагментами кісток, рогу або інколи інших матеріалів з нанесеними на їх поверхню рисунками. Цей вид артефактів є характерною складовою повсякденної культури населення Північної Європи від Британських островів до Скандинавії. Їх побутування на цій території простежується, починаючи з постримського часу, проте найбільшого поширення вони набувають у добу вікінгів та романського середньовіччя. Призначення таких кісток трактується по-різному. Їх частка могла бути слі-

дами випадкової образотворчої діяльності будь-якої особи, серед іншого не виключається їх сувенірна або вотивна природа. Проте принаймні деяка частка таких графіті могла бути пов'язана з учнівськими роботами або навіть з майстрами, які копіювали, або моделювали зразки орнаменту (O'Meadhra, fig. 118, p. 169—170). За В. Зоценком, у Києві виявлено два зразки motif-pieces: один з них — це рослинний орнамент, продряпаний на площині ребра великої рогатої худоби, знайденого у шарі кінця X — початку XI ст. (табл. 63, *1*), інший — трикветр на фрагменті лосячого рогу, що походить з горизонту XI ст. (табл. 64). Погоджуючись з цим, можна розглядати зазначені зразки як свідчення діяльності приїжджого майстра або його учня.

Серед виробів, здогадно пов'язаних з північними впливами, слід знову згадати предмет невідомого призначення, завершений об'ємним зображенням голови хижака з ощиреною пащею (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. XXXIV, *h*), на думку В. Зоценка, вовка. Зображення тварини достатньо професійно виконано у типовому скандинавському «звіриному стилі» (табл. 61, *5*; 62, *3*). В. Зоценко відзначає, що манера виконання наближується до стилю «Runsten», на підставі чого датує виріб у межах XI ст. (Зоценко, у друці). Дослідник вважає цю річ виробом місцевих косторізів, виконаним у північних традиціях. У такому разі можна припустити іноземне походження майстра або роботу місцевого майстра за імпортними зразками.

Крім суто художніх елітарних виробів відомі деякі побутові речі широкого вжитку, пов'язані з іноземними культурними традиціями, зокрема горизонтальний трубчастий гольник, що походить з Подолу з садиби пересічного мешканця міста (табл. 63, *8*; розкопки авторки чинної праці, вул. Оболонська, 1, 1989 р.). Зазначений гольник, виготовлений з кістки було знайдено у житлі рубежу XI — XII ст. (Сергеева, 2008г, рис. 1, *11*). Краї цього екземпляра оформлені у вигляді широких манжетів, що рельєфно виділяються відносно корпусу, поверхня гольника ретельно відполірована. На манжетах є просвердлені отвори, при цьому з одного боку їх просвердлено чотири, через те, що під час виготовлення корпус отримав щербину, яка пошкодила два отвори. Гольник орнаментований тоненьким вістрям. Під одним з манжетів нанесена плетінка з двох джгутів. Центральне поле корпусу гольника вкрито композицією з гравійованих ромбічних фігур, які В. Зоценко порівнював за обрисом з деякими північними музичними інструментами (Зоценко, 2008, с. 125). Ближче до протилежного манжету вирізано два рунічних знака. Знаки та декор у вигляді музичних інструментів автор пов'язував з можливим використанням предмету у магічному контексті.

Описаний екземпляр належить до горизонтальних гольників типу 1, за класифікацією Л. Голубєвої, як і пов'язані своїм походженням зі Скандінавією і Східною Прибалтикою (Голубева, 1978, с. 202). Різниця в тому, що північні гольники аналогічних форм виготовлялися здебільшого з кольорових металів (мідь, бронза) і зазвичай були менших розмірів. Розміри київського кістяного гольника обумовлені вихідним матеріалом, проте його форма не характерна для футлярів з кістки. Крім того, київський гольник датується більш пізнім часом, ніж металеві, які найбільш поширені у X ст. Отже, можна припустити, що цей екземпляр копіює північноєвропейські металеві вироби аналогічно-

го призначення, а отже, його походження пов'язано з північноєвропейською культурною традицією (етнічна приналежність майстра у даному випадку не має значення).

Отже, значна частка речей з кістки та рогу, які датуються X ст., пов'язується з художньою традицією Півночі Європи. З діяльністю приїжджих майстрів або з імпортом можна пов'язати деякі речі з шарів XI—XII ст., насамперед ті, що не входять у традиційну продукцію південноруських майстрів і характерні для інших територій (деякі художні речі, окремі різновиди гольників, гральних фігурок з коштовних кісткових матеріалів тощо)

Інший гольник, пов'язаний з інокультурними традиціями, походить з Подолу (розкоп на вул. Нижній Вал, 41), з садиби XII ст. (табл. 63, *7*). Це унікальний для Південної Русі екземпляр у формі піхв ножа (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 87, рис. 22, *1*). У горішній частині виробу просвердлено пару отворів, що характерно для цієї категорії виробів. Гольник багато орнаментований. Композиція орнаменту являє собою сполучення лінійно-геометричних мотивів, циркульних кіл і виїмчастих трикутників. Гольники аналогічної форми — кістяні і металеві — згідно з Л. Голубєвою, належать до речей прибалтійсько-фінського походження. У слов'ян вони трапляються переважно на північному заході Новгородської землі, в Приладож'ї і Костромському Поволжі, починаючи з XII ст. (Голубева, 1978, рис. 1, *2, 4*, с. 200—202). Слідом за Л. Голубєвою, автори першої публікації київського екземпляра також припускали його можливе імпортне походження (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 87). Північ Східної Європи також є основним ареалом поширення виробів ножеподібних форм, схожих на описаний тип гольників, але без порожнини (Рябинин, 1988, с. 61). Ймовірно, вони мали культове значення. Тим не менше, подібні предмети відомі також з матеріалів Воїнської Греблі. Автори розкопок трактують їх як «ножі-амулети кістяні», за їх даними, таких предметів знайдено три (Довженок, Гончаров. Юра, 1966, с. 111, табл. XXIV, *3*). Один з описаних виробів відзначається недбалістю виконання, що дозволяє вважати його напівфабрикатом, остаточно ще не обробленим (фонди ІА НАНУ, кол. № 365). Наявність напівфабрикату дозволяє трактувати цю категорію знахідок як місцеву продукцію. Відповідно, суперечним є й імпортне походження київського ножеподібного гольника. Не виключено, що цю річ, як і «ножі-амулети» з Воїня, було виготовлено на місці за запозиченими зразками або приїжджим майстром.

Вухочистка угро-фінського типу, виявлена у 1976 р. на вул. Червоноармійській, належить до випадкових знахідок (табл. 63, *4*). Це предмет у формі пластини з фігурним завершенням, у бік функціонального кінця вона звужується. Виріб орнаментований з одного боку двома вертикальними рядами заштрихованих трикутників, з іншого — лусковим орнаментом. Київський екземпляр за формою наближається до прикамських вухочисток групи AIII — з пластинчатою основою, за Н. Криласовою (Крыласова, 2007, с. 284—285). Завершення київської вухочистки більш за все нагадує таке, що характерне для вухочисток типу AIII.1.4 — з верхньою частиною, оформленою у вигляді стилізованої звіриної голови «з вушками», але воно не є цілком тотож-

ним і являє собою зображення більш складної форми. Орнамент київського екземпляру є типовим для угро-фінських вухочисток. Це стосується як орнаментальних мотивів, так і манери нанесення неоднакового орнаменту з протилежних боків. Описана річ є унікальною як для Києва так і взагалі для Київської землі, а отже можна впевнено говорити про її імпортне походження.

Щодо фігурок з моржевого бивню зі Спаської, 35, про які вже йшлося, то тут майже нема сумнівів відносно їх виготовлення на місці, але стороннім майстром. Поки що це єдиний виявлений осередок XII ст. такої специфіки, проте він дозволяє дещо конкретніше ставити питання про можливі шляхи появи речей немісцевого вигляду у Києві. Загалом можна констатувати, що безперечно імпортні речі серед виробів з кістки та рогу XII ст., знайдених у Києві, поодинокі, отже основний попит на косторізну продукцію у цей період задовольняли місцеві ремісники.

2.4. ЕТАПИ РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОГО КОСТОРІЗНОГО РЕМЕСЛА

Час появи косторізного ремесла у Києві точно не визначений. Найбільш ранні київські вироби з кістки та рогу можуть датуватися у межах X ст. Речі з кістки та рогу виявлені серед матеріалів дружинних поховань X ст. Серед них найбільш численними є гребінки. Серед матеріалів поховань у Верхньому Місті відомі також орнаментовані накладки для сагайдака (Каргер, 1958, рис. 42), кістяна ложечка з гравійованим орнаментом на руків'ї (Каргер, 1958, табл. XVII), рогові вістря з завершеннями у вигляді голівок фантастичних тварин, виконаних в техніці об'ємного різьблення (Каргер, 1958, табл. VI, *3*; VII, *5*), тощо. Трапляється різьблена кістка й на території жилих кварталів зазначеного часу. Під час досліджень культурного шару X ст. на Київському Подолі знайдена деяка кількість речей з різьбленої кістки та рогу. Це не лише знаряддя праці і простіші прилади, але й художня різьблена кістка: вістря зі скульптурною голівкою хижої тварини (Толочко, Гупало, Харламов, 1976, рис. 15, *третій зверху*) і рогове руків'я, прикрашене по корпусу смугами пласкорельєфного і гравійованого орнаменту з завершенням у вигляді об'ємної голівки тварини (Ивакин, Степаненко, 1985, рис. 15), фрагментарно збережений псалій з рельєфним рослинним орнаментом, помилково репрезентований в літературі як руків'я ножа (Гупало, 1981, с. 327; Сагайдак, 1991, с. 94) тощо.

Незважаючи на наявність різьблених виробів з кістки та рогу, що датуються X ст., у Києві поки що не виявлено жодної косторізної майстерні вказаного часу. Це може пояснюватися відносно слабкою вивченістю ранніх культурних шарів у Києві, проте скоріше за все вказана ситуація пов'язана із загальним станом розвитку міського ремесла у середньовіччі. Загалом дослідники давньоруського ремесла виділяють перший період його розвитку як обмежений ринок і панування вотчинного ремесла з роботою на замовлення (Рыбаков, 1948, с. 431—432; Колчин, 1985, с. 243; Щапова, 1988, с. 181). Вотчинному

ремеслу притаманний високий професійний рівень, при цьому ранг замовника впливав на культуру праці і кваліфікацію виробника (Щапова, 1988, с. 181). Цей період відповідає другому періоду періодизації А. Крістоферсена для Лунда (Christofersen, 1980, s. 203—213), коли відбувається поступовий перехід до професійного ремесла і виникають стаціонарні невеликі майстерні, що працюють на конкретні замовлення. В умовах давньоруського міста такі невеликі майстерні могли функціонувати на великих садибах заможних господарів або при монастирях. Щоправда, прямого зв'язку косторізної справи з діяльністю монастирів або інших церковних закладів, як це було характерно, наприклад, для ранньосередньовічної Болгарії (Алексиев, 1988, с. 7; Бонев, 1988, с. 27), у Києві поки що не простежується. Єдиним винятком є невеликий косторізний комплекс поблизу Софії Київської (Журавльов, Івлєв, 2007), проте нема підстав вважати його стаціонарною майстернею. Посадське ремесло взагалі у цей період перебуває на стадії формування. Наявність серед косторізних матеріалів X ст. високоякісних художніх речей, явно виконаних на замовлення, і відсутність продукції масового попиту, підтверджує роботу ремісника-косторіза переважно на замовлення. Звертаючись до матеріалів Київського Подолу, П. Толочко відзначає, що у IX—X ст. він є сформованим міським районом. Тут виявлено залишки ремісничої діяльності, проте загалом його ремісниче обличчя ще не простежується. Така само ситуація характеризує й шари XI ст. Тільки у XII ст. у Києві спостерігаються якісні зміни у розвитку ремесла (Толочко, 1988, с. 148—151; 1989, с. 107). За Б. Колчиним, перший період на Русі тривав до 20—30-х рр. XII ст. (Колчин, 1985, с. 243). Зазначене стосується ремесла взагалі, у тому числі тих його галузей, що відокремилися найраніше. Тим більше така ситуація є характерною для косторізної справи, яка часто носить характер допоміжного або домашнього ремесла.

У шарах XI ст. не фіксуються об'єкти, які можна пов'язувати зі стаціонарними косторізними майстернями, вироби з кістки та рогу репрезентовані примітивними знаряддями праці, а також нечисленними гребінками, ковзанами, накладками тощо. Проте, незважаючи на відсутність у київських культурних нашаруваннях XI ст. яскравих косторізних комплексів, нема сумніву, що саме у цей період формуються передумови для становлення косторізного ремесла як окремого різновиду професійної діяльності з наступним виходом на масовий ринок, який відбувається пізніше — у XII ст.

Для шарів XII ст. характерна наявність різноманітного асортименту виробів з кістки та рогу, у тому числі речей масового вжитку, часто оздоблених різьбленим декором. У цей період з'являється основна маса київських майстерень. Швидкий розвиток стаціонарного ремесла з відносно великим обсягом виробництва відбувається протягом XII — першої половині XIII ст. При цьому деякі з майстерень демонструють певну тенденцію до більш дрібної спеціалізації, коли перевага надається якомусь окремому виду продукції (напівсферичні гудзики, вістря стріл). Така ситуація відповідає другому періоду розвитку давньоруського ремесла, за Б. Колчиним, який починається наприкінці першої третини XII ст. Він характеризується розвитком дрібнотоварного виробництва, розширенням асортименту продукції, спрощенням техно-

логічних операцій і появою вузької спеціалізації (Колчин, 1985, с. 243—244). Домінування вузької спеціалізації в давньоруському ремеслі XII ст. підкреслює також Ю. Щапова. На її думку, саме у XII ст. давньоруське ремесло виходить на ринок і формуються нові суспільні верстви, пов'язані з ремеслом і торгівлею. Вони стають основним виробником і одночасно основним замовником продукції (Щапова, 1985, с. 390—391).

Певний інтерес викликає топографічна прив'язка найбільш масштабних київських косторізних майстерень, оскільки вона може дати деякі підстави для їх соціальної характеристики. Формування Києвоподолу з самого початку як міського посаду не викликає сумнівів. Посадський характер подільського косторізного ремесла підтверджується розташуванням майстерень у межах рядових садиб у районі з яскраво вираженою ремісничою орієнтацією. Майстерні на Київському Подолі правомірно розглядати як приклади посадського професійного ремесла, орієнтованого на ринок. Соціальна характеристика майстерень на Киселівці ускладнюється недостатнім вивченням цього району Києва. Можна лише відзначити, що наявність розвинутого ремесла різних галузей (Шовкопляс, 1958) дає підстави для твердження, що тут у XI—XIII ст. формується один з ремісничих районів Києва, але його статус поки що не реконструюється. Щодо майстерень, виявлених у районі Старокиївської гори, на вул. Володимирській, Великій Житомирській тощо, то, про їх соціальний статус можна судити більш впевнено. У районі Київського дитинця розміщувалися великі князівські, боярські, монастирські садиби (Толочко, 1972, с. 118—129; 1988, с. 148; Килиевич, 1982, с. 123—124). Найбільш вірогідно, що розташовані тут виробничі комплекси були пов'язані саме з ними. Отже в даному випадку мова може йти про ремісників, які спочатку обслуговували передусім верхівку суспільства. Проте з розвитком міського ремесла у XII ст. починається переорієнтація на ринкові відносини деякої частки таких виробників, коли вони починають працювати не лише на конкретні замовлення, але й на ринкову реалізацію своєї продукції.

Паралельно з розвитком професійного стаціонарного виробництва продовжує існування домашнє ремесло, про що свідчать знахідки комплексів з наявністю кісткової сировини, але з невеликим обсягом продукції, а також знахідки поодиноких екземплярів кістки або рогу з слідами обробки. Не можна також заперечувати продовження діяльності мобільних майстрів.

Підсумовуючи вищесказане, можна відзначити, що процес розвитку косторізного ремесла у Києві йде тим самим шляхом, що в інших середньовічних містах. Його початок припадає на часи перетворення Києва на великий політичний, економічний і культурний центр, а саме на першу половину X ст., можливо, на самий кінець IX ст. Наявність у культурному шарі та комплексах цього часу не тільки примітивних знарядь праці, але й високохудожніх виробів майстрів-професіоналів свідчить, що у цей період крім домашніх промислів з'являється виробництво на замовлення, що має переважно елітарний характер. Вигляд елітної продукції цього часу вказує на суттєву роль культурних впливів ззовні на розвиток косторізної справи.

Перший етап охоплює X—XI ст. XI ст. є «темним періодом» в історії косторізної справи через брак матеріалів, що датуються цим часом. Проте ясно, що процеси, які відбувалися саме у цей період, призвели до наступного «вибуху» у розвитку ремесла у XII ст., коли воно з'являється як повністю розвинуте явище.

XII — перша половина XIII ст. є періодом розквіту київського косторізного ремесла як товарного виробництва. Для цього етапу характерним є не тільки широкий асортимент ремісничої продукції, призначеної для ринку, але й наявність у різних частинах міста виробничих осередків, у тому числі з вузькою спеціалізацією.

Розділ 3 КІСТКОВА СИРОВИНА ТА ЇЇ ОБРОБКА

3.1. ВИДИ СИРОВИНИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ОТРИМАННЯ

Основою будь-якої ремісничої діяльності є сировина. Для косторізного ремесла це кістковий матеріал, який відрізняється за будовою, текстурою і механічними властивостями. За цими якостями кістковий матеріал розподіляється на кілька груп: власне кістку, твердий (щільний) ріг (олень, лось, козуля), порожнистий ріг (велика та дрібна рогата худоба, сайгаки, дикі козли та ін.), зуби, ікла, бивні. У кожній групі існує своя градація, пов'язана з використанням тих чи інших кісток або частин рогу.

Цінними видами кісткової сировини вважалися моржеві бивні та слонова кістка (точніше, бивні слона).

Слонова кістка згадується в писемних джерелах. На відміну від візантійського та західноєвропейського декоративно-прикладного мистецтва, де добре відомі твори декоративно-прикладного мистецтва, виготовлені з слонової кістки, у давньоруському косторізному ремеслі, спрямованому, насамперед на виготовлення продукції утилітарного призначення, використання зазначеного матеріалу не практикувалося. Прикладів роботи київських майстрів з слоновою кісткою нема. «Одръ слоновъ», тобто ліжко, оздоблене платівками з слонової кістки, фігурує в деяких давньоруських текстах як показник розкоші (Срезневский, 1989, т. 3, ч. 1, с. 422), проте ці згадки пов'язані переважно з перекладеною візантійською літературою. Окремі художні вироби з слонової кістки, насамперед накладки, могли потрапляти на Русь ззовні, проте їхній вплив на місцеве косторізне ремесло не простежується.

Більш відомим коштовним матеріалом у Давній Русі були моржеві бивні («риб'ячий зуб», за різними писемними джерелами). За автором XII ст. Іоанном Цецем, різьбленню по «риб'ячому зубу», яке у Візантії називали «різьбленням таврів» або «різьбленням русів» були притаманні високохудожні властивості. Роботу різьбяра, з якою він ознайомився, Цец порівнював з творами легендарного майстра Дедала (Кондаков, 1896, с. 80). «Риб'ячий зуб» відомий і у Іпатіївському літопису, де він згадується під 1160 р. серед князівських подарунків разом з дорогим хутром горностаїв, соболів, песців та куниць. Ще у XVI—XVII ст. іноземці, які відвідували Росію (Герберштейн, Кільбургер), відзначали особливу цінність цього матеріалу (Уханова, 1981, с. 6), а Дж. Флетчер підкреслював, що всі вироби з нього призначалися для представників вищого рангу (Василенко, 1974, с. 178). Будучи цінним екзотичним матеріалом, моржеве ікло цінилося також за красу своєї фактури: воно має білий, прозоро-зеленуватий колір з блідо-рожевим відтінком під час просвічування. Крім того, моржевий бивень є дуже твердим та важким для обробки, яка потребувала значних працезатрат. Все це зумовлювало дорожнечу виробів з нього. Моржеві ікла заготовляли на Білому морі, проте навіть для Північної Русі це була відносно рідкісна сировина. Наприклад, у Новгороді, за спостереженнями Л. Смирнової, моржеве ікло складає лише п'ять відсотків від загальної кількості кісткових матеріалів (Смирнова, 1998а, с. 9). До Києва, внаслідок віддаленості, «риб'ячий зуб» майже не доходив. Серед відомих київських комплексів з різьбленою кісткою винятком є садиба на Спаській, 35, де виявлено як залишки сировини (череп моржа, позбавлений бивнів), так і вироби з моржевих бивнів (Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008). Аналіз речових матеріалів з подільського розкопу на Спаській, 35 свідчить про неординарний соціальний стан власника садиби (найбільш вірогідно — багатий купець).

Надання переваги тому чи іншому виду сировини залежало від її наявності і доступності. Це особливо стосується масового виробництва, розрахованого на широкий попит. Спостереження за сировиною для виробів київських косторізів свідчить, що основну масу складали кістки тварин і щільний ріг диких копитних місцевого походження. З кісток переважно використовували п'ясткові та плеснові кістки великих тварин, які мали відносно міцний шар компактної речовини і рівну поверхню. Компактну речовину великих трубчастих кісток ніг у косторізній справі називають цівкою. Цівка є пластичною, вона має значну твердість і добре піддається обробці. Все це обумовило віддання переваги саме зазначеному матеріалу. Для окремих виробів використовувалися грифельні кістки коня, стегнові та гомілкові кістки дрібної худоби, кістки фаланги різних тварин тощо. Менший попит у косторізів мали ребра та пласкі кістки великих тварин, кістки птахів, промені плавців великих риб тощо, з яких виробляли незначну кількість речей. Зуби та ікла використовувалися лише як амулети і майже не оброблялися.

Серед кісток, які визначаються (відходи з залишками епіфізів, частка заготовок, деякі готові вироби тощо), переважна більшість належить кісткам свійських тварин. Так, у косторізній майстерні на Оболонській, 12, де виробляли вістря стріл, крім готової продукції і напівфабрикатів знайдені відходи вироб-

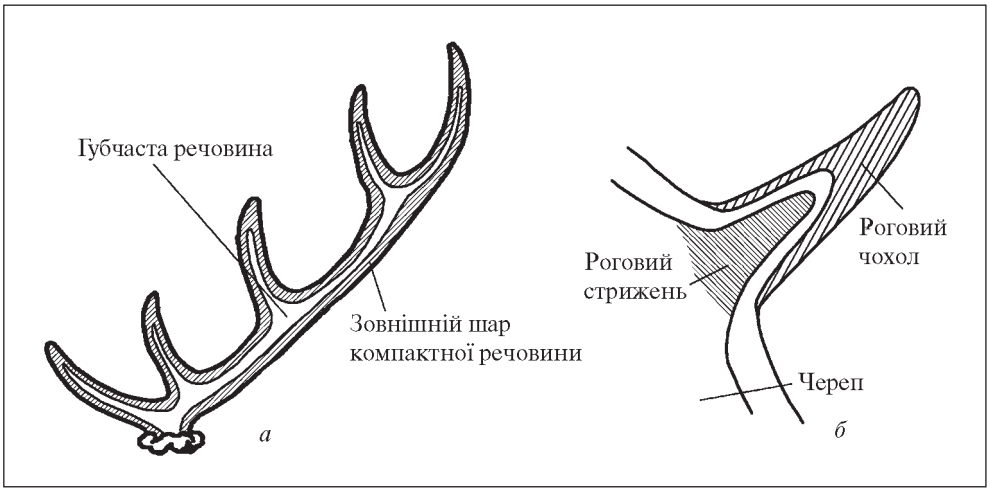

Рис. 6. Структура рогу: *а* — щільний ріг; *б* — порожнистий ріг

ництва з відпиляних епіфізів: 18 кісток ніг корови та двох — кісток ніг коня, а також трьох епіфізів з частинами діафізів — двох від кінцівок корови та одного — коня. На Щекавицькій, 29 у межах поки що найбільшого дослідженого на Подолі косторізного комплексу виявлено 213 відділених епіфізів кінцівок та 41 розколоту кістку великої рогатої худоби. Винятком є єдиний епіфіз, який належав кістці лося [1]. Отже, основним джерелом постачання кісткової сировини було скотарство. Забезпечити сировиною професійну майстерню, що її продукція у масовій кількості поступала на ринок, на основі тільки власного стада ремісника було неможливо. Кількість відходів у косторізному комплексі на вул. Щекавицькій, 29 загалом складає понад 400 одиниць, що не дозволяє пов'язувати надходження сировини тільки від стада власника садиби, особливо при використанні лише кісток кінцівок тварин. Отже, значна частка сировини добувалася в іншому місці, ніж у власному господарстві. За деякими етнографічними даними, кістки купували на ярмарках (торжищах) — у чинбарів, м'ясників, купців тощо (Slivka, 1984, s. 379), цілком слушно припускати таке само джерело сировини і в давньоруські часи. Забезпечення майстрів сировиною мало сезонний характер. Як відомо, в умовах власного господарства масовий забій худоби відбувався восени (така ситуація спостерігається і в наш час). Промислового м'ясного виробництва, яке могло діяти цілий рік, ще не існувало. Отже, необхідна кількість кісток надходила у розпорядження майстра протягом короткого періоду.

Серед київських матеріалів другим за кількістю видом кісткової сировини є щільний ріг диких копитних. Його позитивною якістю є наявність досить потужного зовнішнього шару компактної речовини, придатної для обробки (рис. 6, *а*). Заготовлення рогу також носило сезонний характер. Джерелом щільного рогу є дикі тварини, переважно представники місцевої фауни: лось,

[1] Визначення кісток О. Журавльова та О. Маркової.

олень, козуля. Особливістю щільного рогу є те, що тварини скидають роги кожен рік, після чого через деякий час вони відновлюються. Це дає можливість отримання необхідної сировини двома шляхами: полюванням і збором скинутих рогів. Слід враховувати, що кожному виду тварини (олень, лось, козуля) притаманний свій цикл заміни рогів, який не могли не враховувати постачальники сировини для косторізної справи.

Процес заміни рогів у козулі є найбільш динамічним. У самців козулі роги з'являються вже на перший рік життя, проте вони мають вид невеликих виступів і не придатні як сировина. Наступного року роги козулі вже мають вигляд простих стрижнів, паростки з'являються ще через рік. Козуля скидає роги восени або на початку зими, нові роги починають рости майже відразу. У дорослих тварин вони ростуть скоріше, ніж у молодняку (Европейская и сибирская косули..., 1992, с. 9, 206). Під час чистки рогів об дерева поверхня з внутрішнього боку стає лощеною. Іноді таке лощіння трактують як сліди обробки. На помилковість подібної думки вже вказували (Бородовский, 2007, с. 23). У оленя стрижнеподібні роги з'являються на другому році життя, через рік виростають роги з гілками, але повністю вони формуються на п'ятому році. Зміна рогів починається з лютого (Фандеев, Никольская, 1983, с. 108—109). Перші роги лося, ще без розсох, виростають на другому році життя, роги з розсохою з'являються наступного року, кількість паростків зростає кожен рік і до п'яти—шести років кількість паростків збігається з віком тварини. Потім такої закономірності не простежується. Самці скидають роги в листопаді — грудні, нові роги костеніють у липні, а звільняються від шкіри у серпні (Фандеев, Никольская, 1983, с. 128). Отже, можна констатувати, що час для отримання рогової сировини був обмежений. Збирати їх було потрібно протягом пізньої осені — зими, а полювання могло дати матеріали потрібної якості влітку і на початку осені — від повного закостеніння рогів до їх скидання тваринами. Отже, саме у цей період майстри повинні були подбати про забезпечення себе сировиною на решту часу. При цьому матеріалом для косторізної справи могли слугувати тільки роги дорослих особин, найбільш придатні для обробки, що також обмежувало джерело постачання сировини.

Джерело, з якого майстер отримав той чи інший фрагмент рогової сировини визначається далеко не завжди, це можливо тільки при наявності нижньої частини рогу з розеткою (рис. 7). Таких рогів в нашій вибірці понад десяток. Близько половини з них були природно скинуті тваринами восени. Матеріалів замало для впевненого визначення переваги того чи іншого шляху постачання рогової сировини для київського косторізного ремесла. Якщо брати забезпечення київських косторізів кістковою сировиною у цілому, тут можна відзначити другорядну роль полювання на диких тварин. Про це свідчить те, що рогообробка у Києві, на відміну від Північно-західної Русі, ніколи не отримала значного розвитку. Для порівняння: постачальником сировини для новгородського косторізного виробництва було мисливство. Зокрема Л. Смирнова відзначає, що 75 відсотків лосячих рогів були зняті з вбитих тварин. У Новгороді зафіксовано повне переважання у сировині щільного рогу на всіх етапах розвитку косторізної справи, включаючи XIII—XIV ст. (Смирнова, 1998б, с. 242),

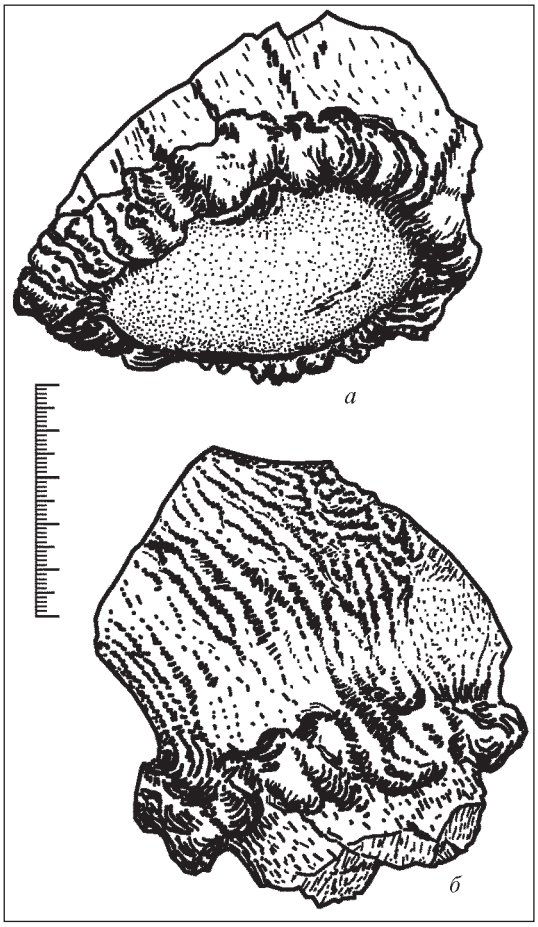

Рис. 7. Вигляд нижніх частин рогів оленя з розетками: *а* — ріг, скинутий восени природним шляхом; *б* — знятий з убитої тварини

що, ймовірно, пов'язано зі значною роллю мисливства. Роль мисливства у постачанні рогу простежена також на північноруському поселенні Мініно, де серед остеологічних залишків взагалі переважають кістки диких тварин (Меснянкина, 2007, с. 242—243). Для Західної і Середньої Європи домінування щільного рогу у складі сировини косторізів простежується, починаючи з IX ст., з розквітом міської культури, і продовжується до XI — середини XII ст. — цей період услід за А. Мак-Грегором дослідники визначають як «золоту добу рогообробки» (MacGregor, 1985, p. 48; Флерова, 2000, с. 109; Смирнова, 1998б, с. 238). Недостатність даних щодо київського косторізного ремесла X ст. не дозволяє впевнено говорити про віддання переваги київськими косторізами тому чи іншому виду сировини. Елітні вироби (псалії, гостроконечники, набірні гребінки, гральні реквізити, ложка з поховання № 110 та деякі інші речі) виготовлені з рогу, проте не всі вони стовідсотково пов'язані з місцевим виробництвом. Щодо виробничої сфери, то її репрезентують переважно простіші знаряддя праці, здебільшого виготовлені з кістки. У XI—XII ст. у київських майстернях кістка вже переважає повністю. Вироби з рогу репрезентовані різними категоріями речей, проте більш-менш значного центру рогообробки у Києві ще не виявлено, а самі речі кожної категорії, як правило, налічують відносно невелику кількість екземплярів.

І. Ульбрихт пов'язує заміну рогу, як основного виду сировини, кісткою зі змінами у правилах полювання: з того моменту, коли полювання стає привілеєм окремих верств населення, ріг лише у обмеженій кількості може потрапляти до косторізних майстерень (Ulbricht, 1978, S. 134—135). Такої самої думки дотримуються й інші дослідники (MacGregor, 1985, p. 32; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1906). У господарстві і побуті киян мисливство не набуло масовості, оскільки завжди було справою привілейованих верств на-

селення. Принаймні таку його роль можна припустити за даними літописів, в яких є згадки про полювання князів та їх оточення. Не виключено, що саме з цим пов'язаний відносно невеликий обсяг рогової сировини у київській косторізній справі.

Під питанням залишається можливість використання у давньоруській косторізній справі порожнистого рогу свійських тварин (бика, кози, барана), а також деяких диких (тур, зубр, сайгак тощо). Порожнистий ріг — це кістковий стрижень, вкритий роговим чохлом, що росте разом з кістковим стрижнем від основи рогу (рис. 6, *б*). З роками він вкривається новими шарами рогової речовини. Цим пояснюється його шарувата структура. Досить тонкий біля основи, роговий чохол поступово потовщується, створюючи на верхівці твердий, так званий монолітний, кінець. Роговий чохол, з якого вилучено стрижень, зазвичай називають просто рогом. Він і є тією сировиною, з якої у пізніші часи виготовляли різноманітні вироби. Властивості порожнистого рогу сприяють його використанню як сировини у косторізній справі. Він досить міцний і пружкий, що є важливим для деяких видів виробів (наприклад, гребенів). Порожнистий ріг піддається обробці навіть простим ножем і добре полірується. Майстри пізнього середньовіччя та новітнього часу віддавали перевагу цьому матеріалу. Його основною вадою є необхідність додаткових підготовчих операцій, пов'язаних з вилученням кісткового стрижня. Саме це могло бути однією з основних причин того, що у часи, коли щільний ріг диких копитних надходив до майстрів у достатній кількості, йому віддавали перевагу і порожнистому розі як у сировині не було потреби. Єдиним документально засвідченим випадком використання порожнистого рогу у Давній Русі є застосування ритонів з турячих рогів як репрезентативного та культового посуду. Турячі роги неодноразово згадуються у билинах, де вони виступають переважно в обрядовому контексті (Липец, 1969, с. 229—238). Використання з зазначеною метою порожнистих рогів великих тварин (насамперед турів) поширено у просторі і часі — від палеоліту до середньовіччя. Славнозвісні окуття турячих рогів з Чернігова, які є справжніми творами мистецтва, демонструють ставлення до них як до коштовних речей. Серед київських матеріалів не збереглося речей, які без сумніву можна трактувати як залишки посуду з турячих рогів. Можна згадати знайдену на Подолі залізну річ, прикрашену позолоченою платівкою, яку інтерпретовано як окуття рогу (Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 60, рис. 17), проте така трактовка є гіпотетичною. В. Гончаров згадує знахідку турячого рогу у зв'язку з похованням за обрядом тілоспалення, що його було досліджено у 1955 р. на ділянці за адресою вул. Володимирська, 7—9. Тут також було виявлено кістки барана, тазову кістку коня та плечову кістку тура (Гончаров, 1957, с. 124—125). Отже, роги та кістки цієї тварини тим чи іншим способом використовувалися у поховальному обряді, проте згаданий ріг не має відношення до ритуального посуду. Роги (точніше, рогові стрижні) великих копитних — турів або зубрів — без слідів обробки іноді зустрічаються (табл. 11, *1, 2*). Їх використання у магічному або ритуальному контексті не виключено. Зокрема, у роботі Я. Боровського є інформація про два турячі роги, підкладені під кут зрубу X ст., дослідженого на Подолі (Боровський, 1992, с. 73). Попередньо можна припустити, що ці роги могли бути

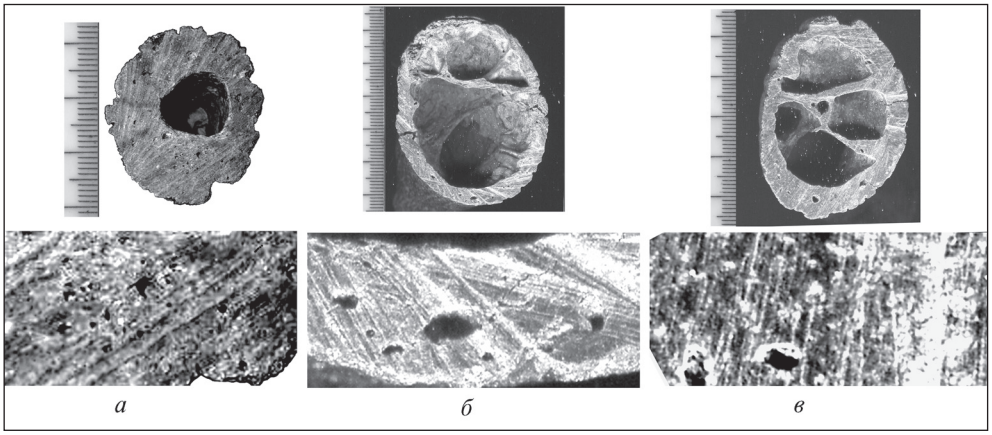

Рис. 8. Сліди пили на зрізах порожнистого рогу

пов'язані з ідеєю закладної жертви, а отже слугувати оберегом житла та його господарів.

Можна припустити за деякими аналогіями (Staššiková-Štukovská, 1981, obr. 5, *10*), що крім ритуального посуду з порожнистого рогу виготовляли також простіші духові музичні інструменти — мисливські та пастуші ріжки, проте у Києві залишків подібних речей поки що не виявлено.

Інших способів використання порожнистого рогу у Києві і на інших давньоруських пам'ятках не простежено. Виявленню дійсного місця рогових чохлів у виробництві заважає те, що в ґрунті вони практично не зберігаються. Їх залишки на давньоруських пам'ятках відомі у поодиноких екземплярах. Другорядне значення порожнистого рогу для давньоруських косторізів підтверджують новгородські матеріали: при тому, що у Новгороді характер ґрунту сприяє кращому збереженню органічних матеріалів, виробів давньоруського часу з нього там не виявлено (Смирнова, 1998а, с. 7). Тим не менше, при тому, що вироби з зазначеної сировини у Києві практично відсутні, на цей час виявлено велику кількість рогових стрижнів від порожнистого рогу зі слідами пиляння, що не можна залишити без уваги (табл. 11, *3*; 12). Для цього застосовували пилу з дрібними зубцями (рис. 8). Серед відходів у косторізному комплексі на Щекавицькій, 29 знайдено 22 відпиляні роги кози (табл. 6), ще один ріг кози був у ямі, пов'язаній з цим комплексом (яма № 12). Окремі екземпляри належали рогам корови та барана. У найбільшій кількості роги корови виявлені на Оболонській, 12. Наявність на ділянці слідів різних ремесел (крім косторізного, тут зафіксовані рештки бронзоливарного та склоробного виробництва) не дозволяє пов'язувати знахідку рогів виключно з виявленим косторізним комплексом. Серед матеріалів, що виявлені на Набережно-Хрещатицькій, 21, відомий розпиляний уздовж ріг корови. Нагадаємо, що з зазначеною ділянкою пов'язано насамперед склоробне виробництво, а косторізні матеріали репрезентовані незначною кількістю. Обрізані або відпиляні роги свійських тварин у значній кількості траплялися на Десятинному пров., 8, 1939 р. (Шовкопляс, 1973, с. 110, рис. 1, *2*), кілька рогів корови з відпиляни-

ми гострими кінцями були виявлені на Десятинному провулку, 3 (Килиевич, Чернов, Брайчевская, 1979/16а, табл. XII, *2*). На ділянці по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у межах комплексу, пов'язаного зі склоробним та металургійним виробництвом, у ямі виявлені три фрагменти черепів корови і череп кози з відпиляними рогами (табл. 11, *3*), три фрагменти відпиляних рогових стрижнів корови тощо. Крім того, заповнення ями містило необроблені кістки зі слідами утилізації (розколоті), роги корови (цілий та фрагмент), копито коня, два надкопитові суглоби тощо. Всього на дослідженій ділянці у межах двох розкопів було виявлено більше десяти рогів корови та кози зі слідами пиляння. Там само знайдено кінцеву частину рогового чохла, але без слідів обробки. Серед знахідок слід згадати фрагментарний ріг оленя з відпиляними паростками, проте жодної ознаки косторізного виробництва не простежено і взагалі виробів з рогу не знайдено, а з кістки відомо два простіших: ковзан з довгої кістки ноги коня (табл. 42, *3, 3а*) і астрагал-битка зі свинцевою заливкою (табл. 46, *5*).

Отже, порожнистий ріг використовували у виробництві, але яким чином? В. Фльорова зазначає, що само по собі скупчення рогу, навіть відпиляного або розрізаного на частини, не може бути однозначно визначено як свідчення рогообробки, якщо разом з ними не було знайдено заготовок, браку, або готових виробів. Ріг могли заготовляти як сировину для варіння клею (Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 99). Виготовлення клею з сировини тваринного походження — технологія, широко відома у просторі і часі. Цей клей називається тваринним і визначається як «розчин природних органічних високомолекулярних речовин, екстрагованих або виварених з кісток, копит, міздри і луски» (Запаско, 2000, т. 1, с. 321). Клей з кісткових матеріалів міг використовуватися для різних потреб, у тому числі для сполучення деталей з кістки з частинами виробу, виготовленими з інших матеріалів, наприклад рогових накладок на луки з дерев'яною основою (Каминский, 1982). Це пояснює присутність відпиляного порожнистого рогу у межах косторізних комплексів, проте в цьому разі вони могли мати суто технічне призначення. Навряд чи можна погодитися з Г. Шовкопляс, яка однозначно пов'язує їх з відходами косторізного виробництва (Шовкопляс, 1073, с. 110). Деякі дослідники трактують скупчення порожнистих рогів як відходи миловаріння або сліди діяльності чинбарів (Смирнова, 1998а, с. 6). У зв'язку з можливим застосуванням рогу у якихось виробничих технологіях не можна виключати технічного призначення баранячих рогів, знайдених у ямі на Кудрявці (Кибальчич, 1895; Антонович, 1895). Сказане наводить на думку, що окремі відрізки щільного рогу диких копитних, які іноді трапляються поза косторізними комплексами, могли бути насправді технічною сировиною.

Кістка і ріг відрізняються не лише за формою, але й за структурою, а отже за своїми фізико-технічними властивостями. Це обумовлювало не лише використання різних видів сировини для виробів, що відрізняються за функціональним призначенням, але й застосування деяких початкових технічних операцій. Кістку обробляти складніше — вона більш тверда. Кісткова тканина містить деякий відсоток жиру, якого треба позбавитися, щоб запобігти псуванню матеріалу. Отже після відбору потрібного виду сировини першою тех-

нологічною операцією з підготовки кістки до використання було її знежирення і розм'якшення, внаслідок чого вона ставала більш придатною для обробки ріжучим інструментом. Спосіб, яким досягали потрібного ефекту, не встановлюється. Не виключено, що зазначена технологічна операція була близька за своїм змістом до звичайного виварювання, подібно тому, що відбувається під час готування їжі. Великі посудини для виварювання кістки виявлено у Болгарії (Бонев, 1988, с. 27). Архангельські майстри, славнозвісні своєю традиційною косторізною справою, для знежирення виварювали кістку в окропі або використовували лужне молоко (Рехачев, 1949, с. 60). З досвіду сучасної підготовки кістки для використання у художній творчості, спочатку сировина виварюється у розчині кальцинованої соди, потім її промивають і просушують (Абросимова, Каплан, Митлянская, 1984, с. 100). Можливо, подібне лужне середовище створювалось і у давньоруські часи за допомогою інших речовин, проте безперечних доказів хімічної обробки кістки у середньовіччі немає.

Перевагою рогу було те, що він не потребував попереднього знежирення. Щільний ріг в'язкий і пружкий, його легко різати навіть без додаткової обробки, проте деякі автори припускають існування різних засобів його розм'якшення. Я. Каван розглянув три можливі способи розм'якшення рогу, що їх припускають різні автори для середньовічної косторізної продукції: 1) у воді; 2) у лужному розчині; 3) у щавлевій кислоті. Автор дійшов до висновку, що виварювання рогу у воді протягом 30 хвилин було достатнім для його зм'якшення (Kaván, 1980, s. 294). З іншого боку, І. Ульбріхт, керуючись спостереженнями за матеріалами Хайтабу, заперечує попереднє розмочування рогу у майстернях цього міста (Ulbricht, 1978, S. 46—50).

Подальші операції залежали від виду потрібних виробів.

З позицій техніки виробництва А. Бородовський виділяє такі технологічні схеми косторізного виробництва: 1) повне використання природної форми сировини в конструкції виробу; 2) часткове використання природної форми у виробництві; 3) використання сировинних осколків для виготовлення речей; 4) системи розкрою і розщеплення вихідної сировини для виготовлення готової продукції (Бородовский, 1997, с. 44). Цієї самої схеми дотримується В. Шаталов (Шаталов, 2006, с. 99). Щоправда, нижче він виділяє ще й п'яту технологічну схему, де відокремлює обробку рогової сировини, проте це навряд чи доцільно, оскільки обробка рогу йде за цими самими схемами, що й кістки, різниця тільки в системі розкрою сировини, яка відповідає її формі та властивостям.

Майже всі складові зазначеної схеми застосовувалися у київському косторізному ремеслі, за винятком осколків кістки, з яких виготовлено лише окремі примітивні знаряддя праці. Переважна більшість осколків йшла у відходи. Така ситуація є характерною не лише для давньоруського ремесла. Вона простежується ще за доби раннього заліза і може пояснюватися достатньою кількістю якісної сировини, внаслідок чого майстрам не було необхідності в економії предметів праці (Шаталов, 2006, с. 100).

3.2. ОБРОБКА КІСТКИ

Вироби з кістки за першою технологічною схемою цілком базувалися на природній формі і властивостях кістки, тобто вона або взагалі майже не оброблялась, або підлягала мінімальній обробці. Цілком природна форма кістки використовувалась у гральних кістках (бабках), іграшках — гуркалах, які виготовлялися з суглобних кісток свині або дрібної худоби, природними кістками були так звані ковзани тощо. Крім того, до зазначеної категорії належать деякі знаряддя праці, зокрема проколки з кісток тварин та риб (рис. 9), а також з ребер, які зазнали лише незначної підправки для отримання більш придатної форми і поліпшення технічних властивостей. Деякі додаткові роботи, якщо це було необхідно, зводилися здебільшого до просвердлювання отворів. Тільки висвердлюванням отворів обмежувалися технічні операції під час створення амулетів з іклів, зубів, суглобних кісток дрібних тварин, хребців риб тощо.

Рис. 9. Кістки риб та птахів. Щекавицька, 29, косторізний комплекс

Друга технологічна схема також передбачає використання природної форми кістки, але з частковою технічною підправкою: видаленням одного з епіфізів, обох епіфізів, розпилюванням трубчастої кістки, просвердлюванням отворів, якщо потрібно. Таку технологічну схему застосовували переважно для обробки трубчастих кісток. У роботі використовувалися переважно діафізи або діафізи з одним збереженим епіфізом. Простішим варіантом використання діафізу кістки з одним збереженим епіфізом є знаряддя типу проколки. Для його створення використовували переважно кістки ніг дрібної худоби. Вся технологія їх виготовлення зводилася до двох операцій: відрубу навскіс одного з епіфізів і позбавлення кісткового мозку.

У комплексі на Щекавицькій, 29 було знайдено пташину кістку з одним відпиляним епіфізом (рис. 9, *праворуч*).

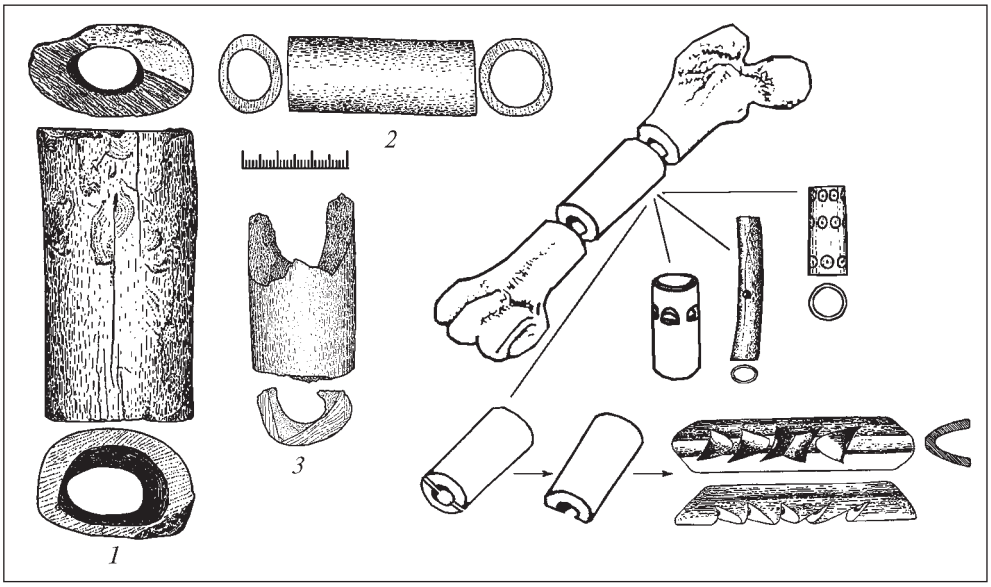

Рис. 10. Обрізки трубчастих кісток (*1* — Ярославський пров., 3/1, *2, 3* — Щекавицька, 29) та схема використання трубки як основи різноманітних виробів

Торець був рівно обрізаний, внутрішня порожнина зазнала первинної обробки. Інших слідів обробки не простежено. Проте у даному випадку важко сказати, чи був це практично готовий виріб, заготовка для нього або просто результат тренування в різьбленні по кістці.

Використання порожнистого тіла діафізу, від якого відрізали обидва епіфізи, мало своєю основою ідею трубки. Обрізки діафізів трубчастих кісток, які слід вважати заготовками, трапляються серед київських матеріалів. Технологічними операціями в цьому випадку було видалення епіфізів, звільнення кістки від кісткового мозку, обробка зовнішньої поверхні, торців. При необхідності внутрішня порожнина також зазнавала обробки. Для відділення епіфізів використовували пилу або ніж. Сліди цих знарядь простежуються на торцях епіфізів, що збереглися як відходи. Отримана циліндрична заготовка з центральної частини діафізу лежить в основі трубчастих гольників, ручок, обоймиць, юрків, деяких інших виробів тощо (рис. 10). Додатковою операцією для виробів цього типу могло бути просвердлювання або прорізання наскрізних отворів невеликого діаметру. Для більшості виробів застосовувалися трубки з кісток ніг дрібної худоби, а для гольників, крім того, ще й птахів. Трубки, розпиляні або розколоті уздовж також могли слугувати основою для деяких виробів, наприклад стругів для шліфування древків стріл.

Велика група виробів з кістки виготовлялася за четвертою технологічною схемою — із заготовок, основою яких були довгі пластини, виготовлені з компактної речовини діафізів кісток ніг великих тварин, переважно свійських (корова, кінь). Пластини створювалися шляхом розколювання трубки діафізу уздовж (рис. 11, *1*).

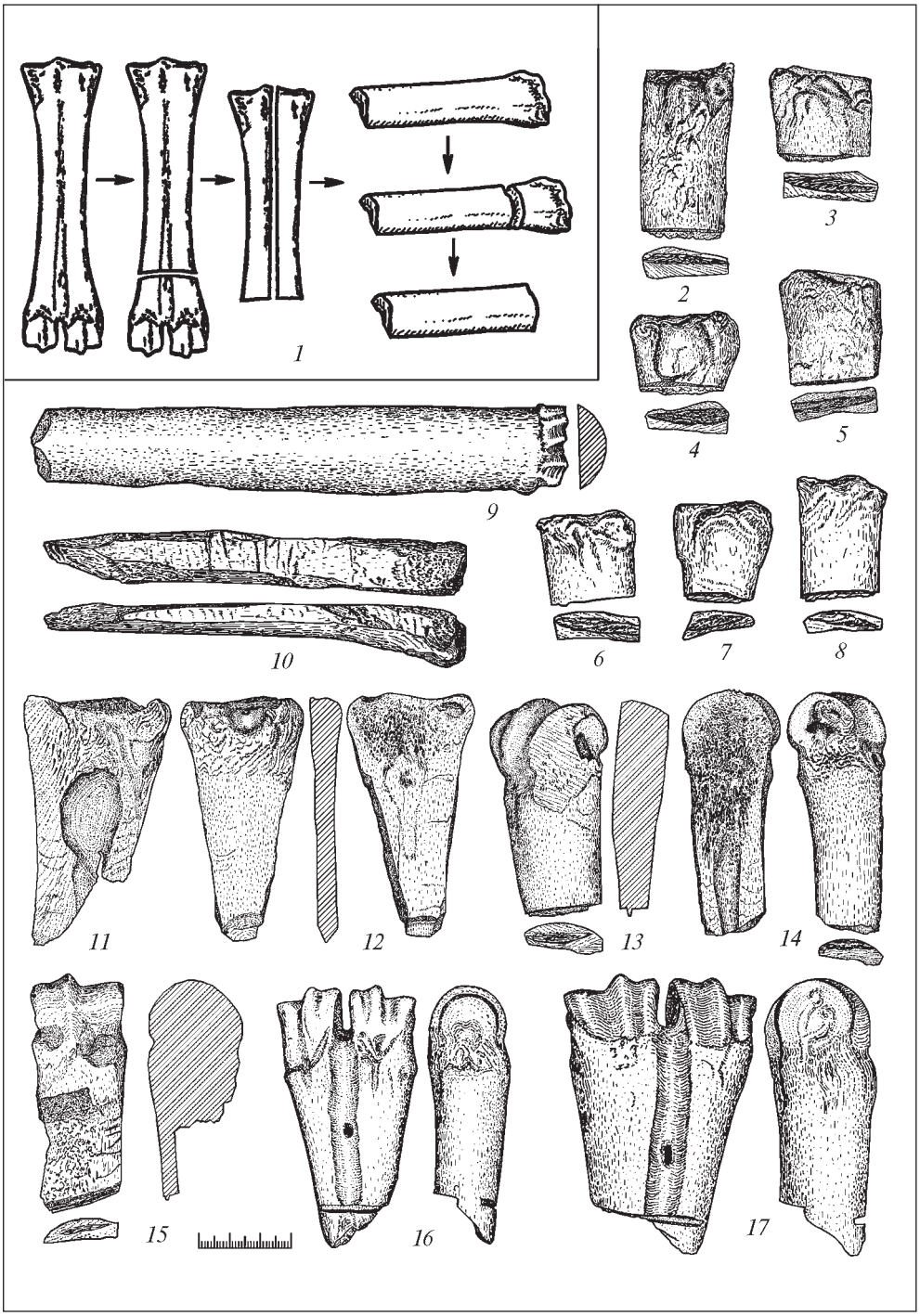

Рис. 11. Схема розкрою кістки для отримання пластини (*1*) та відходи від виготовлення пластин. Щекавицька, 29 (*2—17*)

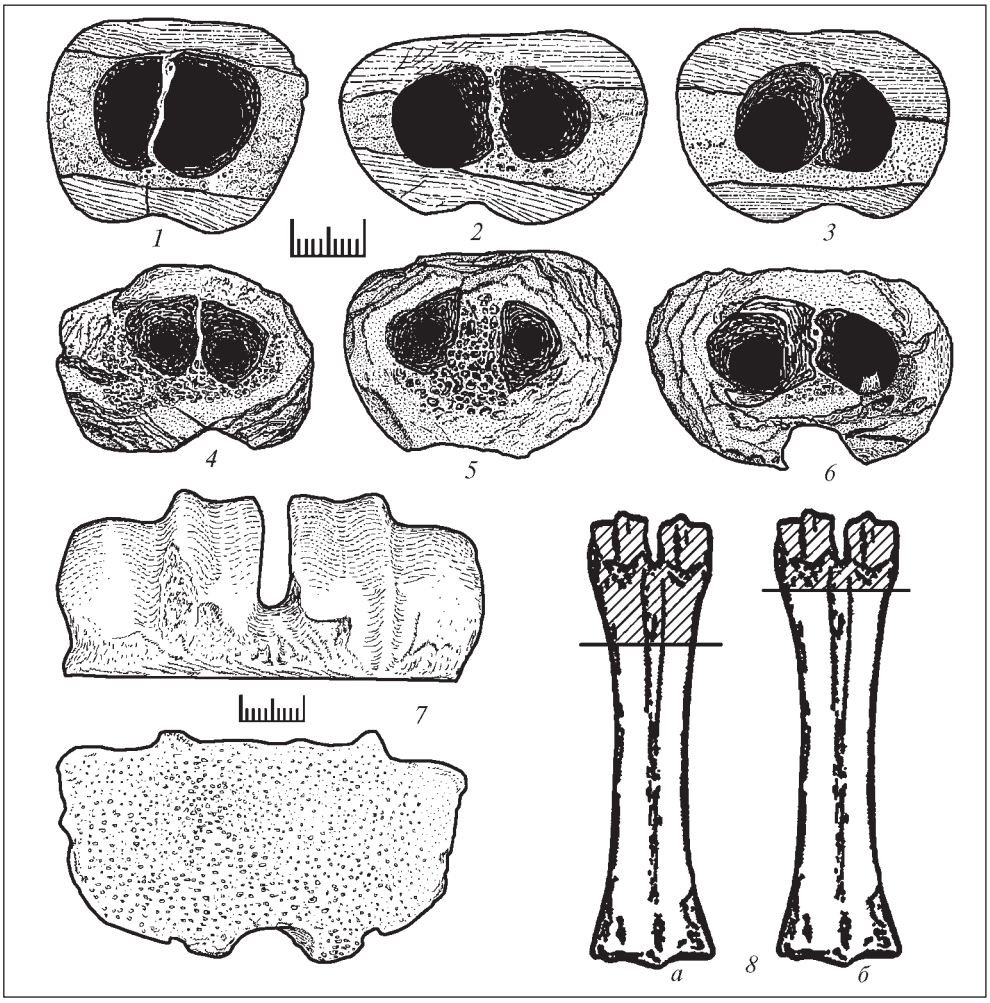

Рис. 12. Різні способи членування кістки: *1, 2, 3* — надпилювання та наступне розламування; *4, 5, 6* — дрібне сколювання (Щекавицька, 29); *7* — відпилювання (Оболонська, 12); *8* — місце видалення крайової частини кістки: *а* — Щекавицька, 29; *б* — Оболонська, 12

Краще за все процес виготовлення пластин з діафізів довгих кісток ніг можна простежити на матеріалах з майстерні на Щекавицькій, 29 (рис. 11, *2—17*). Виявлені тут відходи виробництва пластин репрезентовані двома видами: відпиляними епіфізами та фрагментами епіфізів, які відрізалися від вже отриманої пластини (рис. 11, *2—8, 11—15*). Судячи з характеру відходів, послідовність виготовлення поздовжньої пластини була наступною. Спочатку від кістки відділяли один з епіфізів, після чого її розрубали уздовж на пластини. Краї такої пластини з залишками другого епіфіза йшли у відходи, а центральна частина кістки використовувалася для виготовлення потрібної продукції. Епіфізи кісток через губчасту структуру у київському косторізному ремеслі, за винятком окремих поодиноких випадків, не використовувалися.

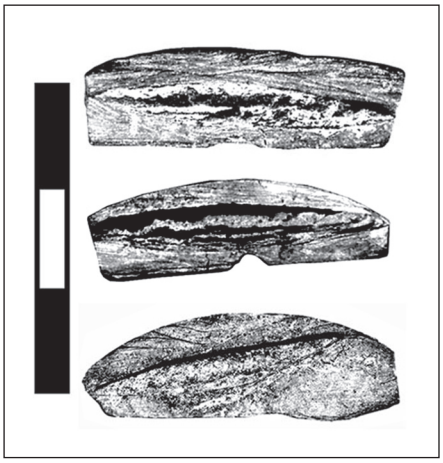

Рис. 13. Торці видалених країв пластин з слідами надпилювання та наступного відламування

З досвіду сучасної косторізної обробки, для розколювання кістки застосовували або теслярську сокиру, або косар (Рехачев, 1949, с. 64; Бородовский, 1997, с. 59). Серед відходів, що їх виявляють у межах косторізних комплексів і поза ними, досить часто трапляються фрагменти кісток з довгими і широкими зрізами, які могли бути зроблені тільки зазначеними інструментами. Отримані довгі пластини розділяли на заготовки-бруски потрібного для запланованих виробів розміру.

Відокремлення діафізів та їх частин, що призначалися для заготовок, зазвичай здійснювалося пилою або різаком. Серед матеріалів зі Щекавицької, 29 обидва варіанти репрезентовані приблизно рівною кількістю екземплярів — 103 відпиляних пилою з дрібними зубцями (рис. 12, *1—3*) та 111 зі слідами дрібних сколів, які утворювалися шляхом поступового надрубування кістки (рис. 12, *4—6*). Під час роботи пилою застосовували характерну техніку: кістку надпилювали з двох або, рідше, кількох боків і розламували. Іноді надпил з одного з боків був недостатньо глибоким і кістка могла зламатися не за його лінією (рис. 11, *16—17*). Сліди надпилу і розлому фіксуються на торцях всіх відокремлених країв довгих пластин (рис. 13) та на заготовках — секціях пластин. Вони є також на деяких осколках, які слід вважати бракованими заготовками на пластинах. Саме таким чином відділені всі заготовки з пластин у майстерні на Щекавицькій, 29. Кістковий матеріал з Оболонської, 12 дає в основному тільки рівні зрізи по всій площині без слідів відламування. Це стосується як

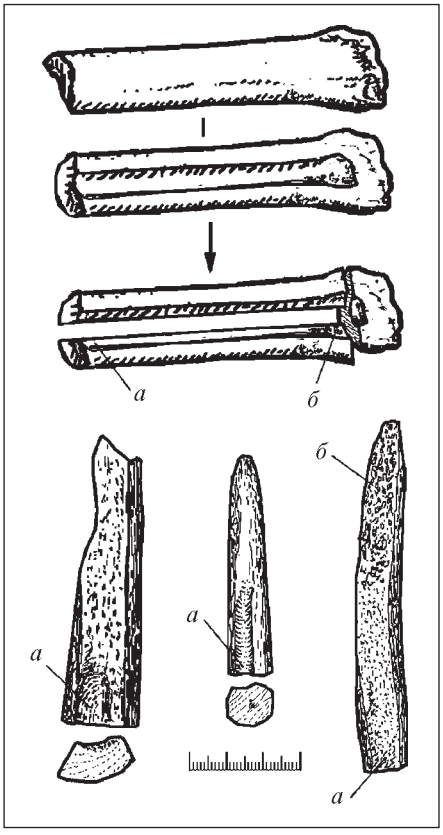

Рис. 14. Залишки структурних елементів кістки на заготовках для вістер стріл: *а* — сліди мозкового каналу; *б* — залишки губчастої речовини. Оболонська, 12

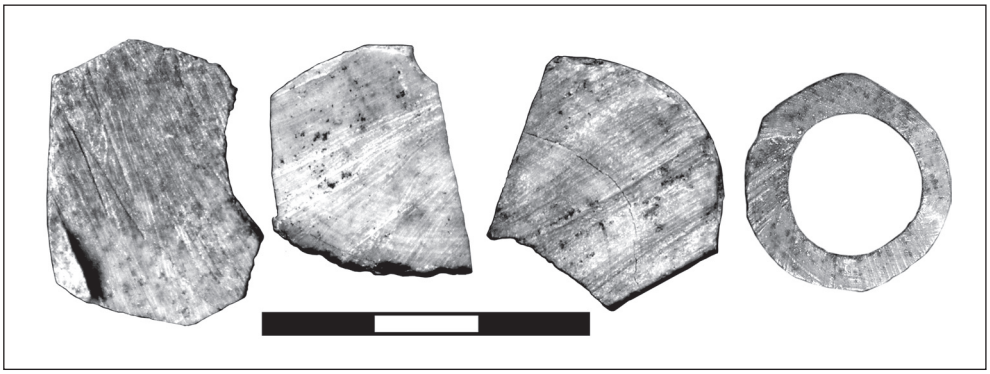

Рис. 15. Обробка торців заготовок вістер стріл. Оболонська, 12

Рис. 16. Залишки мозкового каналу на кістяному стрижневому ґудзику та застібці. *1* — Волоська, 16; *2* — Спаська, 35

видалення епіфізів, так і відокремлення заготовок. Крім того, для техніки опрацювання кістки у майстерні на Оболонській, 12 було характерним використання майже всього діафізу, включаючи частини, які примикають до епіфізів (рис. 12, *7, 8б*). На це вказують як розміри відокремлених епіфізів, так і залишки губчастої речовини на деяких заготовках для вістер стріл (рис. 14). У майстерні на Щекавицькій 29 ці частини кісток не використовувалися. Можливо, тут має місце індивідуальний «почерк» кожного майстра, хоч не виключено, що техніка відокремлення заготовки могла залежати від характеру майбутньої речі. Рівне відпилювання брусків-заготовок для стріл відразу давало вже оброблені торці (рис. 15). Їх лише доводили терпугом і висвердлювали втулку для древка. Слід також відзначити відсутність у зазначеному комплексі відрізаних країв довгих пластин. Це можна пояснити або відмінностями у технології їх виготовлення, або, більш вірогідно, тим, що відходи викидали у спеціально відведене місце, яке не виявлено.

В зазначеній техніці виготовляли деякі знаряддя праці, ручки ножів, застібки та ґудзики, вухочистки, вістря стріл тощо. Заготовки і напівфабрикати, а також іноді готові речі, особливо ті, що їх виготовлено з кісток ніг дрібної худоби, можуть зберігати слід мозкового каналу у вигляді неглибокої канавки, який є надійною ознакою для визначення характеру сировини (рис. 16).

За іншим принципом обробляли пласкі кістки та ребра. Зазвичай ребра використовувалися для виготовлення примітивних знарядь за першою техно-

логічною схемою, проте іноді з них виробляли різноманітні дрібні речі. Техніку виготовлення з ребра дископодібних виробів, ймовірно, ґудзиків, можна простежити на прикладі однієї з подільських знахідок. Предмет, на жаль, депаспортизований, проте його походження з Подолу не викликає сумнівів. Це фрагмент ребра великої тварини (найбільш вірогідно, бика [1]) розміром 220 × 46 × 3 мм з вирізаними по всій площині правильними окружностями діаметром 10 мм. Для цієї операції потрібно застосовувати спеціальний циркульний різець відповідного діаметру. З одного боку верхній компактний шар кістки сколото і саме тут зберігся контур ще одного кола, намічений циркулем. Вже висвердлені кола розміщувалися у межах сколотого простору (табл. 13). Це наводить на думку, що поверхня була сколота навмисно перед опрацюванням заготовки і саме з боку сколотої поверхні вирізалися кола. Річ можна інтерпретувати як відходи виробництва.

Пласкі кістки складаються з двох компактних пластинок, між якими є тонкий прошарок губчастої речовини. Окрема компактна пластинка, позбавлена губчастого прошарку, має невелику товщину і площину достатніх розмірів для виготовлення накладок.

3.3. ОБРОБКА РОГУ

Структура рогу диких копитних складається з зовнішнього шару компактного матеріалу і внутрішньої губчастої тканини. Завданням майстра було максимально використати компактну речовину. Ріг обробляли за тими самими технологічними схемами, що й кістку. Вироби, які майже не зазнали зміни форми порівняно з вихідною сировиною, не досить численні. До них належать деякі знаряддя праці, виготовлені з паростків рогів, насамперед гостроконечники різноманітних функцій. Друга технологічна схема застосовувалась у виготовленні псаліїв і деяких знарядь праці. В косторізному комплексі на Оболонській, 12, крім вістер стріл та їх напівфабрикатів з кістки, було знайдено також дві заготовки для стріл з паростків рогу оленя. Через незначну кількість рогових заготовок, технологію виробки з них вістер стріл не вдалося простежити, проте слід гадати, що вона була нескладною: природну форму паростків трохи підправляли для надання їм потрібної форми вістря.

Ріг мав свою систему розкрою, яка передбачала видалення малопридатних для подальшої роботи частин. З частин, що залишались у роботі, виготовляли бруски-заготовки і пластини. Роги різних видів копитних дещо відрізняються як за формою, так і за структурою, що обумовлює відмінності у їх розкрої (рис. 17). Ріг козулі має вертикальну будову і складається зі стовбура і паростків. Загалом він відносно невеликий, має малопотужний поверхневий шар компактної речовини і дуже нерівну поверхневу фактуру. Всі ці вади обмежують використання рогу козулі у косторізному виробництві. Найбільші розміри має стовбур, тільки він є придатним для обробки. Особливістю розчленування рогу козулі є відділення стовбура від розетки й паростків. Відносно невели-

[1] Визначила О. Маркова.

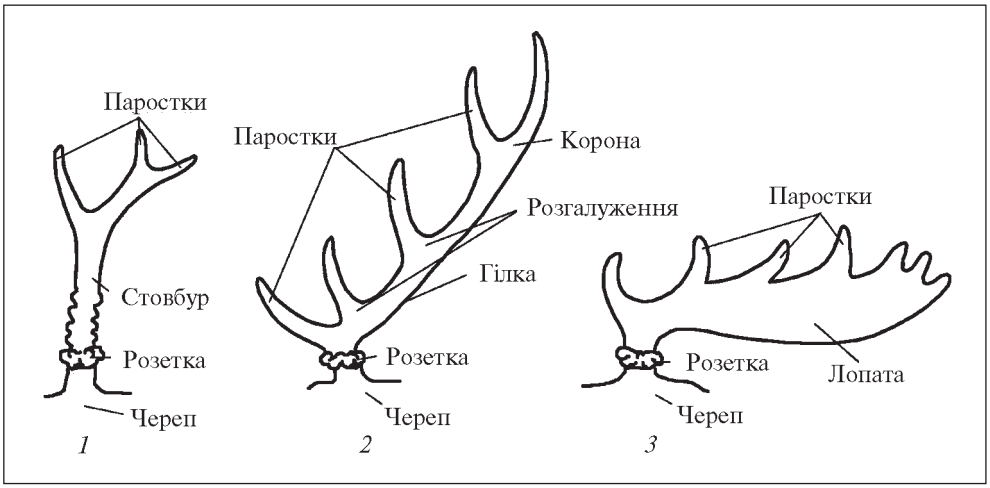

Рис. 17. Будова щільного рогу: *1* — козуля, *2* — олень, *3* — лось

кі розміри дають небагато можливостей його подальшого розчленування на більш дрібні заготовки (Бородовский, 2007, с. 31). Роги козулі без слідів обробки досить часто зустрічаються на київських садибах. Серед речей, що безперечно виготовлені з нього, можна назвати тільки простіші знаряддя, які значною мірою зберігають природну форму матеріалу.

Ріг європейського оленя має середні розміри, його основними частинами є розвинута розетка, гілка, розгалуження і паростки. Стовбур майже відсутній. Оленячий ріг характеризується сильним розвитком кінцевої частини, де створюється корона, тобто паростки спрямовані догори і розміщені у різних площинах, подібно кущам. Кількість паростків може бути значною і в деяких випадках сягає кількох десятків (Гептнер, Цалкин, 1947, с. 16, 17, 75). Великі розміри обумовлюють складний розкрій сировини, коли окремі частини не лише відділяються, але ще й зазнають подальшого розчленування. Способи розкрою рогу оленя неодноразово висвітлювалися у працях з косторізної справи (Ulbricht, 1978, Abb. 5; Ambrosiani, 1981, fig. 14, *3*; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, fig. 868). Узагальнюючи їх, можна виділити непридатні для опрацювання частини: це кінці паростків та зона розгалужень.

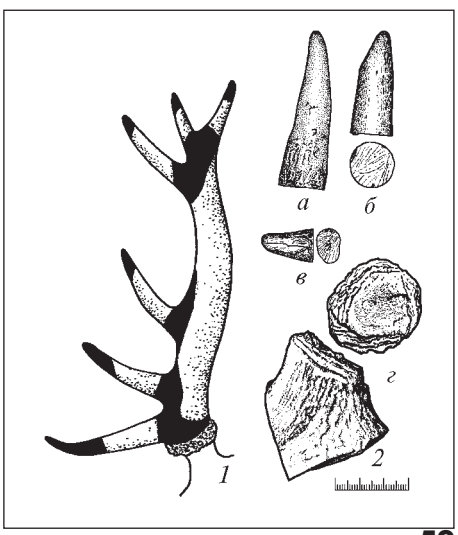

Рис. 18. Відходи обробки рогу: *1* — ріг оленя з виділеними частинами, які йшли у відходи (за К. Амброзіані); *2* — відходи виробництва (*а* — Киселівка, *б*—*г* — Поділ)

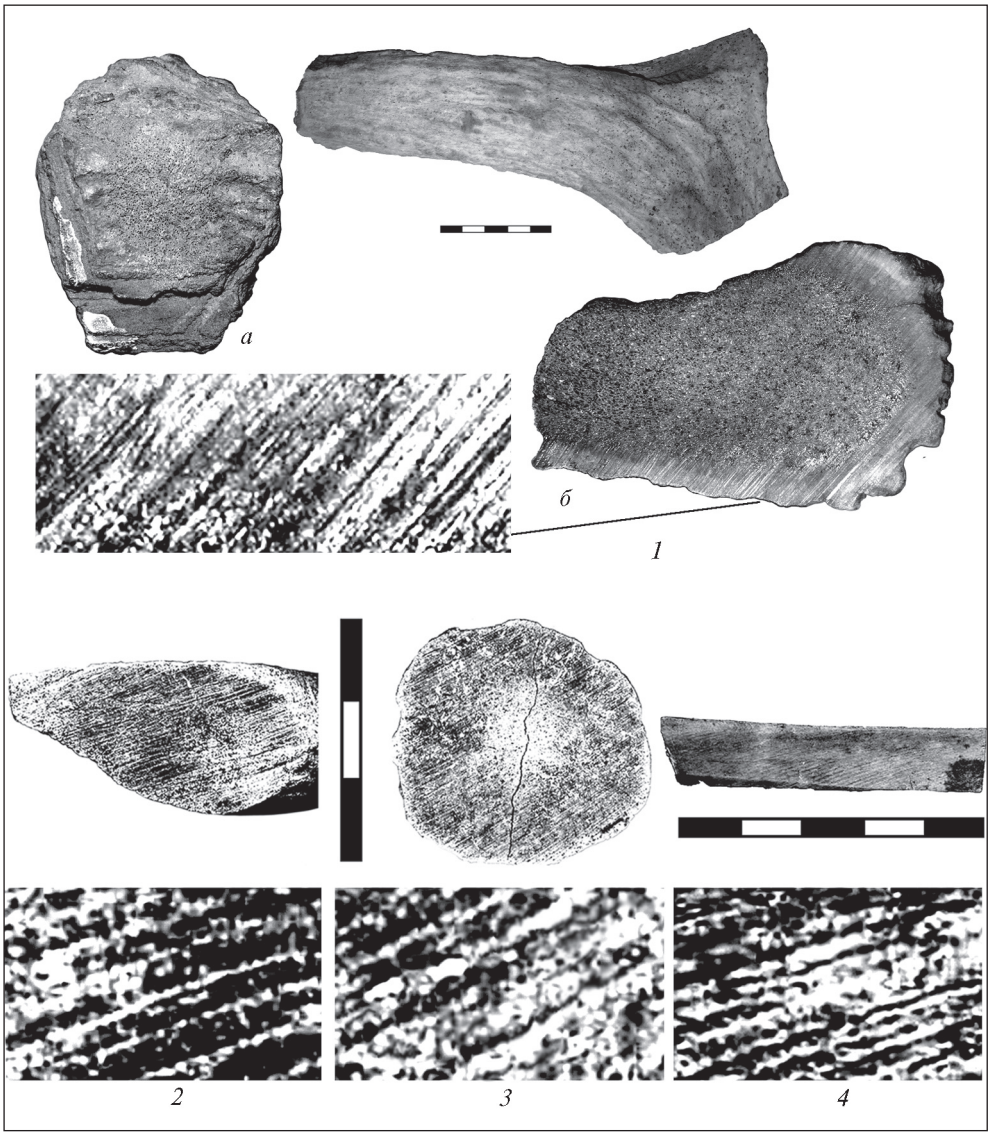

Рис. 19. Обробка рогу: *1* — фрагмент рогу лося зі слідами пили та ріжучого інструменту; *2, 3, 4* — торці спиляних рогів лося та заготовка з рогу зі слідами зубців пили. *1, 2, 3* — Щекавицька, 29; *4* — Верхній Вал, 8

Такий самий принцип розкрою оленячого рогу застосовували й київські майстри (рис. 18). Серед відходів найчастіше зустрічаються відпиляні кінцеві частини паростків без слідів подальшого опрацювання, основа рогу з розеткою та відпиляними паростками, невеликі шматочки, які залишалися після обробки заготовки тощо. Іноді на паростках рогу є надпили, які маркують частину, непридатну для подальшого опрацювання. Проте, незважаючи на

обмежене значення для виробництва, кінці паростків іноді також використовувалися, прикладом є дві вже згадані заготовки для вістер стріл з Оболонської, 12.

Лось має роги темно-брунатного кольору, з шерехатою поверхнею. Типова будова рогу лося складається з короткого ствола, великої лопати і паростків, які її облямовують і розміщені у напрямку уперед та по боках. Лопата може сягати значних розмірів — до 60 см, зазвичай вона трохи увігнута догори (Фандеев, Никольская, 1983, с. 129). Іноді зустрічаються форми, близькі до рогу оленя, та перехідні варіанти (Филонов, 1983, с. 8—10). Під час розчленування ріг лося розділяють на розетку, стовбур, лопату, паростки (Бородовский, 2007, с. 33). Особливістю цього виду рогової сировини є більш розвинута компактна структура. Стовбур лосячого рогу і значною мірою паростки практично повністю складаються з компактної речовини. Іноді і в роговій лопаті переважає компактна речовина, а губчаста структура репрезентована тонким прошарком. Губчаста речовина також має значну щільність, що суттєво поліпшує властивості рогу лося як сировини. Ріг лося є гнучкий, твердий, більш стійкий до механічних навантажень. Через зазначені особливості структури і великі розміри, з нього можна отримати найбільші за розмірами пластини і заготовки для різноманітних виробів.

Більшість рогових відходів і заготовок у київських комплексах репрезентована фрагментами рогу оленя. Порівняна рідкість серед відходів кінців паростків рогу лося не обов'язково вказує на меншу частку цього матеріалу у загальному складі рогової сировини. Така ситуація може свідчити про те, що паростки лосячих рогів, що повністю складаються з компактної речовини, цілком використовувалися для виробництва, тимчасом як кінці паростків рогів оленя могли йти у відходи (Смирнова, 1998б, с. 242).

На київських садибах знайдені різні частини компактного рогу зі слідами обробки. На деяких відходах та заготовках простежуються сліди пили, яка використовувалася для відділення потрібної частини. Площина спилу зазвичай рівна. За характером слідів зубців, видно, що ріг, як правило, пиляли в одному напрямку до кінця (рис. 19). Проте іноді також фіксуються сліди пиляння з кількох боків. При розпилюванні рогу київські ремісники майже не практикували відламування заготовки після надпилу, як це простежується при обробці кістки.

Інший спосіб отримання потрібного шматку рогу — його відрізання за допомогою ножа. Відзначимо, що фрагменти рогів зі слідами різних інструментів можуть траплятися у межах одного комплексу.

Серед матеріалів, пов'язаних з початковими етапами рогообробки найчастіше зустрічаються відпиляні й обстругані місцями шматки рогу, фрагменти рогу з повністю або частково обробленою поверхнею, невеличкі обрізки. Є екземпляри зі зміненою — штучною — формою, але ще не доведені до стадії напівфабрикату, коли предмет вже можна визначити, а також незакінчені речі, браковані заготовки. Знайдено кілька рогових пластин.

Виготовлення пластин йшло з урахуванням різної компактності рогу на поверхні й усередині. На пластини йшла лише верхня компактна частина рогу, яку спилювали уздовж волокон. При цьому з одного боку часто зали-

шаються сліди губчастої структури внутрішньої частини, помітні навіть після полірування. Це — особливість значної частки виробів з рогових пластин певної товщини, коли зачіпалася частина внутрішньої губчастої структури. За О. Медведєвою, для отримання пластин ріг розм'якшували в окропі й розпарювали над вугіллям, потім розрізали уздовж ножем і відразу розправляли у пластину, яку вкладали під прес (Мядзведзева, 2005в, с. 141—142). Проте це було необхідно лише для пластин великого розміру, невеличкі платівки можна було отримати без додаткової підготовки вихідного матеріалу.

У домашньому виробництві паростки рогу йшли на виготовлення деяких простих знарядь типу кочедиків. Ремісники використовували ріг як основний матеріал для гребенів, псаліїв, кістенів, шахів і шашок тощо, з нього виробляли ручки ножів, гольники, деякі інші види виробів.

3.4. ІНСТРУМЕНТИ ДЛЯ ОБРОБКИ КІСТКИ ТА РОГУ

Погана збереженість заліза у Києві не дозволяє детально проаналізувати склад інструментарію київських косторізів. Проте серед інструментів, які збереглися у київських давньоруських культурних нашаруваннях, визначено такі, що їх можна здогадно пов'язувати з косторізним виробництвом. Це, насамперед, сокири і ножі, а також долота, свердла, скобелі та струги, терпуги, пили (Вознесенская, 1981, с. 272). Враховуючи певний універсалізм технології косторізного виробництва у середньовічній Європі, правомірно звертатися до аналогій з інших територій, проте першорядне значення для реконструкції виробничого процесу і засобів, що їх застосовували для виготовлення тієї чи іншої категорії речей, мають сліди знарядь на заготовках і напівфабрикатах з кістки та рогу, які походять безпосередньо з київських майстерень. Вони дозволяють відновити майже увесь інструментарій давньоруських ремісників — косторізів та його застосування на різних етапах роботи.

Сокири, великі ножі, пили належать до універсального інструментарію. О. Медведєва відзначає існування як однакових інструментів для обробки кістки та дерева (сокира, пила, ніж, свердло, скобель, різець, долото, напилок, рашпіль, циркуль, шило, токарний верстат), так і спеціалізованого косторізного інструментарію — таких самих знарядь, але невеликих розмірів і більш ретельно загострених (Мядзведзева, 2005в, с. 139). Необхідність більшого загострення інструментів для обробки кістки порівняно з деревообробчими відзначав також С. Бонєв (Бонев, 1988, с. 26). Це природно, виходячи з більшої міцності кістки.

Грубі пилки зазвичай пов'язуються з обробкою дерева, проте деякі з них могли використовуватися й під час первинної обробки кістки (Hilczerówna, 1961, s. 80). Для подальшої роботи застосовувалися спеціальні невеликі пилки. Судячи з відстані між зубцями гребенів, а також зі слідів на напівфабрикатах і деяких готових виробах, ширина між зубцями складала 0,5—0,6 мм і більше. Прикладом пилки косторіза є екземпляр, відомий з матеріалів Старої Рязані. Це невеличкий інструмент, прикріплений до кільця разом з ножем та якимось

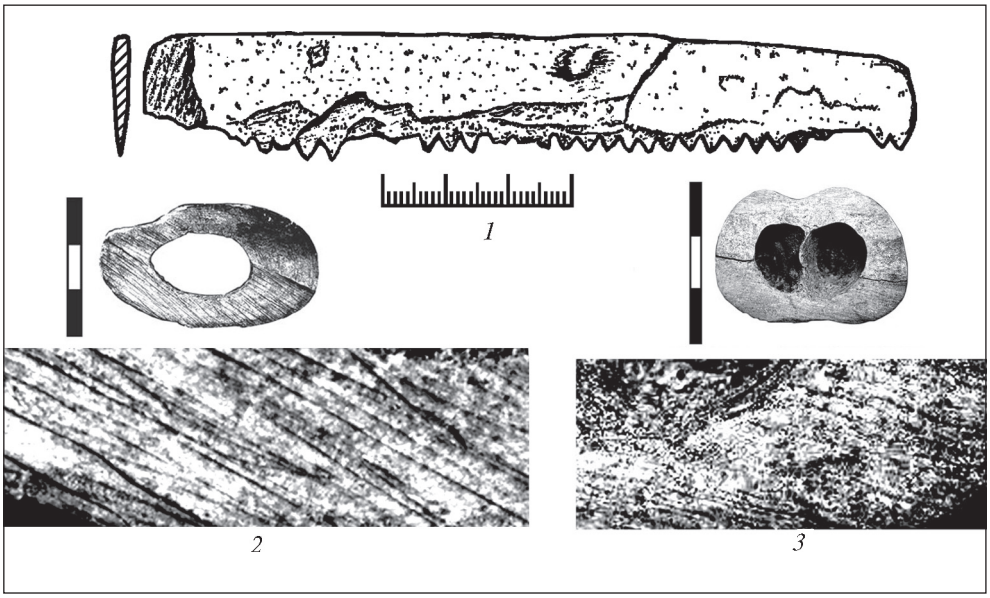

Рис. 20. Використання пили у косторізній справі: *1* — пилка (Поділ, Нижній Вал, 41, 1987 р.); *2, 3* — сліди зубців пили на торцях кісток

іншим знаряддям. Довжина полотна пилки всього 62 мм, ширина 15 мм, товщина 0,8—1 мм (Монгайт, 1955, с. 131, рис. 69, 5). У Києві знайдено полотно невеликої пили, яку могли використовувати для дрібних робіт по дереву й кістці (рис. 20, *1*).

Для надання форми заготовці застосовували ножі. О. Медведєва називає кілька типів ножів, виявлених на території Білорусі, що їх могли використовувати у косторізній справі. Це: 1) ножі невеликих розмірів з вузьким коротким лезом і невеликим черешком; 2) з горбатою спинкою, вузьким і коротким лезом, невеликим черешком і розміщеними під кутом осями черешка; 3) маленькі ножі з мініатюрними лезами (Мядзведзева, 2005в, с. 139). Ймовірно, аналогічні ножі використовувалися скрізь, як безпосередньо для різьблення, так і для деяких допоміжних операцій, наприклад, для нанесення насічок для кращого сполучення кістяної деталі з основою (наприклад, нарізка характерна для накладок на лук, сагайдак та ін.). Такі насічки могли продряпувати також вістрям шила або іншого гострого знаряддя.

Пласкі поверхні могли вирівнюватися скобелями. Скобелі для обробки дерева й кістки однакові й однотипні на всій території Русі, включаючи Київ. Вони складаються з леза, переважно дугоподібного, і двох перпендикулярних ручок по боках. Для обробки кістки були потрібні скобелі невеликих розмірів.

Наскрізні отвори, які є необхідною деталлю багатьох виробів, демонструють можливість застосування різних інструментів. В деяких випадках отвори мають дещо неправильну форму і виконані досить грубо (рис. 21, *2г—е*). Для створення таких отворів, судячи з їх конфігурації, застосовували звичайний

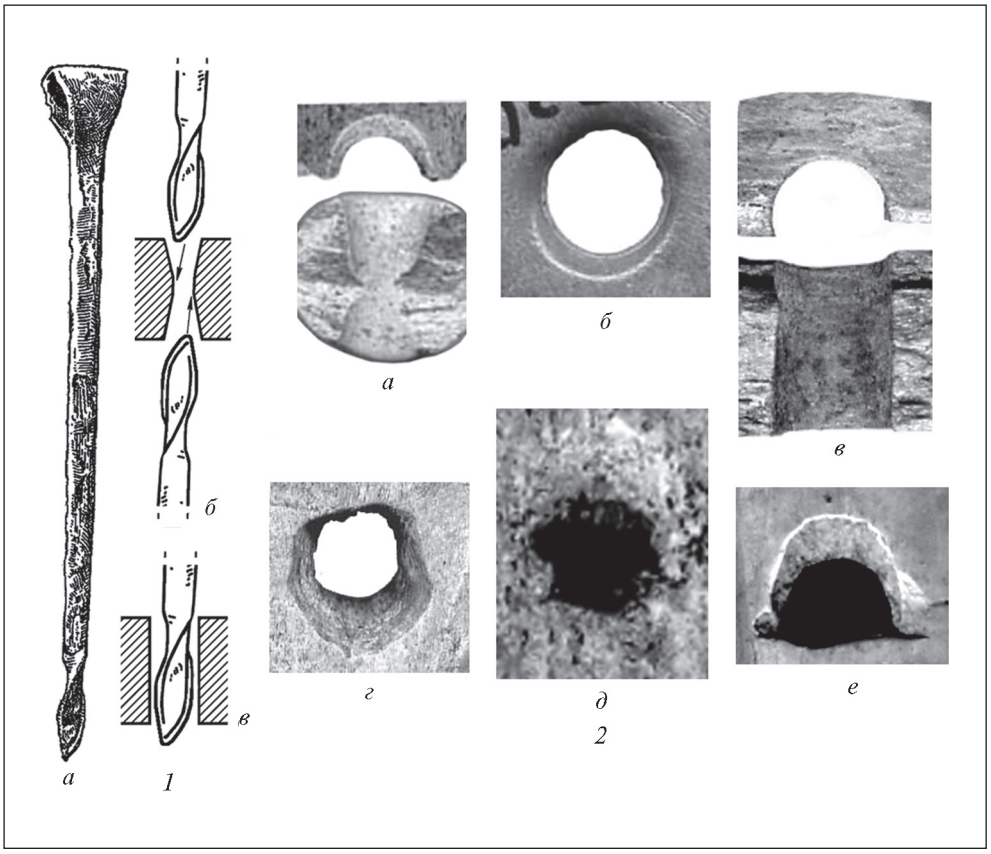
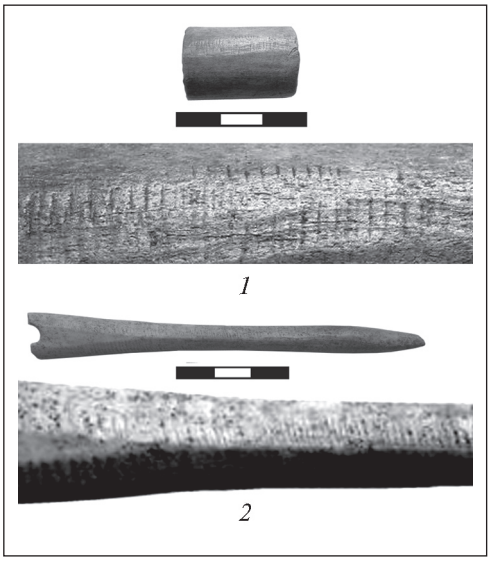

Рис. 21. Техніка створення отворів: *1а* — переподібне свердло («житло художника», за М. Каргером) та форми каналів: *1б* — просвердленого з двох боків; *1в* — з одного боку; *2* — форми отворів, зроблених свердлом (*а—в*) та ріжучим інструментом (*г—е*)

ніж, в деяких випадках їх, можливо, пробивали за допомогою цвяха. Ножем користувалися зазвичай у домашньому виробництві при відсутності свердла, або при необхідності отримання отворів іншої, ніж округла, форми. Окремим прикладом можуть бути арочні отвори юрків, виготовлених з трубчастих кісток (рис. 21, *2е*).

Для отворів правильної округлої форми було потрібно свердло. За В. Фльоровою, для цього могли застосовувати трубчасте свердло з зазубреним краєм, що було відоме ще у римські часи або переподібне лучкове (Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 107). На Русі здебільшого користувалися переподібним лучковим свердлом, за допомогою якого висвердлювали отвори невеликого діаметру (1—4 мм). Переподібне свердло має робочу частину у вигляді пласкої ложки з гострими гранями. Отвори таким свердлом висвердлювали з двох боків у напрямок центру, внаслідок чого канал у перетині часто набував форми піскового годинника (рис. 21, *1б, 2а*). Отвори такої форми простежено на готових виробах. На Іллінській, 8 знайдено заготовку для виробу, здогад-

1

2

Рис. 22. Сліди грубого напилку на поверхні виробів: *1* — обіймиця (вул. Нижній Вал, 43); *2* — знаряддя праці. Спаська, 35

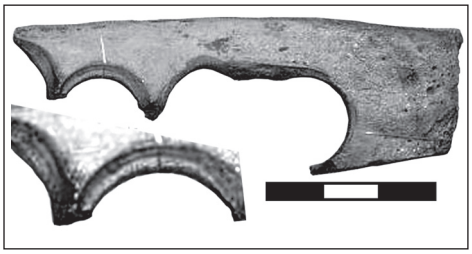

Рис. 23. Кістка зі слідами циркульного інструменту (з розкопок В. Хвойки)

но обоймиці, де розпочато висвердлювання отвору з обох боків. Можливість застосування у Давній Русі іншого типу свердла — з гвинтоподібним нарізом — підтверджується його знахідкою у косторізній майстерні у Звенигороді (Власова, 1967, с. 235) і у Родені (Мезенцева, 1968, с. 105—106). Свердла з невеликим діаметром застосовувалися також для отримання поздовжніх отворів. Для отворів великого діаметру могли у ряді випадків застосовуватися долота (Зверуго, 1975, с. 51; Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 107). Такі отвори мають дещо неправильну форму. Проте, судячи з київських матеріалів, використання долота у косторізній справі, на відміну від обробки дерева, було обмеженим, оскільки великі отвори зустрічаються на виробах з кісткового матеріалу нечасто. Прикладом може бути напівфабрикат виробу з рогу, можливо, руків'я, з великим овальним отвором розміром 16 × 11 мм, що походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р.

Для завершальної стадії обробки поверхні, особливо художніх виробів, застосовували терпуг. Сліди роботи терпугом зафіксовані на поверхні деяких готових виробів з кістки (рис. 22).

Для роботи гребінника, що виготовляв складені гребені з металевими деталями, крім вищеописаного інструментарію, були потрібні молоток і невеличке ковадло для заклепування, які є звичайними знаряддями ювелірів. В їх праці могли застосовуватися також дерев'яні молотки (Hilczerówna, 1961, s. 80).

Виготовлення окремих видів виробів потребувало застосування циркулю. Це насамперед невеликі вироби (умовно їх можна визначити як шайби), які мали форму правильної окружності. Зробити такий виріб було неможливо без попередньої розмітки площини заготовки спеціальним інструментом. Техніка випилювання дрібних дископодібних виробів з кістяної або рогової пластини була достатньо поширена і аналогії знахідці, що розглядається, відомі скрізь у

Європі (Hilczerówna, 1961, ryc. 23; Slivka, 1984, tab. V, *34, 36*; VI, *13, 15, 17, 18, 22, 24, 26, 30—32*; IX, *1—6, 13, 14*; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, fig. 882). Платівки, з яких випилювались диски, могли бути різної товщини і виготовлятися з різних кісток — залежно від різновиду виробу, для якого була призначена заготовка. Прикладом використання спеціального інструменту для отримання правильних окружностей може бути кістяна пластина з великими отворами, які є залишками вирізаних кіл. Кола мають правильну форму (рис. 23). Сліди, які фіксують напрямок руху леза різця, йдуть по периметру каналу. Для отримання подібної заготовки треба було використовувати спеціальний різець циркульної конструкції. На реберній кістці з Подолу, яку ми згадували вище, збереглося 14 округлих отворів, висвердлених спеціальним інструментом (кістка фрагментована, й можливо, отворів було більше). Отже, мова може йти про налагоджене виробництво певного виду виробів.

Кінцевий етап виготовлення речі включав удосконалення її форми, поліровку і, часто, орнаментацію. Для доводки форми деяких речей застосовували токарний верстат. О. Давідан припускає, що у Старій Ладозі токарний верстат з'явився у VIII—XI ст. (Давидан, 1970, с. 81—88). Часом появи токарного верстату на землях західних слов'ян слід вважати XI—X ст. (дані надано: Давидан, 1970, с. 86—88). Свідченням того, що у Києві у зазначений час також застосовували цей прилад, є залишки токарного дерев'яного посуду, виявлені на Подолі у шарах X ст. (Гупало, 1981, с. 323). Токарні речі з дерева та кістки особливо були поширені протягом XI — першої половини XIII ст. Різець для токарного верстату знайдено у «житлі художника» у Верхньому місті на території садиби Михайлівського монастиря. Відзначимо, що там також було знайдено свердло і скобель (Каргер, 1958, с. 313—314).

Токарні різці зазначеного періоду були виявлені на території України не лише у містах, але й на сільських поселеннях (Петраускас, 2006, с. 75—76), що свідчить про широке розповсюдження токарної справи у Давній Русі. Серед київських речей, виготовлених з кістки, що оброблялися на токарному верстаті, слід виділити: напівсферичні ґудзики, втульчасті вістря стріл, деякі гральні фігури (шахи, шашки, фішки) тощо. У зв'язку з можливою конструкцією токарного верстату слід звернути увагу на його типи, що побутували у середньовіччі, та відомі за етнографічними даними. Примітивний токарний верстат складався з двох стовпів, скріплених поперечкою. У верхній частині містилися стрижні, на яких закріплювалася заготовка). Її обертали за допомогою «лучка» — ремінця з дерев'яною ручкою, при цьому обробляючи різцем. Зображення примітивного верстату з лучковим приводом збереглося на одній з мініатюр XV—XVI ст. (Slivka, 1984, tabl. I, *1*). Верстат зазначеного типу у незмінному вигляді дожив до пізніших часів, коли ним користувалися сільські ремісники-кустарі (рис. 24, *1*). Так, на Гуцульщині його використовували ще у XVIII ст. (Будзан, 1960, с. 14, рис. 1). Майже аналогічний пристрій відомий з півночі Росії, з Заонежжя (Логинов, 1993, рис. 5), у комі-пермяків тощо (Ленц, 2002, рис. 65, *20*). Більш розвинутим типом був стаціонарний токарний верстат з більшою кількістю деталей і педальним керуванням — такий пристрій зображено на мініатюрі французького манускрипту XIV ст. (Woźnicka, 1961, ryc. 9). Можливий давньоруський варіант

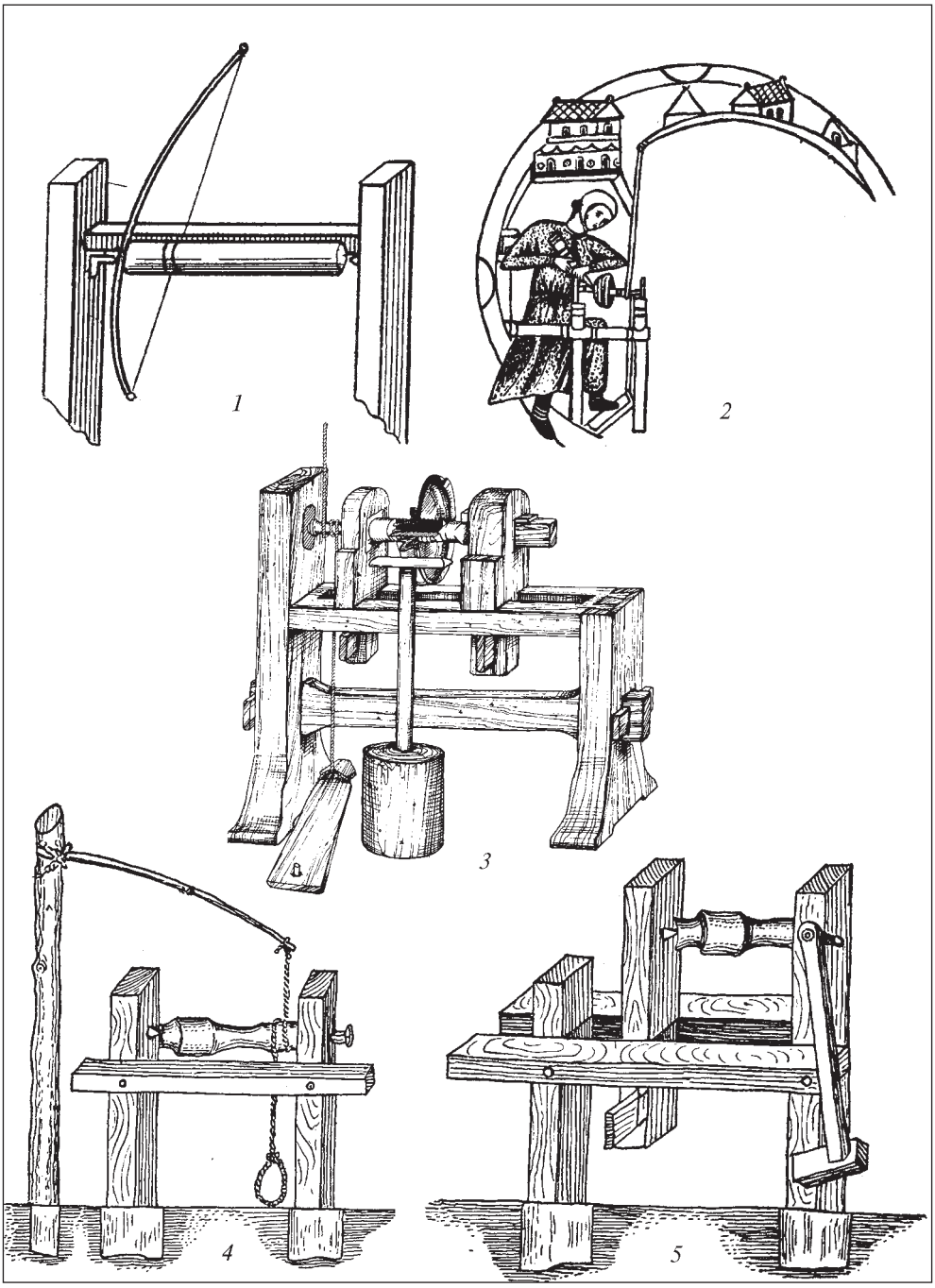

Рис. 24. Токарні верстати: *1* — верстат простішої конструкції з Гуцульщини (за А. Будзаном), *2* — зображення на мініатюрі XIII ст. (за З. Возницькою); *3* — реконструкція новгородського середньовічного верстату за Б. Колчіним, *4, 5* — примітивні верстати з Полісся (за З. Возницькою)

токарного верстату з педальним керуванням реконструював Б. Колчин на підставі залишків виробництва, зафіксованих у Новгороді (Колчин, 1968, с. 74—76, рис. 62). Київські ремісники могли користуватися аналогічними пристроями. Припускаючи можливість використання того чи іншого варіанту токарного верстату у косторізній справі, слід враховувати невеликі розміри виробів з кістки і рогу та відносну простоту їх обробки, коли виріб не формували на токарному верстаті цілком, а лише трохи доводили. Стаціонарний великий верстат (рис. 24, *2—5*) призначався переважно для обробки відносно великих за розміром дерев'яних виробів, наприклад, посуду, а для роботи з кісткою він був менш придатний. Тому є підстави припускати застосування у косторізній справі простіших варіантів токарного верстату з лучковим приводом.

Остаточно полірували поверхню, ймовірно, за допомогою шкіри або хутра, як це простежується за етнографічними даними (Изюмова, 1949, с. 19).

Для нанесення орнаменту майстру-професіоналу був потрібний спеціальний набір інструментів, який включав насамперед ніж, різноманітні різці і циркуль.

Загалом набір інструментів для роботи з кісткою та рогом складався переважно зі знарядь універсального призначення (ніж, сокира, пила) або таких, які генетично їх сягали, але були модифіковані і пристосовані спеціально для косторізної справи. Перші застосовували для первинної обробки сировини, другі — для виготовлення виробів. Знаряддя давньоруського часу цілком відповідали вимогам виробництва і тому не зазнали будь-яких змін протягом всього середньовіччя — до початку механізації ручної праці.

3.5. ОБРОБКА ДЕРЕВА ТА КІСТКИ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННОСТІ

Визнання спільних моментів в обробці дерева, з одного боку та кістки і рогу з іншого є загальноприйнятим. Як дерево, так і кістка потребували приблизно однакового інструментарію і технічних операцій, таких як розрубування та розпилювання, тесання ножем, загладжування поверхні напилком, свердлення, обточування на токарному верстаті, орнаментація готових виробів ножем, різцями, циркулем тощо. Відповідно дослідники неодноразово звертали увагу на схожість процесів обробки кістки та рогу з одного боку і дерева з іншого. У свій час Г. Бочаров висловив припущення, що в Новгороді косторізне ремесло в X—XI ст. ще не виділилось в самостійну галузь і косторізним ремеслом могли займатися різьбярі по дереву (Бочаров, 1983, с. 112). В. Фльорова для виробництва в Саркелі відзначає однаковий спосіб відпилення гілок рогу і дерева, коли навколо місця розчленування наносилися ножем фаски, після чого ріг розламували (Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 105). Вона порівнює згаданий спосіб з аналогічним, що його практикували під час обробки дерева. На античних матеріалах до такої самої думки прийшов М. Сокольський. Він зокрема відзначив, що ряд виробів з кістки повторює аналогічні дерев'яні предмети, під час обробки дерева та кістки використовувались ідентичні прийоми обробки і інструменти. З іншого боку, він

визнає, що обробка кістки потребувала більш гострих знарядь (Сокольский, 1971, с. 263).

Слід враховувати також той факт, що різьблена кістка ранніх слов'ян не відрізняється різноманітністю і професійним рівнем обробки. Вона репрезентована здебільшого примітивними знаряддями праці. Отже, деревообробка, без сумніву, відігравала певну роль в розвитку технології обробки кістки, особливо враховуючи, що на перших етапах обробки сировини операції були практично ідентичними. Саме на підставі деревообробки сформувалася основна маса необхідних знарядь, до яких належать сокира, пила, долото тощо. З розвитком косторізного ремесла способи обробки кісткової сировини дещо удосконалюються, проте спільний з деревообробним інструментарій зберігається й надалі.

Проте ще раніше Б. Рибаков, вказуючи на схожість процесів обробки зазначених матеріалів, відзначав більшу складність обробки кістки. Незважаючи на те, що дійсно деревообробка і обробка кістки та рогу мають багато спільного, він відзначав різницю у міцності дерева та кістки, яка потребувала від майстра більшої удосконаленості засобів і більш бездоганних інструментів, що виділило різбярів по кістці в особливий розряд ремісників (Рыбаков, 1948, с. 413). Вказуючи на спільні моменти в обробці дерева та кістки Б. Петерс також відзначає деяку специфіку у прийомах художньої обробки кістки і вказує на те, що кістяні вироби, порівняно з аналогічними дерев'яними, були міцнішими, довговічнішими й більш однорідними за структурою. А за фактурою й кольором вони виглядали значно ефектніше. Вироби з кістки меншою мірою підлягали руйнації (Петерс, 1986, с. 23). На думку М. Рехачева, різьблення по кістці близьке до різьблення по дереву, але в обробці обох видів матеріалу є відмінності. Кістка свійських тварин (цевка) потрібувала досить складної початкової обробки: знежирення, відділення робочої частини кістки, розпилювання на заготовки. Паралельний розвиток різьблення по дереву та кістковим матеріалам обумовив використання для обробки обох видів сировини низки однакових інструментів (Рехачев, 1949, с. 64). Як вже було сказано, про застосування однакових інструментів для обробки дерева та кістки, при одночасній наявності спеціалізованого інструментарію для кістки, писала також О. Медведєва (Мядзведзева, 2005в, с. 139).

Загалом можна відзначити, що схожість засобів обробки кістки та рогу з одного боку і дерева з іншого простежуються на стадії первинної обробки сировини, а потім — тільки у разі виробництва однакових предметів з цих видів сировини, де послідовність операцій диктувалася конструкцією предмету, а не сировиною, з якої його виготовляли. Прикладом можуть стати дерев'яні та рогові гребені. У їхньому виробництві застосовували однакові знаряддя і дотримувалися приблизно однакових технологій. За припущенням Н. Асташової, у Смоленську могли діяти майстри-гребінники (у документах є згадки про них), які виготовляли як дерев'яні, так і рогові гребені. Відповідно спостереженням дослідниці, за зовнішнім виглядом і орнаментацією гребені з різних матеріалів не відрізняються одні від одних (Асташова, 1993, с. 77). Сполучення деревообробного та косторізного ремесла зафіксовано у Полоцьку, де відкрито майстерню XV — першої половини XVI ст., яка

містила характерний косторізний інструментарій, але серед нього збереглося фрагментарне свердло великого діаметру для обробки дерева (Дук, 2007, с. 87, рис. 4, *б*).

Серед київських матеріалів дерев'яні гребінці майже відсутні через погані умови для зберігання дерева у культурних шарах. Їх виявлено всього два. Один походить з Верхнього міста, він обгорів і зберігся фрагментарно. Проте двобічний дерев'яний гребінь з Подолу з поховання XI ст., орнаментований простими врізаними лініями уздовж зубців, повністю відповідає найбільш поширеному типу рогових гребенів, що побутували у Києві і взагалі на Русі у XI—XII ст. (Сагайдак, 1991, рис. 56, *1*).

Загалом можна відзначити добру обізнаність київських майстрів зі всіма аспектами опрацювання кісткової сировини, починаючи від вибору того чи іншого її виду й закінчуючи виготовленням різноманітних виробів. Майстри були добре обізнані з властивостями різних видів кісткових матеріалів і використовували їх під час виготовлення конкретних виробів. Розвитку косторізного ремесла, без сумніву, сприяла багатовікова традиція обробки дерева у лісостеповій зоні, проте київські і взагалі давньоруські косторізи, опановуючи основні прийоми обробки матеріалу, розробили свою, специфічну технологію роботи з кістковою сировиною, враховуючи її особливості. Майстри мали у розпорядженні добре пристосований для різних технологічних операцій набір інструментів — і універсальних, і спеціальних. Все це характеризує достатньо високий рівень розвитку косторізного ремесла як окремого виду ремісничої діяльності.

Розділ 4 ГОТОВІ ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ

Характеристика продукції косторізного виробництва потребує її систематизації, яка може базуватися на різних принципах. Традиційним і найбільш поширеним є розподіл речей на категорії за функціональним призначенням: знаряддя праці, побутові речі, озброєння, спорядження вершника та коня, ігри тощо. Проте такий розподіл дає небагато можливостей для характеристики особливостей їх виробництва, до того ж, він зустрічається з певними труднощами через наявність спірних моментів у визначенні місця деяких речі у зазначеній класифікації. Наприклад, кістяне вістря стріли можна використовувати і на війні, і на полюванні, відповідно їх однаково правомірно відносити як до зброї, так і до знарядь праці. Функції таких виробів, як так звані ковзани, гостроконечники, обоймиці, деякі побутові речі тощо до сьогодні залишаються об'єктом наукових дискусій. Інший принцип розподілу продукції враховує насамперед матеріал — кістка, ріг, ікло тощо. Такий підхід дає можливість прослідкувати деякі деталі виробництва, проте залишає поза увагою самі вироби як об'єкт дослідження, оскільки характер матеріалу не завжди був визначальним. В таких випадках речі, однакові не тільки за функціями, але й значною мірою, за технікою виготовлення, можуть потрапити в різні групи. Розподіл кістяних виробів за способами обробки матеріалу запропонувала В. Фльорова (Флерова, 2000, с. 107—108).

Традиційний спосіб розподілу виробів на групи за функціональними ознаками, за деяких недоліків, залишається найбільш зручним, проте при врахуванні виду сировини, яка використовувалася, та технологічних особливостей виготовлення різних видів продукції. Такий

підхід може дати уявлення не тільки про сферу вживання виробів з кістки та рогу, але й про роль різних видів виробництва — домашнього та професійного, для виготовлення речей кожної функціональної групи.

4.1. ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ ТА ЇХ ДЕТАЛІ

Більшість знарядь з кістки та рогу, знайдених у Києві, належить до найбільш примітивних виробів: проколки й лощила з кісток та їх фрагментів, голки, пристрої для в'язання, плетіння, та розв'язування вузлів, гладилки тощо. Виготовлення таких знарядь, що включало лише незначну обробку первинної сировини, не потребувало ані спеціальних вмінь і навичок, ані спеціальних інструментів, тому загальноприйнятою є думка, що виробництво простих предметів домашнього вжитку і промислу відбувалося у разі потреби у кожному господарстві (Флерова, (Нахапетян), 2000а, с. 104; Петраускас, 2003, с. 141; 2006, с. 99). Примітивність знарядь взагалі є характерною для домашніх промислів (Флерова, 1996, с. 302). Кілька променів плавців осетрових, які могли слугувати проколками, містив косторізний комплекс на Щекавицькій, 29, проте їх небагато. До того ж вони практично не зазнали оброблення, за винятком однієї, в якій просвердлено наскрізний отвір. Такі предмети могли використовувати для власних потреб. Проте слід мати на увазі, що загалом визначення тих чи інших категорій виробів як продукції домашнього або професійного ремесла не завжди можливо. Певне питання у цьому зв'язку викликає надзвичайно велике скупчення знарядь праці з кістки на Киселівці — тільки з розкопок В. Хвойки їх походить кілька десятків, а якщо додати знаряддя, виявлені на прилеглій території, їх буде близько ста (табл. 17, 18). Основна їх маса — знаряддя для ткацтва, плетіння та обробки м'яких матеріалів — передусім шкіри. При цьому деяка їх частка зазнала більш ретельної обробки, ніж зазвичай практикувалося для виробів цього типу, їм надали більш досконалої та, ймовірно, функціональної форми. Навряд чи подібні знаряддя належали до основної продукції майстрів-професіоналів, проте окремі партії таких виробів могли виготовлятися на замовлення. З іншого боку, слід враховувати можливість розміщення десь поблизу великої чинбарні або навіть осередку чинбарів, які були споживачами, а можливо й виробниками зазначеної продукції.

Найбільш ранні з київських знарядь описаного типу датуються у межах X ст. Так, певну кількість їх було знайдено під час досліджень Десятинної церкви у 2006—2008 рр. у шарі, датованому другою половиною X ст. (інформація В. Козюби), у шарах X ст. на Подолі (Сагайдак, 1991, рис. 41). У Верхньому місті їх також часто виявляли у будівлях кінця X—XI ст. (Толочко, Килиевич, 1966/8, рис. 23; 1967/1, рис. 16; 1968/6б, рис. 15; Килиевич, 1971/18, рис. 37; 197322б, табл. XXIII; 1983/23б, табл. XLII, *2*). Проте загалом знаряддя цього типу не мають вузької дати. Усталена форма, що є характерною для виробів цього типу, ґрунтується не на традиції або стандартизації, пов'язаної з масовим виробництвом, але її обумовлюють природні властивості і форма вихідних матеріалів.

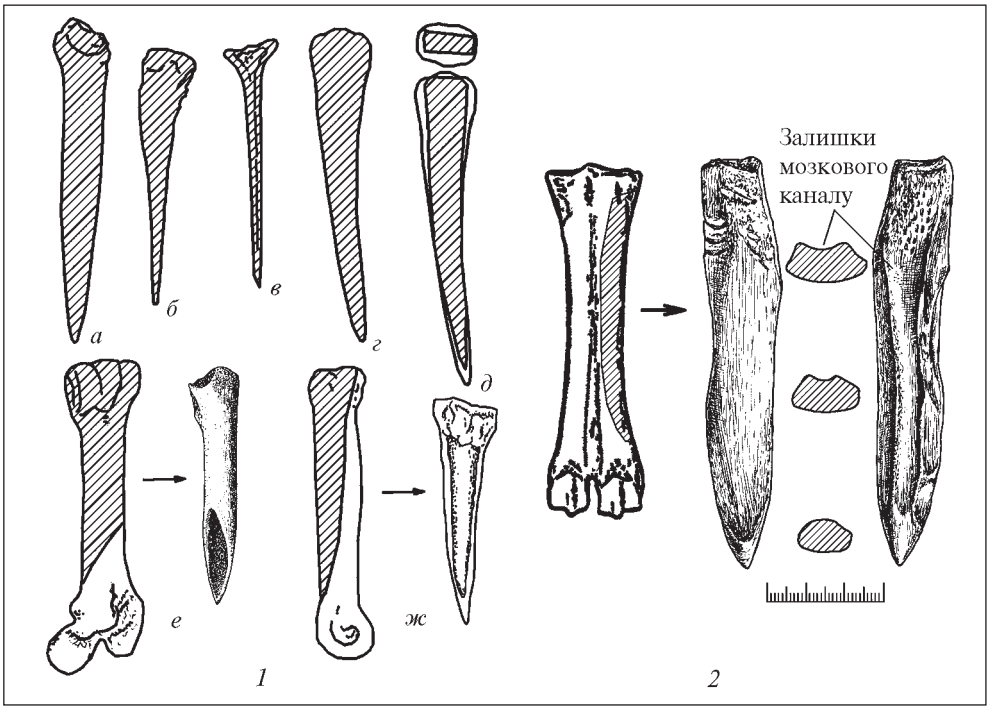

Рис. 25. Виготовлення знарядь праці: *1* — за першою (*а—д*) та другою (*е—ж*) технологічними схемами; *2* — знаряддя, виготовлене з фрагменту кістки великої худоби. Поділ, вул. Верхній Вал, 8, 2006р. (штриховкою показана використана частина кістки)

Знаряддя, загострені з одного кінця, в основному виробляли з кістки (табл. 19, 20). Кістка більш тверда, вона дає гострі сколи і тому більше, ніж ріг, придатна для виробів з загостреною робочою частиною. Такі знаряддя увійшли у літературу як проколки, їх деякі різновиди зазвичай трактують як знаряддя для плетіння (Ленц, 2002, рис. 68, *1—4*; Wrzesiński, 1994, s. 166, rys. 17) або для підбивання утоку до ниток основи (Смирнова, 1999, с. 153—154). Загалом Л. Смирнова вказує на три можливі функції загострених знарядь: проколювання, закріплення та плетіння/розв'язування (Смирнова, 1999, с. 143). Власне кажучи, примітивне знаряддя з загостреним кінцем може виконувати кілька функцій одночасно.

Природна форма кістки дозволяє зробити потрібний виріб з мінімумом зусиль. Знаряддя зазначеної категорії виготовлялися кількома способами. Перший, найпростіший, передбачає використання цілих кісток, що мали придатну природну форму. Для цього були придатні кістки метаподій тварин середніх розмірів (насамперед, дрібної рогатої худоби), деякі кістки великих птахів, а також грифельні кістки коня. Відрізнити цілі кістки, які могли застосовувати як знаряддя, можна лише за слабким лощінням поверхні, яка утворювалася внаслідок використання. У деяких випадках кістку трохи підправляли, кінець загострювали — тільки в цьому й полягала обробка вихідного матеріалу (рис. 25, *1а—д*).

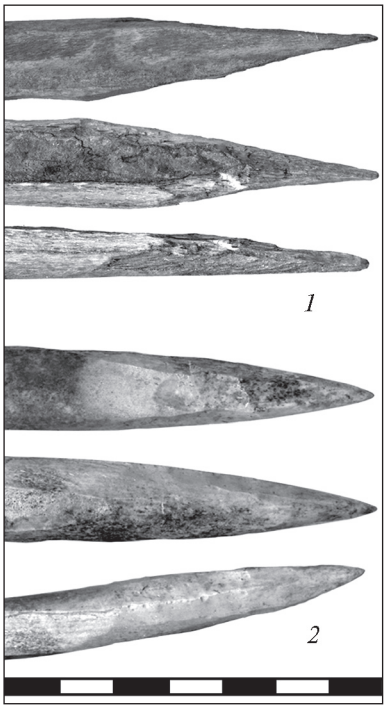

Рис. 26. Оформлення загострених кінців клиноподібних знарядь: *1* — Фрунзе, 23—25 (2008 р.); *2* — Щекавицька, 30/39 (2007 р.)

Аналогічним чином використовувалися окремі кістки великих риб, переважно промені плавців осетрових. Іноді такі знаряддя мають наскрізний отвір у широкій частині, що більш переконано вказує на їх використання у роботі. Промені плавців осетрових, що їх могли використовувати як проколки або голки для в'язання, виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках. Матеріали з Турова та Мінська з цих позицій проаналізовані спеціально (Ляшкевич, 2005, с. 73—74).

Іншу групу складають знаряддя з цілих кісток дрібної худоби, в яких навскіс зрізано один з епіфізів. Інший епіфіз при цьому залишається як руків'я. Іноді всю кістку розколювали уздовж по всій довжині, залишаючи з одного боку частину епіфізу. Інший кінець загострювали. Слід звернути увагу на те, що лощіння загостреної робочої частини таких знарядь часто простежується тільки з одного боку, або, принаймні, з одного боку воно більше, що дозволяє виділити функціональну поверхню (рис. 25, *1е—ж*).

Клин. Клиноподібне знаряддя з кістки (вул. Фрунзе, 23—25, 2008 р.) зроблено за тим самим принципом: один з боків довгої кістки ноги стесано, кінець загострений (табл. 18, *21*). Поверхня кістки не оброблена, вістря не має слідів спрацьованості (рис. 26, *1*). Дійсне призначення виробу встановити важко. Датується він у межах XII ст.

Похожий виріб знайдений на Щекавицькій, 30/39 (табл. 20, *16*), але, на відміну від вищеописаного, його загострений кінець трохи підлощений (рис. 26, *2*), що вказує на його можливі функції як знаряддя для обробки шкіри або текстильних робіт. Судячи з того, що сліди лощіння слабкі, знаряддя використовували протягом дуже короткого часу. Цей екземпляр походить з недатованого шару.

Знаряддя з загостреним кінцем з діафізів або їх фрагментів за формою практично не відрізнялися від вищеописаних і, слід гадати, виконували ти самі функції. Їх виготовлення також не було складним процесом. У разі використання кістки дрібної худоби, її загострювали з одного боку, потім розколювали уздовж, видаляли залишки іншого епіфізу та загладжували поверхню. Кістки дрібної худоби мають компактний шар відносно невеликої потужності, тому з одного боку іноді зберігаються сліди мозкового каналу у вигляді неглибокої канавки (рис. 25, *2*). З цією самою метою могли використовувати пластини з кісток ніг великих тварин. Технологія була звичайною для обробки

цього виду заготовок: фрагмент пластини (брусок) лише обрубали уздовж так, щоб створити гострий кінець, а потім трохи загладжували поверхню.

За тим самим принципом могли виготовлятися знаряддя іншого функціонального призначення — занадто короткі для інструментів для плетіння. Поверхня цих знарядь зазвичай лощена, тому їх правомірно трактувати як пристрої для розгладжування швів або для розв'язування вузлів.

В окремих випадках для виготовлення знарядь з загостреним кінцем використовували гострі уламки кісток. Для цього достатньо було лише трохи заточити кінець. Такі проколки репрезентовані окремими нечисленними екземплярами, ймовірно, їх виготовляли з підручного матеріалу у разі необхідності.

Кістяні голки (табл. 26, *10—12*) могли застосовувати для зшивання грубих тканин або шкіри, проте у період середньовіччя вже достатньо були поширені металеві голки, більш придатні для різноманітних шевських робіт. Поодинокі екземпляри голок з пташиних кісток були знайдені як у Верхньому Місті, так і на Подолі. За формою вони не відрізняються від металевих голок, поверхня в усіх випадках добре відполірована. Відсутність серед київських матеріалів репрезентативної серії голок з кістки може пояснюватися як зникненням традиції їх використання, так з поганою збереженістю невеликих за розмірами речей.

Кочедики з рогу. Для виготовлення кочедиків вигнутої форми використовували ріг, який зазнавав більш-менш простої обробки — зазвичай його поверхню лише трохи підтесували, щоб зрівняти шерехаті ділянки. Як приклад можна згадати екземпляр, знайдений під час досліджень на Щекавицькій, 29 у шарі XII ст. (табл. 21, *10*; 22, *2*). Це достатньо великий виріб 200 мм завдовжки, вирізаний з цілого паростка рогу серпоподібної форми. Ріг розрізаний уздовж і недбало оброблений ножем так, щоб зовнішня поверхня рогу була сплощеною. Інший кочедик аналогічної обробки походить з розкопу на Набережно-Хрещатицькій, 21 (табл. 21, *5*; 22, *3*). Зовнішня поверхня рогу цього виробу зберегла свою фактуру. Довжина виробу 186 мм, він походить з ями кінця XII — першої половини XIII ст. Ще один кочедик такого самого типу, 157 мм завдовжки, знайдений на Житньому Ринку у 1973 р. (табл. 22, *1*).

В деяких випадках роговому виробу надавали більш досконалої форми. Одне з таких знарядь, виявлене у Верхньому місті на садибі М. Петровського (НМІУ, № в-28401), 160 мм завдовжки, має форму серпа з вирізаним руків'ям, у якому є наскрізний отвір діаметром 9 мм, ймовірно, для підвішування (табл. 22, *6*). Проте і у цьому випадку виріб зберігає вигнуту форму вихідного матеріалу. Призначення зазначеного виробу могло бути дещо іншим: знаряддя ножеподібної форми застосовували у примітивному ткацтві (без ткацького верстату) — для підбивання ниток утоку до основи (Лебедева, 1956, рис. 24).

Лопаточка з рогу трикутної форми з ділянки на Оболонській, 16 (1990 р.). також належить до простих знарядь. Її руків'ям слугував необроблений кінець паростку рогу (табл. 24, *2*). Для створення потрібної форми робочої частини з протилежного боку ріг підрізали навскіс. Край не загострювали. Поверхня виробу добре відшліфована внаслідок тривалого використання. Автори знахідки інтерпретували її як знаряддя для здирання міздри зі шкіри, а яму, де його було знайдено, як залишки чану для вимочування шкіри (Калюк, Фридман,

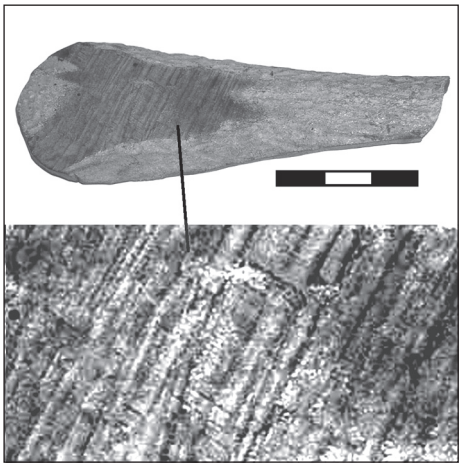

Рис. 27. Сліди зубців пили на поверхні рогового знаряддя. Поділ, 1972 р.

1990/68, с. 40—41). Цей виріб слід датувати часом не раніше кінця XI ст. У 1972 р. на Подолі знайдено схожий виріб з лопатки рогу лося, який мав широку частину заокругленої форми (табл. 24, *1*). Ручка була обламана. З одного боку поверхня зберегла структуру губчастої речовини, з іншого — шерехата, лише у центральній частині лопатки вона трохи сплощена. Для підрізки поверхні була застосована груба пилка — сліди її зубців добре простежуються (рис. 27). Аналогічні функції цього знаряддя не виключаються, проте його поверхня менш затерта, ніж у виробу з Оболонської, 16. Ймовірно, знаряддя було у роботі значно менше часу. За М. Сагайдаком, описаний виріб може датуватися у межах X ст. (Сагайдак, 1991, с. 86; рис. 42, *32*).

Рогові гостроконечники. Крім рогових вістер з зооморфними завершеннями, про які вже йшлося вище, серед київських матеріалів зустрічається інший їх різновид — з видовбаною втулкою і отворами збоку, що просвердлені наскрізь у порожнину втулки. Один такий виріб походить з Киселівки, його широкий кінець оздоблений двома бордюрами з трьох прямих ліній кожен, корпус — циркульним колами (Шовкопляс, 1954, табл. I, *27*). Інший роговий гостроконечник, неорнаментований, знайдений на садибі кінця XII — початку XIII ст. на Набережно-Хрещатицькій, 21 (табл. 21, *8*; 23, *5*). Зазначений виріб мав довжину 180 мм, втулку діаметром 12,5 мм і 30 мм завглибшки. З одного боку на рівні втулки просвердлений отвір діаметром 7 мм. Недостатньо якісна обробка поверхні (збереглася фактура рогу) і відсутність слідів лощіння, яке могло створитися внаслідок функціонування речі, свідчить про те, що виріб не використовували, можливо, він є напівфабрикатом. Пара відпиляних паростків оленячих рогів, яка походить з цього самого комплексу (табл. 23, *6, 7*), здогадно може бути заготовками для аналогічних знарядь. Вироби цього типу неодноразово розглядали різні дослідники, найбільш переконливою є думка про їх використання як пристроїв для розв'язування вузлів або розширення отворів. Бокові отвори, на думку В. Фльорової, могли слугувати для їх підвішування (Флерова, 1996, с. 279—280). Не можна виключати можливості застосування принаймні частки виробів зазначеного типу як руків'їв. Така думка вже висловлювалася деякими дослідниками. Н. Кузнєцов розглядав як руків'я канчуків практично всі гостроконечники зі втулкою в широкій частині (Кузнецов, 1999). Про те, що принаймні деякі з зазначених виробів могли бути руків'ями писав також Г. Атанасов (Атанасов, 1987, с. 109, табл. IX; X, *3, 4*). На нашу думку, до цієї категорії здогадно можна відносити лише екземпляри достатньо великих розмірів (18—20 см завдовжки й більше), які зручні для

утримування у руці. У цьому зв'язку слід звернути увагу на гостроконечник з Набережно-Хрещатицької, 21, який завдяки своїм відносно великим розмірам і конструктивним особливостям (наявність широкої втулки та отвору для штифта) відповідає цим вимогам. Відсутність отвору, через який пропускалася петля для підвішування канчука, може пояснюватися тим, що виріб здогадно не дороблений. Можливим варіантом також може бути обмотування рогової основи шкіряним ремінцем, з якого на кінці робили петлю — в цьому разі отвір взагалі не потрібен.

Гостроконечник з рогу, який мав не отвори, а виїмки з двох протилежних боків знайдений у 2008 р. по вул. Фрунзе, 23/25 (табл. 21, *11*). Аналогічні речі більш поширені серед старожитностей степової смуги. Вони відомі у Болгарі (Руденко, 2005, с. 73, табл. 1, *4*) і у салтівців (Флерова, 1996, рис. 3, *5—8*). Є також північні паралелі, зокрема серед матеріалів Хайтабу (Ulbricht, 1978, Taf. 47, *8, 9*). В. Фльорова згадує також ікла кабана з трикутними виїмками, які знайдені у Саркелі. На її думку, вони виконували аналогічні функції (Флерова, 1996, рис. 3, *1—2*). С. Щавельов вбачає в таких виїмках схематизовані елементи звіриного стилю (Щавелев, 2003, с. 188, 192), проте В. Фльорова вказує на суто функціональне навантаження зазначеного елементу. Вона наводить багато етнографічних паралелей, коли загострені знаряддя з трикутними виїмками застосовувалися у виробництві мотузок, у килимарстві (на Кавказі), для плетіння тощо (Флерова, 1996, с. 280—281). Аналогічні функції можна припускати й для київського екземпляру.

Знаряддя з ребер. Серед київських виробів з кістки є своєрідні знаряддя з ребер великої худоби. Практично це необроблене ребро, на одній грані якого вирізано зубці. Одне з таких знарядь виявлено на Подолі (вул. Фрунзе, 23—25, 2008 р.) у шарі XII ст. (табл. 21, *11*; 26, *3*), інше — під час досліджень Десятинної церкви у 2007 р. (табл. 26, *2*), воно датується другою половиною X ст. Деякі запитання викликає відсутність в обох випадках будь-яких слідів використання зазубреної частини. Відсутність слідів використання на аналогічному ребрі з зубчастим краєм з Йорку не дозволила авторам дослідження косторізного ремесла цього міста трактувати виріб як знаряддя праці (MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1913, fig. 879, *6717*). Проте подібне оформлення кістки передбачало якусь мету. Аналогічне знаряддя, але з характерним лощінням робочої частини було знайдено у Саркелі. В. Фльорова припускає, що воно було пов'язано з обробкою шкіри (Флерова, 1996, с. 288, рис. 8, *7*). Схожі пристрої застосовувалися також для нанесення орнаменту на кераміку (Hrubý, 1957, obr. 1, *7*). Деякі ребра, де зубці дрібніші і більш численні, іноді інтерпретують як лічильні бирки (Зверуго, 1975, рис. 15, *5, 23*).

Ребро з дрібнішими зубцями походить з розвідок В. Хвойки на Киселівці (табл. 17, *у центрі*).

З Верхнього Міста походить ***знаряддя,*** ймовірно, призначене, ***для обробки шкіри,*** з цілої кістки ноги великого копитного (табл. 21, *1*). Функціональною ознакою речі може бути поліровка всієї поверхні, яка могла утворитися від контакту з м'якими матеріалами, передусім шкірою. Технологія виготовлення досить проста: кістка з усіх боків трохи підрізана на форму бруска, обидва кінці зрізані дещо навскіс і перетворені на зубчасту площину.

Знаряддя з отворами. Окрему групу складають вироби у вигляді мінімально оброблених фрагментів кістки чи рогу, в яких просвердлено один або кілька отворів. Такі отвори могли нести самостійне функціональне навантаження. Зокрема, В. Фльорова наводить багато етнографічних даних, які свідчать про застосування примітивних кістяних або дерев'яних знарядь з отворами для вирівнювання плетіння — під час виготовлення мотузок або деяких виробів зі шкіряних смужок (Флерова, 1996, с. 290). До таких знарядь можна віднести фрагмент рогу козулі з Подолу (розкопки М. Сагайдака, В. Івакіна на території Києво-Могилянської Академій, 2006 р.). Верхня частина рогу відрізана ножем, ближче до спилу просвердлено наскрізний отвір діаметром 10 мм (табл. 23, *1*). На жаль, виріб не має вузької дати. Ще одне подібне знаряддя виявлено на Спаській, 35 (розкопки М. Сагайдака, Н. Хамайко 2007 р.). Цей екземпляр можна датувати у межах XII ст. (табл. 23, *4*).

Уламок ребра великої рогатої худоби з парними отворами походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. (Шовкопляс, 1973, рис. 4, *16*, с. 115; Сергєєва, 1996, № 46, с. 187). Ближче до збереженого краю є пара отворів діаметром 5 мм, на зламі фіксуються сліди ще однієї пари отворів. Сама кістка практично не зазнала будь-якої обробки (табл. 26, *1*). Г. Шовкопляс відносить цей виріб до псаліїв, проте це безпідставно, оскільки вживання псаліїв такої форми на Русі не засвідчено. Аналог цьому пристрою є серед матеріалів XI — XII ст. з Гродна (Воронин, 1954, рис. 36, *17*). Ребра з парними отворами біля краю В. Фльорова розглядає як можливий пристрій для звивання ниток і мотузок, хоч і обумовлює спірність такого припущення (Флерова, 1996, с. 293—294).

Знаряддя з кістки з кількома отворами, можливо, такого самого призначення, походять з Киселівки (Шовкопляс, 1954, табл. I, *28, 34*).

Знаряддя з зубцями. Знаряддя з двома зубцями є серед кісткових матеріалів з Киселівки. Різноманітні двозубі знаряддя, ймовірно, для плетіння мотузок або для сукання ниток, відомі на середньовічних пам'ятках Північної Європи (Sinthio, 1998, S.156—157; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1994—1995). На зубцях такого приладу закріплювалася нитка, інший кінець міг бути загострений, проте іноді його обрізали рівно. З етнографії окремих народів Євразії відомі знаряддя з трикутною виїмкою (тобто фактично також з двома зубцями) з одного боку, які застосовували для звивання мотузок і для деяких ткацьких робіт (Флерова, 1996, с. 280—281).

Рогова платівка з двома загостреними виступами з одного боку і наскрізними отворами у чотирьох кутах (табл. 21, *9*; 23, *3*) походить з Великої Житомирської, 2 (розкопки І. Мовчана 2002 р.). Виготовлення такого знаряддя потребувало дещо більших працезатрат, ніж вищеописаних, оскільки спочатку треба було підготовити рогову платівку, якій згодом надавали потрібну форму. Наскрізні отвори мають дещо неправильну форму, що вказує на відсутність свердла у розпорядженні виробника. Такі отвори, можливо, робили тим самим ножем, яким вирізали й сам предмет. Зазначена платівка могла сполучати функції знарядь з зубцями і з отворами. Близькі за формою знаряддя з отворами і «ріжками» по краях походить з Райковецького городища (Гончаров, 1950, табл. XXXI, *24*) та з Галича (Ратич, 1959, табл. II, *25*). Малюнок аналогічного знаряддя є також в архіві Г. Корзухіної з поміткою «Чернігівський або

Харківський музей» (№ 19, арк. 28). З Княжої Гори походить кілька предметів, за формою аналогічних виробу з Києва (Беляшевский, 1892, табл. I, *17, 26*; Мезенцева, 1968, табл. XXVI, *16, 17*).

Прямокутні платівки з отворами, але без зубців трапляються на середньовічних пам'ятках як на Русі, так і за її межами, їх інтерпретують як пристрої для плетіння поясів (Шноре, 1961, табл. IX, *3, 8, 8а*; Hrubý, 1957, obr. 28; Kaván, 1964, tab. V, *1*), що підтверджують етнографічні матеріали (Лебедева, 1956, рис. 22). Платівки з зубцями, такі, як київська, могла бути більш досконалим пристроєм цього типу. Знахідки з Княжої Гори Г. Мезенцева вважала пластинками панцирів (Мезенцева, 1968, с. 127—128), проте у цьому разі призначення зубців по краях залишається нез'ясованим. Більш правильним буде розглядати вироби з Княжої Гори як аналогію до київського знаряддя.

Юрки (табл. 25, *4—9*). Цим терміном умовно визначають циліндричні вироби, що являють собою обрізок діафізу трубчастої кістки з кількома (зазвичай трьома або п'ятьма) напівкруглими отворами, розташованими в один ряд. Порожнину діафізної трубки обробляли, зовнішню поверхню відшліфовували. Отвори вирізали за допомогою ножа. Деякі дослідники минулого інтерпретували зазначені вироби як музичні інструменти (Димов, 1989, с. 251; Sláma, 1956, s. 170, obr. 4), проте більш поширеною є точка зору, що кістяні циліндри з отворами слугували пристроями для розподілу ниток основи під час її снування або для сукання ниток — власне юрками. Похожі пристрої, вироблені з дерева або кістки, дожили до етнографічної сучасності, і побутували у Рязанській області і Брянському Поліссі. Юрки цього типу пов'язуються виключно з горизонтальним ткацьким верстатом. (Лебедева, 1956, с. 503, рис. 18, *2а*). В. Фльорова досить аргументовано доводить можливість їх використання також для звивання мотузок (Флерова, 1996, с. 290—293; 2001, с. 74—77).

Юрки широко розповсюджені як на давньоруських пам'ятках, так і у інших народів Європи. Більша частки юрків має три напівкруглих отвори, розташовані в один ряд, інколи спостерігається інша кількість отворів — до п'яти. На одному з об'єктів (вул. Велика Житомирська, 2а, розкопки Старокиївської експедиції 2002 р.) було знайдено два екземпляра юрків, які дещо відрізняються від стандартних київських. Один з них, з п'ятьма напівкруглими отворами, був орнаментований врізаними лініями, виконаними тоненьким вістрям або лезом ножа. Інший мав додатковий отвір правильної круглої форми, розташований під трьома напівкруглими. Його просвердлено свердлом, а не прорізано, як це характерно для трьох — п'яти отворів, розташованих у ряд (табл. 25, *6*). Ймовірно, він пов'язаний з якимись додатковими функціями знаряддя.

Струги. Серед специфічних знарядь праці слід загадати струги для шліфування древків стрів. Один з них виявив В. Хвойка у 1908 р. на садибі М. Петровського. Зазначений екземпляр уперше опублікував О. Медведєв, (Медведев, 1966, табл. 11, *19*), а пізніше — авторка чинної роботи (Сергєєва, 1996, № 17). Його вирізано з кістки і оброблено дуже якісно (табл. 25, *2*). Інший струг знайдено під час досліджень Десятинної церкви 2007 р. у шарі другої половини X ст. (розкопки Г. Івакіна 2007 р.). Для нього було використано ріг (табл. 25, *1*). Якість обробки набагато гірша, ніж у першого: поверхня недбало

зачищена ножем, майже не відшліфована. Таке враження, що цей струг робили нашвидкуруч. Середньовічні аналогії київським кістяним стругам знайденіі у Саркелі (Флерова, 2001, рис. 17, *4, 5*), у похованні хазарського часу на Нижній Волзі (Федоров-Давыдов, 1984, рис. 8, *6*), у Херсонесі (експозиція НЗХТ), на території Словакії (Slivka, Tab. III, *24*) тощо. Пізніші екземпляри, виготовлені з дерева, відомі на Півночі Росії, наприклад, серед матеріалів Алазейського острогу XVII—XVIII ст. (Алексеев, 1996, табл. 60). За етнографічними даними, (XIX — початок XX ст.) струги з дерева та кістки використовувалися різними народами Сибіру (Народы Сибири, 1956, рис. 2 на с. 168; рис. 10—11 на с. 744; Зыков, 1989, с. 79; Сирелиус, 2001, № 37). Форма середньовічних і пізніших етнографічних дерев'яних екземплярів є практично ідентичною, що зумовлено її функціональною доцільністю.

Деталі складаних знарядь. Серед виробів з рогу є кілька екземплярів, що їх важко інтерпретувати однозначно. Здогадно їх можна трактувати як деталі якихось знарядь. Зазначені предмети зберігають форму вихідного матеріалу, трохи скориговану, та мають додаткові отвори або пази (табл. 22, *4*; 23, *2*). Фрагмент рогового знаряддя з отвором біля краю (табл. 23, *2*) має аналогію серед матеріалів Воїнської Греблі (Довженок, Гончаров, Юра, 1966, табл. XXIV, *9*).

Окремі деталі виготовлені за четвертою технологічною схемою, тобто з кістяних заготовок. Серед них слід відзначити ***фрагмент сплощеного руків'я,*** прямокутного у перетині, який походить з Володимирської, 7—9 (Килиевич, Круц, 1982/34а, с. 10, табл. XXV, *1*). З одного кінця звужується, з цього боку обламаний. Зазначений предмет вирізаний з кістяного бруска, поверхня добре відполірована. Форма та відсутність втулки не дозволяє інтерпретувати описаний предмет як руків'я ножа. Не виключено, що це деталь якогось простого механізму (табл. 60, *1*).

До виробів вказаної категорії можна віднести також невеличкий предмет з кістки, який здогадно можна інтерпретувати як ***деталь мисливського пристрою*** (табл. 60, *9*)**.** Він походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. (Шовкопляс, 1973, рис. 7, *7*; Сергєєва, 1996, № 45). Виріб має прямокутну форму з загостреним виступом з одного боку і наскрізним отвором у середній частині. Основним інструментом для його виготовлення був ніж. Отвір має правильну форму, яку можна створити тільки за допомогою свердла. Розміри виробу 47,5 × 14,5 мм. Формою він нагадує або деталь одного з різновидів пасток для хутрових тварин у якутів (Зыков, 1989, рис. 52), або замок для самострілів у тувинців (Вайнштейн, 1961, рис. 17). Ці замки більшого розміру і зроблені з дерева, проте, враховуючи конструктивні особливості, наша знахідка також може бути замочком для якогось мисливського або іншого пристрою.

Шаблон або штамп (?). Кістяна пластина з маскою сови, вирізаною з одного боку у високому рельєфі (табл. 61, *6*; 62, *2*), виявлена під час досліджень 1972 р. на Контрактовій площі у шарі X ст. (Гупало, Толочко, 1975, с. 73,77; Гупало, 1982, с. 72, фото на с. 71; Сагайдак, 1991, с. 81, 82, 89—90). Сама платівка, дещо нерівної підпрямокутної форми, завтовшки 6 мм, вирізана ножем з діафізної пластини. Шерехата нерівна поверхня свідчить, що подальшої обробки ця частина виробу не зазнала. Маска сови, навпаки, ретельно вико-

нана тонким різцем з проробкою окремих деталей і відполірована. Відміни у якості обробки свідчать, що саме вона була функціонально значущою. На думку Б. Звіздецького та В. Зоценка, маску можна інтерпретувати, як шаблон для отримання негативного відбитка у пластичному матеріалі (наприклад, у глині) для подальшої відливки воскової моделі майбутнього виробу. Готова випукла бронзова бляшка-аплікація ремінної гарнітури з зооморфною личиною виявлена у стародавньому Коростені (Звиздецкий, 2006; Зоценко, Звіздецький, 2006). Ця бляшка могла бути створена за допомогою схожого штампу. Слід відзначити, що обидві знахідки синхронні — київську «сову» виявлено у шарі, обмеженому дендродатами 913 та 975 рр., коростенський виріб датується часом до 946 р. (Звиздецкий, 2006, с. 192). Враховуючи дату існування виробу, його форму і особливості обробки, з такою трактовкою можна цілком погодитися.

* * *

Крім безпосередньо інструментів, до категорії знарядь праці можна віднести елементи їх оформлення (Флерова, 1996, с. 278). Зокрема, сюди входять гольники (футляри для голок) і руків'я залізних інструментів, насамперед ножів. Оскільки неможливо розрізнити ручки робочих та звичайних ножів, які належать до суто побутових предметів, остання категорія займає проміжне положення між групами знарядь праці та предметів повсякденного вжитку. Отже, включення їх у першу групу є умовним.

Гольники (табл. 26, *4—7*). Гольники виготовлялися як з кістки, так і з рогу, що було обумовлено придатністю обох видів сировини для створення порожнистих ємностей. При цьому кістяні та рогові гольники дещо відрізнялися за конструктивними особливостями, залежно від матеріалу виготовлення.

Найбільш поширеним варіантом футлярів для голок є гольники з трубчастих кісток. Цей тип є найпростішим для виготовлення — це діафізна трубка позбавлена епіфізів з обробленою порожниною. Трубчасті гольники побутували на території Євразії протягом тривалого часу — від неоліту і палеометалу до етнографічної сучасності, що сприяє запропонованій інтерпретації подібних археологічних артефактів. Знахідки таких ємностей з голками усередині на пам'ятках різних культур підтверджують їх функціональне призначення як гольників. Проте в археологічній літературі трубчасті вироби описаної форми інтерпретуються різним чином. Так, за припущенням Д. Димитрова, вони могли бути ручками якихось металевих знарядь (Димитров, 1969, с. 131). Т. Дімов писав про можливість їх різноманітного функціонального використання: на його думку, кістяні трубчасті вироби могли слугувати руків'ями знарядь, гольниками, прикрасами або амулетами (Димов, 1989, с. 250). Г. Атанасов також припускав можливість використання деяких трубок з отворами як амулетів (Атанасов, 1987, с. 112). Критерієм розділення ручок знарядь з трубчастих кісток і гольників С. Плетньова і В. Фльорова вважають якість обробки виробу: для гольників характерною є ретельна обробка порожнини (Плетнева, с. 93; Флерова, 2001, с. 78). Щодо амулетів, то трубчасті ємності з обробленою порожниною придатні для таких функцій, проте вони скоріше за все могли бути їх сховищами, ніж амулетами як такими. На зазначену їх функцію вказує

В. Фльорова (Флерова, 2001, с. 79). Власне кажучи, такі футляри придатні для зберігання будь-яких дрібних предметів поздовжньої форми, або сипких речовин. Через неможливість їх розділення за функціональним призначенням, правомірно умовно відносити всі ретельно оброблені вироби з трубчастих кісток, особливо з парними отворами, до категорії гольників.

Простіший трубчастий гольник, власне, не потребував будь-яких додаткових конструктивних елементів, у тому числі отворів для підвішування. Такий гольник, за етнографічними паралелями, міг прикріплятися до одягу за допомогою стрічки з приколотими до неї голками. Стрічка проходила через порожнину кістки і вузлом зав'язувалась внизу. Якщо було необхідно дістати голки, то кістяний футляр просто піднімали догори. Цей спосіб добре відомий з сибірської етнографії (Иванов, 1970, с. 197—201), його застосування дослідники припускають і для середньовічних трубчастих гольників у різних регіонах Європи (Голубева, 1978, с. 199; Руденко, 2005, с. 72; Савченко, 1986, с. 88; Флерова, 2001, с. 79). Етнографічні паралелі також свідчать про використання трубчастих гольників з внутрішньою порожниною, закритою знизу за допомогою пробки або невеликою ганчірки, що зберігала голки від випадання (Іванов, 1970). При такій конструкції стрічка для кріплення голок могла кріпитися у горішній частині за допомогою отворів у гольнику (Флерова, 1996, с. 298; Флерова, 2001, с. 79). Логічно припустити описаний спосіб кріплення для гольників з отворами. Для трубчастих гольників з території Середньої Наддніпрянщини характерна наявність парних отворів, розташованих ближче до одного з країв один проти одного. Прикладом може бути фрагментований, обламаний з обох боків, гольник з розкопу на вул. Нижній Вал, 41. Виріб датується XI—XII ст. Гольник зроблено з трубчастої кістки невеликої тварини, його довжина складає 50 мм, діаметр 8 мм. З одного боку зберігся один з округлих наскрізних отворів, діаметр отвору 2,5 мм (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 87).

У Києві на Подолі знайдено порожнисту трубку, яку можна кваліфікувати як гольник з отвором посередині (Гупало, Толочко, 1975, рис. 25, *у центрі зверху*). Такий гольник можна було підвішувати тільки у горизонтальному положенні (табл. 26, *7*). Ще одна кістяна трубочка з двома отворами у центрі виявлена під час дослідження могильника X — першої половини XI ст. на території Михайлівського монастиря 1997 р. (Ивакин, 2005, с. 290). Горизонтальні трубчасті гольники, в яких отвори або інші прилади для підвішування розміщувалися посередині, характерні для пам'яток півночі Європи: їх знайдено у Старій Ладозі, Гньоздові, курганах Приладож'я і Ярославського Поволжя, у Скандинавії тощо (Пушкина, 1993, с. 58; там само посилання на попередні публікації щодо північноєвропейських гольників). Відзначимо, що у Києві знайдено також металевий горизонтальний гольник з петелькою для підвішування у середині корпусу (Гупало, Толочко, 1975, рис. 26, *внизу*), який належить до тієї самої етнокультурної традиції. Виріб виявлено у шарі, який сформувався між зрубами з дендродатами 913 р. та 972 й 975 рр. (Зоценко, 2008, с. 123), отже його слід датувати серединою X ст. Отже, горизонтальні гольники цілком відповідають ранній північноєвропейській традиції, яку могли занести у Київ приїжджі майстри.

Оскільки футляри для голок, як річ, що підвішувалася до одягу, були одночасно деталлю костюма і прикрасою, вони несли певне естетичне навантаження. В різних традиціях — як у давнину, так і у добу середньовіччя, відомі екземпляри з корпусом, вкритим орнаментом. Проте, слід відзначити, що орнаментування простих трубчастих гольників, що походять з пам'яток Середнього Придніпров'я, у тому числі з Києва, є рідкісним явищем, зазвичай вони мають гладеньку поліровану поверхню без декоративного оформлення — зокрема, це характерно для київських гольників. Слід відзначити, що трубчасті гольники відомі на території Києва у поодиноких екземплярах. Можливо, це пов'язано з тим, що прості кістяні трубки, як правило, не ототожнювалися з трубчастими гольниками, і отже, не потрапляли до публікацій.

Основний варіант рогових гольників, які отримали розповсюдження у Південній Русі — це ємність із замкнутою (не наскрізною) порожниною, що їх виготовлено з кінцевих частин паростків рогу. У верхній частині вони мають отвори для підвішування з двох протилежних боків. Частіше за все отвори прорізані навскіс, що є характерною рисою цього типу гольників. Аналогія з території Польщі свідчить, що рогові гольники зверху могли мати кришку, яка зберігала голки від випадання (Kostrzewski, 1949, ryc. 145).

Виготовлення рогових гольників потребувало більшої майстерності, ніж простіших трубчастих — з точки зору обробки предмету в цілому і працезатрат при висвердлюванні порожнини. Слід вважати, що вони були продукцією професійних майстрів. На це вказує й той факт, що для рогових гольників на відміну від простих трубчастих, характерним є оздоблення корпусу орнаментом, інколи досить складним.

Один з таких гольників, орнаментований композицією з врізаних прямих ліній, виявлений під час дослідження Подолу у 1972 р. (табл. 26, *5*). М. Сагайдак датує пов'язаний з ним шар XI ст. (Сагайдак, 1991, с. 86, рис. 42). У літературу виріб увійшов як ручка ножа (Гупало, 1981, рис. на с. 327, *нижній*), проте наявність пошкоджених отворів для підвішування, просвердлених навскіс, і розміри порожнини (діаметр 9 мм і глибина 44 мм) свідчать на користь трактування речі саме як гольника. На зазначеному виробі можна прослідкувати послідовність деяких технічних операцій під час його виготовлення. Отвори зазнали пошкодження під час висвердлювання, тимчасом ззовні річ повністю оброблена і орнаментована. Отже, майстер просвердлював отвори вже після нанесення орнаменту. З одного боку є отвір нерегулярних обрисів — таке пошкодження могло утворитися під час додаткової обробки (підправки?) поверхні у місці, де стінка була занадто тонкою.

Прикладом багато орнаментованого виробу цього роду є гольник, що походить з будівлі XII ст. на Київському Подолі (вул. Щекавицька, 29). Весь його корпус був вкритий сполученням виїмчастих трикутників і врізаних горизонтальних рівчаків. Рівчаки мають рівні стінки і горизонтальне дно, що свідчить про застосування спеціального різця з горизонтальним лезом (табл. 26, *4*). Не виключено, що описаний гольник належить до продукції вищеописаної косторізної майстерні цього самого часу, розташованої за 50 м від згаданої будівлі.

Слід зазначити, що, як і у випадку з виробами аналогічного функціонального призначення з трубчастих кісток, віднесення рогових ємностей описа-

ного типу виключно до гольників не беззаперечно. На думку В. Фльорової, частково вони могли належати до релікваріїв, сховищ апотропеїв або прикрас (Флерова, 2001, с. 79). Вказані функції, власне, не виключають одна одну. Різниця між подібними ємностями, включаючи гольники, з одного боку, і ручками для деяких знарядь, з іншого боку, також не завжди простежується. Зокрема, до ручок дослідники Воїнської Греблі віднесли також рогові гольники (Довженок, Гончаров, Юра, 1966, табл. XXV, *15, 19*), проте з такою інтерпретацією не можна погодитися через наявність отворів для підвішування, які не мали функціонального навантаження у втульчастих руків'ях. Умовно до ручок якихось знарядь (але не ножів) можна відносити вироби з внутрішніми порожнинами, але без парних отворів для підвішування у верхній частині, характерних для ємностей типу гольників. Проте в цілому інтерпретація цього роду предметів залишається під питанням, особливо враховуючи відносно великий розмір порожнин і ретельну обробку деяких з них. Прикладом може бути виріб з Подолу (Ярославський провулок, 7/9, дослідження 2005 р.), орнаментований поздовжніми канелюрами, виконаними спеціальним різцем. Ширина кожного рівчачка близько 1 мм. Через великий діаметр порожнини — 9 мм — трактовка речі як ручки виглядає проблематичною. Не виключено, що вона, незважаючи на відсутність отворів для підвішування, також використовувалась як ємність для зберігання якихось дрібниць, тих самих голок.

Колодки ножів (табл. 27—29). Більшість ручок, що походить з київських матеріалів, ймовірно належала ножам, хоча безсумнівно про це можна говорити тільки при наявності залишків залізного леза — такі варіанти іноді зустрічаються. Фрагмент колодки з втулкою невеличкого діаметру (близько 2 мм), що походить зі Старокиївської гори, можна трактувати як ручку шила (табл. 26, *14*). Колодки ножів та інших знарядь виготовлялись як з кістки, так і з рогу. Конструктивно, а отже й функціонально вони не розрізняються, вибір матеріалу диктувався наявністю тієї чи іншої сировини. Ця категорія знахідок дуже варіює від простіших виробів, виготовлених «на швидку руку» за необхідністю до ретельно оброблених і орнаментованих екземплярів.

На прості колодки для черешкових ножів могли йти трубчасті кістки (табл. 27, *7*), проте здебільшого вони виготовлялися з брусків, сформованих або з поздовжніх пластин кісток ніг великих тварин, або з фрагменту рогу. На поверхні готових колодок з кістки іноді з одного боку зберігаються сліди мозкового каналу. Напівфабрикат руків'я з рогу у вигляді бруска, якому ножем надано первісну форму, виявлено у косторізному комплексі на Щекавицькій, 29 (табл. 27, *1*). Ще один напівфабрикат рогового руків'я виявлено у ямі X — початку XI ст. (за керамікою) на вул. Десятинній, 1/3 2000—2001 рр. (Мовчан та ін., 2000—2001/60, с. 7). Це майже готовий виріб з просвердленою втулкою, проте поверхня ще не зазнала остаточної обробки (табл. 16, *18*).

Колодка черешкового ножа є виробом циліндричної форми з рівно обрізаними краями. З одного боку робилася втулка, в яку вставляли черешок. С. Магура у свій час помітив такі цікаві подробиці, як розташування втулки ближче до краю ручки, який відповідає тупому краю леза, а також більшу заокругленість верхньої площини ручки. Остання деталь, на його думку, обумовлена більшою придатністю для натискування рукою під час різання ножем (Магура, авт. фонд,

№ 16, с. 5—6). Слід відзначити, що для колодок з кістки іноді така форма була обумовлена особливостями вихідного матеріалу: більшу заокругленість однієї з бокових площин мали діафізи деяких трубчастих кісток. Іноді завершення ручки мало фігурне оформлення. Поверхня деяких виробів орнаментувалася.

Двостулкових ручок ножів у нашій вибірці дві. Одна походить з Майдану Незалежності, з шару кінця XI ст. (табл. 30, *1*), інша — зі Щекавицької, 29. Вона датується початком — першою половиною XII ст. (табл. 30, *2*). Обидва екземпляри орнаментовані. Ручки цього типу на давньоруських пам'ятках зустрічаються вкрай рідко, їх не можна вважати продукцією масового попиту. Цей тип ручок поширюються на території України лише у післямонгольські часи, а у пізньому середньовіччі стають звичайною річчю.

Набірні ручки ножів могли вироблятися з інших матеріалів (дерево, шкіра) з'єднаних з окремими кістяними деталями. Одним з їх різновидів є предмети у вигляді невеликих платівок овальної або мигдалеподібної форми, зазвичай з отвором у центрі. Такі вироби неодноразово знаходили на території Києва (Шовкопляс, 1973, рис. 6, *6—8;* Івакін, Козубовський, Козюба та ін., 1998/92, рис. 104, *7*). Г. Шовкопляс без будь-якої аргументації залічує їх до ґудзиків. З Верхнього Києва (Шовкопляс, 1973, рис. 6, *12*), а також з ділянки на Набережно-Хрещатицькій, 21 (табл. 26, *9*) походять мигдалеподібні пластини без характерного отвору у центрі. Аналогічна річ без отвору з Півночі Русі трактується як бракований або незакінчений виріб (Меснянкина, 2007, с. 240). Проте наявність насічок для кращого скріплення з іншими частинами речі на київському екземплярі дозволяє трактувати його як завершення ручки, яке скріплялося з основним виробом за допомогою клею, коли отвір для насадки не потрібний. Отже, це, найбільш вірогідно, готовий виріб. Аналогічні мигдалеподібні платівки (у тому числі без отворів) зустрічаються серед давньоруських старожитностей Придніпров'я (Городськ, Вітачив тощо), Полоцька та інших давньоруських територій (Штыхов, 1975, рис. 48, *28*), вони також добре відомі у Волзькій Болгарії, де належать як до болгарського, так і до ординського часів (Руденко, 2005, с. 73, табл. 13).

Частинами набірних ручок ножів могли слугувати деякі обоймиці, проте вони, як вироби зі спірними функціями, будуть розглянуті нижче, у відповідному розділі.

Загалом слід відзначити, що ручки ножів, за винятком найбільш простих варіантів, слід розглядати як продукцію професійних косторізів. На це вказує як якість виготовлення, як правило, досить висока, так і їх наявність серед матеріалів косторізних комплексів.

4.2. РЕЧІ ПОВСЯКДЕННОГО ВЖИТКУ

Зазначена група може об'єднати речі різних категорій, які входили у постійне оточення людини. Це передусім речі особистого вжитку, такі як предмети гігієни (гребені, вухочистки), деталі одягу і прикраси, речі для дозвілля тощо. До побутових речей належать також залишки ємностей з рогу і деякі інші вироби.

Рис. 28. Гребінь (ткацький) з кістки. Спаська, 35

Гребені (табл. 31—35). Гребені традиційно виготовлялися з рогу. О. Кондратьєва відзначає можливість використання кісток свійських тварин (Кондратьева, 1987, с. 18). Серед київських старожитностей такий гребінь походить з Подолу, з комплексу на Спаській, 35. З кістяної пластини також виготовлено єдиний у нашій вибірці ткацький гребінь, також зі Спаської, 35 (рис. 28). Проте загалом такі випадки нечисленні і нетипові, що дозволяє розглядати гребені саме у рамках рогообробки.

Хронологія давньоруських гребінців надійно розроблена за даними Новгорода і Старої Ладоги (Колчин, 1982, рис. 5; Давидан, 1962; 1968). Київські знахідки їй не суперечать. Однобічні набірні гребінки з Києва здебільшого належать до варіантів другої групи, за О. Давідан, або групи «В», за К. Амброзіані — з вузькою випуклою накладкою. Серед них, як вже було сказано, виділяються гребінки північноєвропейських та загальноруських типів. Сліди їх власного виробництва у вигляді напівфабрикатів засвідчені з XI ст. (Поділ, вул. Межигірська, 43). Гребінки типово північноєвропейського першого типу (типу «А») для київських старожитностей не характерні. Двобічні суцільні гребені (табл. 33; 34; 35, *1—10*) у Давній Русі побутували в рамках кінця XI — першої половини XIII ст. Київські гребені репрезентовані кількома типами. Найбільш поширеними є прямокутні та трапецієподібні веретеноподібного перетину — типи Д, Л, М, за Б. Колчіним (Колчин, 1982, рис. 5). Трапляються також гребені типу Н. Це гребені відносно великих розмірів, які могли виготовлятися тільки з рогу лося, внаслідок чого вони зазвичай трохи увігнуті, повторюючи форму рогової пластини. Київські суцільні гребені здебільшого пов'язані з шарами XII ст., фрагмент прямокутного гребеня з лінійним орнаментом, знайдений під час дослідження території Михайлівського монастиря, походить з ями XI ст. (Івакін, Козубовський, Козюба та ін., 1998/92, рис. 4, *22*). Один з двобічних гребінців було знайдено у межах кварталу Е7 на Подолі на глибині 3,2—4,5 м, а отже, за умовами знахідки, він також може датуватися кінцем XI ст.

XII—XIII ст. слід датувати двобічні набірні гребені (табл. 35, *11—14*). Київські екземпляри репрезентовані кількома різновидами: 1) прямокутні, з кожного боку скріплені накладкою поздовжньої прямокутної форми, які відповідають типу О у Новгороді; 2) трапецієподібної форми, також з однією накладкою; 3) прямокутні з увігнутими боковими гранями, скріплені вузькими парними накладками з кожного боку.

На відміну від багатьох середньовічних центрів Східної Європи, де виробництво гребенів посідало провідне місце у косторізному ремеслі, задокументоване сотнями екземплярів знахідок, у Києві його розмах не можна порів-

нювати, наприклад, з виробництвом напівсферичних ґудзиків. Серед гребінок X—XI ст., як ми вже відзначали, знайдено багато екземплярів північноєвропейських типів, інші репрезентують поширений загальноруський варіант з циркульною орнаментацією. У другій половині XI — першій половині XIII ст. явно запозичені типи відсутні, проте загалом гребені цього періоду не відзначаються різноманітністю і репрезентовані простішими типами, не дуже складними для виготовлення. Все це може свідчити на користь того, що у Києві виробництво гребінок не відігравало провідної ролі, як це було у Центральній та Північній Європі, а отже, північноєвропейське мобільне ремесло можна здогадно вважати поштовхом у бік виникнення їх виробництва на Півдні Русі й зокрема у Києві. Стандартизоване масове виробництво гребенів тяжіє до XII ст., проте початкові риси цього процесу оформилися вже в IX—X ст. (Кондратьева, 1987, с. 19). У цей час поширюється кілька усталених типів.

Наявні у нашому розпорядження матеріали дозволяють лише схематично намітити виробничий процес у київському гребінництві. Гребені являють собою достатньо складні вироби, котрі потребують досконалого знання властивостей сировини і придатності його окремих частин для деталей майбутнього предмету. Для виготовлення гребенів застосовували різноманітний інструментарій. О. Кондратьєва називає такі знаряддя, як пилки, ножі, струги, свердла, напилки, молотки, ковадла, дерев'яні тиски (Кондратьева, 1987, с. 18). Процес виробництва середньовічних гребенів неодноразово розглядався у літературі (Эдинг, 1928, с. 37—39; Давидан, 1962, с. 103—108; Cnotlivy, 1958, s. 186—194; Cnotliwy, 1973, s. 44—80; Hilczerówna, 1961, s. 79—85, Ambrosiani, 1981), включаючи спеціально присвячену зазначеному питанню дисертацію О. Кондратьєвої (Кондратьева, 1987). Висновки, зроблені на багатьох давньоруських і європейських матеріалах справедливі й для київського виробництва, яке базувалося на тих самих традиціях.

З точки зору виробництва всі гребені можна поділити на дві великі групи: цільні гребені, виконані з одного масиву сировини, і такі, що складалися з кількох частин.

Заготовки для гребенів відповідали їх типу, проте в будь-якому разі виробництво починалося з заготовки рогових пластин. Якщо підготовка коров'ячого рогу для виготовлення пластин потребувала його попереднього розпарювання (Русов, 1905, с. 74—75), при виготовленні пластин з суцільного рогу ця операція не завжди була необхідною. Проте можна припустити її застосування для випрямлення пластин. Форма заготовці, за етнографічними даними, надавалася за допомогою пили, іноді сокири, потім спеціальними стругами або ножем (Русов, 1905, с. 76; Боруцкий, 1913, с. 479; Кондратьева, 1986, с. 21).

Найпростішим варіантом за технікою виробництва були суцільні гребені. Зазначену групу характеризує невелика кількість різновидів і стандартні форми. Все це вказує на прагнення зменшити ціну продукції, орієнтованої на масовий ринок.

Суцільні гребені виробляли з розпрямленої рогової пластини, якій надавали потрібну форму, здебільшого прямокутну або трапецієподібну, а потім пилкою пропилювали зубці. Заготовку треба було робити так, щоб пропиляти зубці уздовж волокон — інакше вони швидко ламалися. У двобічних гребенях

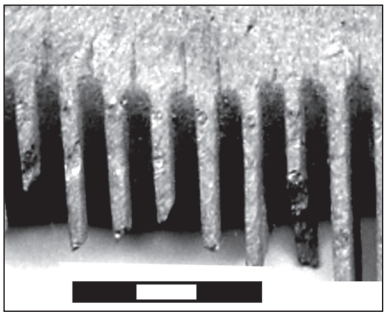

Рис. 29. Сліди розмітки зубців на гребені. Волоська, 16

зубці з протилежних боків мають різну частоту, що потребувало застосування двох пилок різних розмірів.

У всіх випадках фіксується пропил зубців навскіс з обох боків. Сліди зубців пили також завжди йдуть навскіс.

За аналогіями з інших середньовічних пам'яток гребінник мав комплект залізних пилок — від грубої пили — 1—2 мм, середні — 0,6—0,8 мм, тонкі — 0,2—0,5 мм між зубцями. В одному наборі повинно бути принаймні три пилки різних розмірів (Hilczerówna, 1961, s. 79—80). Ширина пропилу між зубцями київських гребенів також зазвичай варіює від 0,5 до 1 мм (відповідно часті та рідкі зубці).

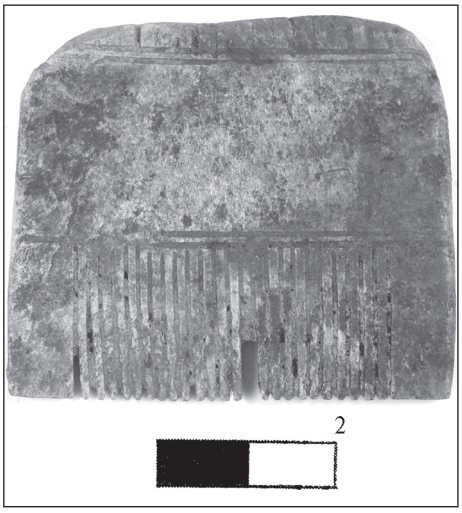
Для виготовлення рідких зубців могли застосовувати пилу з одним або двома полотнами, для щільних — спеціальний верстат, який нагадував токарний. Верстат, як його реконструюють за зображеннями доби середньовіччя, приводився у рух лучком, як свердло. Зубці прорізалися одним або кількома зубчастими коліщатками, насадженим на вал, що обертається. За допомогою цього верстату наносили й орнамент (Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 107). Техніка використання простіших верстатів збереглася у гребінників України та Росії до першої половини XX ст. (Русов, 1905, с. 77; Кондратьева, 1986, с. 22).

На одному з гребінців з Волоської, 16 (1984 р.) збереглися сліди попередньої розмітки для майбутніх зубців у вигляді тоненьких ледве помітних ліній (рис. 29), проте зазначена операція, ймовірно, не була обов'язковою: на більшості екземплярів такі лінії не простежуються.

Після надання остаточної форми гребінцю, його обробляли напилком, сліди якого іноді помітні (зазвичай навскіс або у поперечному напрямку), і полірували. Як правило, гребінець добре полірований тільки з одного боку, оскільки з іншого зберігаються сліди внутрішньої губчастої структури рогу. У разі орнаментування гребінця прямими лініями уздовж зубців інколи простежується послідовність обробки гребеня та його оздоблення: іноді орнамент наносився на вже готовий виріб, проте часто ця операція передувала пропилу зубців. У подібних випадках рівчаки зубців подекуди пересікають орнаментальні лінії. С. Магура описав напівфабрикат простого двобічного гребінця з Киселівки, у якого були прорізані лише дрібні зубці з одного боку, проте поверхня вже була орнаментована — лініями та циркульними колами (Магура, авт. фонд, № 16, с. 61—62).

Така послідовність дозволяє розглядати простіший лінійний орнамент цільних гребінців не лише як оздоблення, але й одночасно як допоміжний елемент, який маркував межу пропилу зубців.

Певний інтерес викликають два екземпляри, в яких навмисно було спиляно зубці з одного боку, що перетворило їх в однобічні гребінки. Одна з них походить з Верхнього Міста з розкопок М. Каргера 1939 р., інша — з Подолу (2008 р., керівник розкопу С. Тараненко). Зазначену обробку гребінців слід

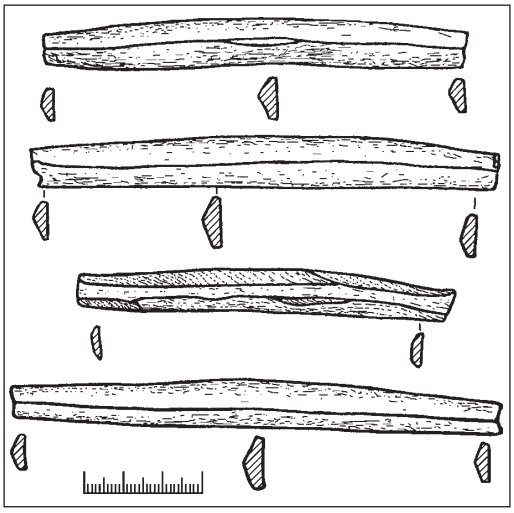

Рис. 30. Гребінець зі спиляними зубцями з одного боку. Ярославський провулок, 3/1, 2008 р.
Рис. 31. Заготовки для накладок однобічних набірних гребінок. Межигірська, 43, 1989 р

пов'язувати з індивідуальними потребами власників, які, ймовірно, самі спилювали зубці (рис. 30). Не виключено, що це сталося після пошкодження зубців гребеня з одного боку.

Складені гребінці виготовлялись протягом всього давньоруського періоду, проте вони помітно варіюють у часі. У IX—X ст. і на початку XI ст. були поширені однобічні гребінки з футлярами. Принаймні в XI ст. такі гребінки вироблялись безпосередньо у Києві, про що свідчать чотири заготовки, виявлені на Межигірській, 43 (рис. 31). У XII ст. і в наступний час побутували двобічні складені гребені. Проте процес виготовлення тих чи інших, який зводиться до виконання послідовного ряду технічних операцій, має багато спільного.

Початковою операцією була підготовка матеріалу для основної частини гребеня і накладок, які виготовлялися окремо (рис. 32). Сам гребінь виробляли з кількох частин, кожну з яких випрямляли, обстругували, надавали потрібної форми і полірували. Торці пластини, якими окремі частини прилягали одна до одної, ретельно оброблялися — вони завжди гладенько зашліфовані (рис. 33). Футляри для однобічних гребінок складалися з двох поздовжніх, відносно вузьких бокових накладок і двох крайових пластин. В одній з них просвердлювали отвір для шарніру. Між основними накладками по краях вкладали і закріплювали штифтами додаткові короткі пластини. Це дозволяло створити простір, в який входив сам гребінь.

На київських набірних двобічних гребінках XII—XIII ст. простежуються деякі технологічні особливості їх виготовлення (рис. 34). Для них звичайною є така цікава деталь, як ледь помітний виступ, виконаний пласким рельєфом до 0,1—0,2 мм заввишки, яким позначалося місце для майбутньої накладки. Накладки для гребенів виготовлялись окремо з вузьких пластин поздовжньої прямокутної форми. Зазвичай вони мають трапецієподібний або сегменто-

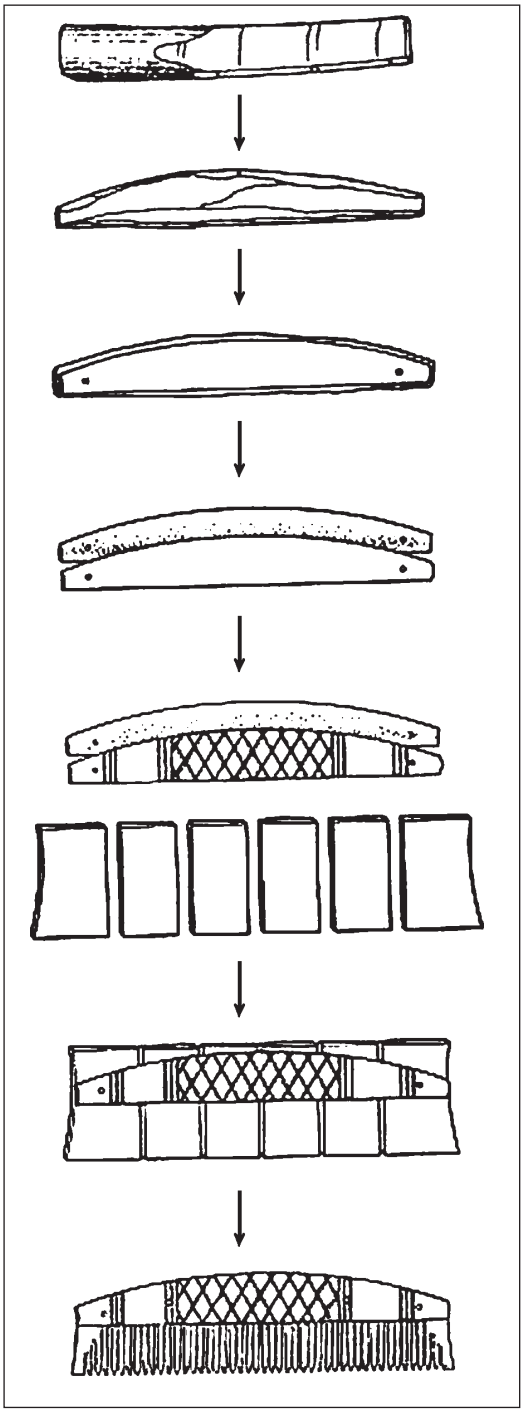

Рис. 32. Схема виготовлення однобічної набірної гребінки (за І. Ульбрихт)

Рис. 33. Сліди напилку на поверхні футляру гребінки. Нижній Вал, 41

подібний перетин. Їх виготовляли повністю, включаючи орнаментацію, і лише потім просвердлювали в них отвори для штифтів — про це свідчить пошкодження орнаменту, яке часто можна спостерігати на готових виробах. Наступною операцією був монтаж виробу: свердлення отворів і з'єднання частин за допомогою металевих (мідних або залізних) штифтів. Нарізка зубців відбувалася вже на готовому виробі: на накладках часто фіксуються насічки, які нібито продовжують зубці гребеня. Власне, саме таку послідовність у виготовленні гребеня відзначали різні дослідники (Рыбаков, 1948, с. 415; Давидан, 1962, с. 104; Кондратьева, 1987, с. 18).

Вухочистки. Вухочистки з гранчастим корпусом і завершенням у вигляді зооморфних або орнітоморфних голів (табл. 39, *14—21*), поширені скрізь у Східній Європі, добре відомі серед київських матеріалів, де вони зустрічаються як у Верхньому місті (Шовкопляс, 1973, рис. 3, *16, 17*; Сергєєва, 1996, № 23, 24, 25), так і на Подолі. Зокрема, вухочистка зазначеного типу відома з косторізного комплексу на Щекавицькій, 29 (табл. 29, *14*). Її присутність у складі матеріалів

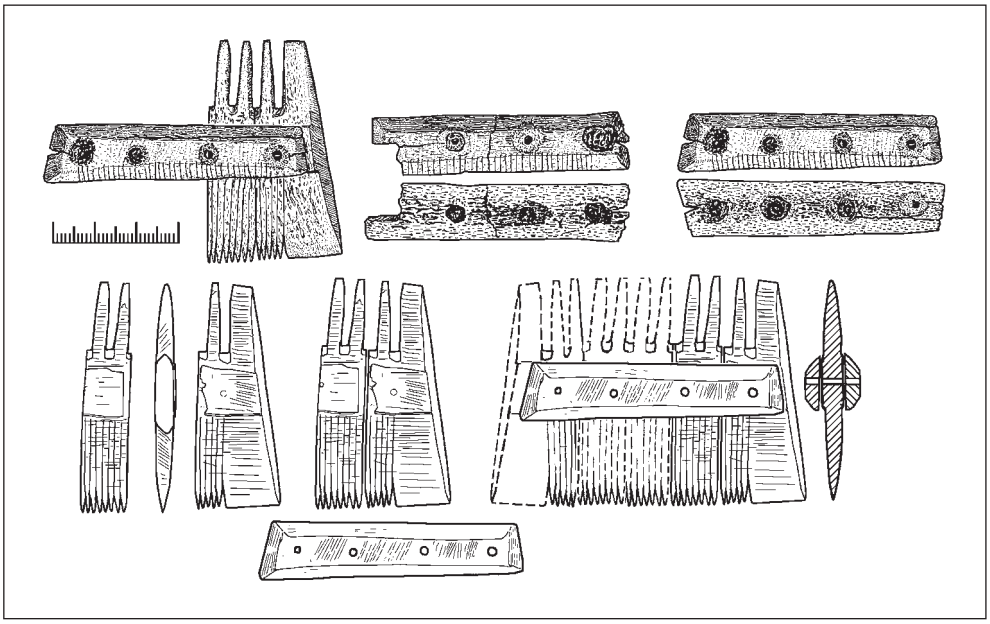

Рис. 34. Завершальні етапи виготовлення двобічного складаного гребеня на прикладі екземпляру з вул. Верхній Вал, 8. Штрихами показано напрямок зубців напилку

косторізного комплексу свідчить про місцеве виробництво цієї категорії речей. Вухочистки з Верхнього міста походять з розкопок В. Хвойки (табл. 29, *17—20*) і також, можливо, пов'язані з місцевими косторізними комплексами. Напівфабрикатів вухочисток не виявлено, проте за характером матеріалу видно, що вони належали до речей, що їх виготовляли з кістяних заготовок на базі пластин. Подальша робота з надання їм відповідної декоративної форми, судячи з характеру обробки поверхні, здійснювалася ножем. Г. Шовкопляс опублікувала екземпляр, в якого зовсім не пророблено верхню частину пташиної голови — гребінь, що, можливо вказує на незавершену річ (Шовкопляс, 1973, рис. 3, *17*). Обробка корпусу та зооморфного завершення екземпляру з Щекавицької, 29 досить груба, недосконала, проте поверхня лощена. Функціональний кінець обламаний. Не виключено, що це бракована річ, як і всі інші, що потрапили до ями з відходами. Фрагмент вухочистки з обламаним завершенням (табл. 39, *21*) знайдено у добре датованому шарі XII — початку XIII ст. на Межигірській, 43 (Занкин, Полин, Калюк, 1989/81, № 68). XII ст. датуються вухочистки зі Спаської, 35 (табл. 39, *15, 16*). За новгородською хронологією вухочистки з орнітоморфними голівками датуються другою половиною XI — 70-ми роками XII ст. (Колчин, с. 165, рис. 5). Київські знахідки з датованих шарів або комплексів не суперечать новгородському датуванню.

* * *

До деталей одягу, насамперед, належать ґудзики з кістки. Київські ґудзики за способом кріплення до одягу можна поділити на дві групи. До пер-

шої відносяться ґудзики з отвором у центрі, скрізь який протягали ремінець або мотузку, яку зав'язували вузликом. Ґудзики цієї групи розподіляються на дава типи: напівсферичні та поздовжньої форми. Друга група репрезентована стрижневими ґудзиками з перехватом у центральній частині. Матеріалом для всіх типів київських ґудзиків слугувала кістка.

Напівсферичні ґудзики (табл. 36, *30*; 37, *34—39*; 38, *13—42*) у X — XIII ст. набули поширення як на Русі, так і за її межами — у Візантійському світі, Малій Азії, Центральній Європі, у Криму, Волзькій Болгарії, у середньовічних фінно-угорських та кочівницьких старожитностях тощо (Флерова, 2001, с. 102—103; Сергеева, 2007, с. 216—217). На широке побутування ґудзиків цього типу у XII — першій половині XIII ст. вказує їх масове виробництво цього часу у Києві. Залишків більш раннього київського виробництва ґудзиків поки що не зафіксовано.

Більшість ґудзиків з давньоруських пам'яток походить з побутових комплексів, тобто вони знайдені поза контекстом використання. Ґудзики з поховань середньовічних кочівників східноєвропейського степу належать як людським скелетам, так і кінським, що вказує на те, що їх могли використовувати як функціональні деталі або оздоблення збруї (посилання наведено у: Сергєєва, 1997, с. 145; Сергеева, 2007а, с. 219). Відсутність даних для Давньої Русі не дозволяє поки що говорити про побутування подібної традиції у давньоруського населення. С. Магура вважав зазначені вироби саме ґудзиками. Він помітив таку цікаву деталь, як витерті і загладжені до блиску стінки каналів деяких ґудзиків, що, на його думку, могло бути наслідком користування (Магура, авт. фонд, № 16, с. 34). Графічно спосіб користування напівсферичними ґудзиками з одним отвором показано у роботі Н. Криласової, присвяченої костюму угро-фінських народів Прикамья (Крыласова, 2001, рис. 11, *а*). Це єдиний раціональний спосіб, що справедливо, у тому числі, і для давньоруських ґудзиків.

Форма і орнаментика ґудзиків у зазначений період була однотипною для всього ареалу їх розповсюдження. Як правило, ґудзик мав форму, близьку до напівсфери (звідси назва) з наскрізним вертикальним каналом у центрі. Інший варіант ґудзиків у перетині наближається до трапеції, або трапеції, сполученої основою з чотирикутником.

Майстерні з виробництва напівсферичних ґудзиків функціонували у різних районах міста — на Старокиївській горі, на Киселівці, на Щекавицькій, 29 (Поділ). Дві заготовки виявлені на Верхньому Валу, 8, проте інші сліди виробництва тут не зафіксовані. Ці заготовки могли потрапити з Киселівки внаслідок зсуву з гори. Згадаємо, що одна з майстерень на Киселівці розташовувалась поблизу — з боку Житнього Ринку (Коршак, 1930, с. 58). Заготовки та напівфабрикати ґудзиків на різних стадіях виготовлення, знайдені у косторізних комплексах (табл. 36, *1—29*; 37, *1—33*; 38, *1—12*), дозволяють реконструювати весь процес їх виробництва. Всі київські майстерні демонструють єдину традицію виготовлення зазначеної категорії виробів (рис. 35).

Довгу кістяну пластину надпилами або надрізами розбивали на секції, в центрі кожної секції просвердлювали наскрізний отвір. З розкопок В. Хвойки на Киселівці походить пластина, розділена на шість секцій (Шовкопляс, 1954,

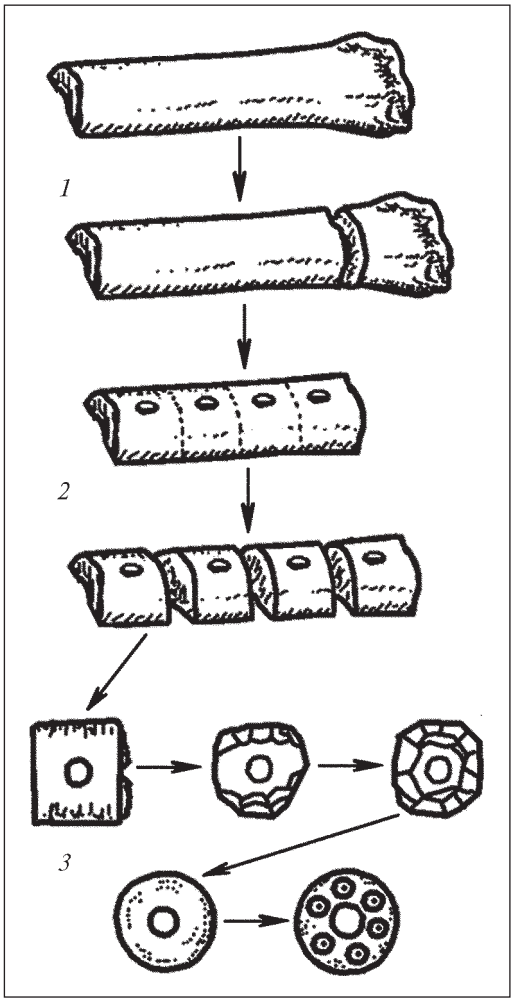

Рис. 35. Послідовність операцій при виготовленні напівсферичних ґудзиків: *1* — отримання пластини з діафізу; *2* — розділення пластини на окремі заготовки; *3* — формування виробу з заготовки

табл. I, *3*). В двох з них просвердлено отвори — в одній повністю, в іншій не до кінця. В центрі решти секцій є мітки, зроблені гострим інструментом (табл. 36, *1*). С. Магура припускав, що так помічено місце для майбутнього отвору (Магура, авт. фонд, № 16, с. 32). Викликає деякі сумніви придатність цієї платівки для виробництва ґудзиків звичайного типу, оскільки секції значно менші за стандартні розміри давньоруських ґудзиків — їх ширина 12,5—14,5 мм. Найбільша товщина заготовки 9 мм. Якщо врахувати подальшу обробку, готові ґудзики з цієї заготовки повинні мати діаметр близько 10 мм, тоді як їх діаметр, як правило, складає 17—20 мм, а іноді й більше. Можливо, це заготовка для інших виробів з отворами, або, найбільш вірогідно, бракована. Заготовки з отворами, але менших розмірів, ніж потрібно для ґудзиків, виявлені також на Щекавицькій, 29 (табл. 37, *1, 2*). Ще одна заготовка з Киселівки має три секції, отвори в них не просвердлені (Шовкопляс, 1954, табл. I, 4). Вона трохи ширша, але її ширини також замало для звичайних розмірів ґудзиків. Пластина з садиби М. Петровського складається з двох секцій з наскрізними отворами (табл. 36, *3*). Заготовки для ґудзиків з майстерні на Щекавицькій, 29 репрезентовані лише відокремленими секціями з отворами (табл. 37, *1—20*). Іноді наскрізні отвори для кожного ґудзика висвердлювалися до попередньої розмітки — такі заготовки знайдено як у Верхньому місті, так і у майстерні на Щекавицькій, 29. Простежено єдину для всіх майстерень техніку відокремлення секцій: їх відламували після надпилів з двох боків. За спостереженнями С. Магури, надпили з нижньої частини робили не відразу, а вже після просвердлювання отворів в кожній секції — так, пластина з нерозділеними шістьма секціями з Киселівки була розмічена тільки з одного боку (Магура, авт. фонд, № 16, с. 33). У комплексі на Щекавицькій, 29 було знайдено понад сто

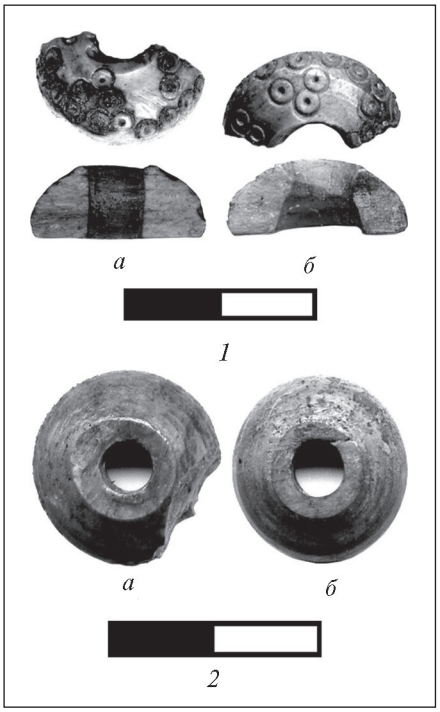

Рис. 36. Ґудзики зі слідами технологічних операцій: *1* — однакові напівсферичні ґудзики, оброблені *а* — вручну та *б* — на токарному верстаті; *2* — інші ґудзики зі слідами токарної обробки. Щекавицька 29

країв таких пластин кісток з залишками епіфізів, які пішли у відходи. Аналогічні відходи виявлені на Киселівці.

Після розділу заготовки на окремі напівфабрикати відбувалася спочатку груба обробка кожного з них ножем — його поступово зрізали навкруги до отримання гладенької поверхні, а потім виробу надавали остаточної форми. Досить часто простежуються сліди обробки поверхні інструментом типу напилка. Іноді, але не завжди, для остаточної обробки поверхні застосовували токарний верстат (рис. 36, *2*). Цікаво відзначити знахідку на Щекавицькій, 29 двох ґудзиків, ідентичних за формою та орнаментом, з яких лише один зазнав токарної обробки (рис. 36, *1*). Заключним етапом було полірування виробу і його орнаментація. Зазвичай ретельно полірували не лише зовнішню поверхню, але й нижню частину виробу. Орнамент наносили за допомогою різця та циркуля. Його ми розглянемо у відповідному розділі.

За цією самою схемою могли виготовляти ***кістяні намистини*** зонної форми (табл. 39, *24, 25*). Одна з них, діаметром 16,5 мм, походить з матеріалів В. Хвойки 1907—1908 рр. (Сергєєва, 1996, № 37). інша, кальцинована, з розкопу 1986 р. на Героїв Трипілля (сучасна Спаська. МІК, № А4869/89). Не виключено, що насправді ці вироби також є різновидом ґудзиків.

З ділянки на вул. Ратманського, 3а (тепер Введенська) походить ґудзик, виготовлений з епіфізу (табл. 38, *42*). Широко у просторі й часі побутували пряслиця аналогічної форми з епіфізів, проте нема підстав трактувати як пряслице зазначений київський екземпляр. Він значно менший та легший за пряслиця, а за формою та розмірами не відрізняється від інших напівсферичних ґудзиків. Слід відзначити, що пряслиця з епіфізів взагалі не знайшли застосування у містах Південної Русі, оскільки потреба у цьому виді знарядь цілком задовольнялася за рахунок пірофілітових пряслиць.

Для визначення умов виробництва зазначеного ґудзика слід звернути увагу на два моменти. Перше, це якість обробки. Заготовку відрізано від верхівки епіфізу, отвір просвердлено не дуже дбало. По-друге, епіфізи кісток взагалі не використовувалися у професійному виробництві напівсферичних ґудзиків. Отже, найбільш вірогідно, що цей екземпляр є виробом самого власника з підручного матеріалу.

Ґудзики або застібки видовженої форми з отвором у центрі використовувалися за тим самим принципом, що й напівсферичні, проте поширені вони значно менше. Цей тип застібок репрезентують окремі екземпляри різних форм. Будь-якого стандарту у зазначеній групі не спостерігається, що пояснюється відсутністю їх налагодженого виробництва. Екземпляр довгастої форми зі звуженням до країв і отвором діаметром 3 мм у центрі походить з розкопу на Оболонській, 12 (проте не з косторізного комплексу). Він датується у рамках XII ст. (табл. 39, *11*). Отвір у перетині має Х-подібну форму, яка вказує на те, що його висвердлювали пероподібним лучковим свердлом з двох боків.

Інший виріб поздовжньої форми походить з Верхнього міста (розкопки Т. Мовчанівського 1936 р.). Його форма несиметрична, з одного боку кінець рівно обрізаний, плаский, з іншого загострений (табл. 39, *13*). Отвір діаметром 4 мм з вертикальними рівними стінками, розташований з відхиленням у бік плаского кінця. У попередній публікації виріб було здогадно визначено як амулет (Сергєєва, 1996, № 40), проте його трактування як застібки або підвіски не виключено. Умови знахідки не реконструюються через відсутність документації, а отже датувати його важко.

З деякими застереженнями до застібок можна віднести пласкі кістяні вироби видовженої форми, які з одного кінця мають виступ — «ручку», відокремлений від решти корпусу вирізами з двох протилежних боків (табл. 39, *12*). Дещо нижче, ближче до середини висвердлювали наскрізний отвір. Цікавим є орнамент у вигляді вирізаної пласкорельєфної стрічки, яка обгинає корпус на кшталт гвинтової нарізки. Виріб описаного типу походить з вул. Спаської, 35 (розкопки Н. Хамайко 2008 р.). Предмет аналогічної форми виявлено під час досліджень 1926 р. на садибі Трубецького (Гамченко, 1927, рис. III, *10*). Підставою для здогадної інтерпретації зазначених виробів як застібок є їх деяка схожість із застібками для книг у вигляді мініатюрних киджальчиків. Не виключено також, що ці предмети могли слугувати підвісками.

Стрижневі ґудзики (табл. 39, *1—10*)**.** Найбільш поширеною формою київських стрижневих ґудзиків є форма мініатюрних балясинок з перехватом у середній частині. Менше поширений варіант з широким перехватом і розширенням з обох боків в його напрямку. Цікавий екземпляр поздовжніх пропорцій і з перетином невеликого діаметру походить з розкопу на Ігорівській, 7, з шару кінця XI ст. (табл. 39, *1*). Два протилежних кінці цього ґудзика прикрашені потовщеннями грушоподібної форми.

За окремими випадками, стрижневі ґудзики відзначаються досить грубою обробкою, токарна доводка для них нехарактерна. В окремих випадках з одного боку простежуються залишки мозкового каналу. Аналогічним чином виконані кістяні застібки зі Спаської, 35 (табл. 60, *2—4*). На відміну від напівсферичних ґудзиків, які виготовлялися професійними ремісниками, стрижневі слід відносити до продукції домашнього виробництва. Їх могли виготовляти окремі умільці. Деякі підстави для такого припущення дає наявність їх певної кількості у кварталі Е7 на Подолі (4 екземпляри), тимчасом як в інших комплексах вони присутні у поодиноких екземплярах. Домашнє виробництво стрижневих ґудзиків у свій час припускав О. Ратич (Ратич, 1958, с. 125).

За тим самим принципом, що й стрижневі ґудзики, використовувалися застібки відносно великих розмірів з двома частинами трикутної форми і перехватом між ними. Їх три екземпляри походять зі Спаської, 35(7—10 см). За розмірами вони не можуть бути деталлю одягу, проте їх функціонування як застібок не викликає сумнівів. Не виключено, що зазначені предмети мають відношення до кінської збруї проте загалом їх відносять до багатофункціональних речей (Borg, 1998, S. 321).

Шпильки (булавки). Ця категорія поєднує вироби у вигляді поздовжніх стрижнів округлого або овального перетину з фігурним завершенням або вушками, які виготовлялися здебільшого з фібульних кісток свині. Їх визначальною рисою є відшліфована поверхня по всій довжині (табл. 40, *2—8, 12*).

Шпильки відрізняються оформленням верхньої частини. Екземпляри зі сплощеною підтрикутною голівкою знайдені на Подолі (розкопи на Хоривій, 21 і Спаській, 35). В обох випадках у верхній частині є отвори (табл. 40, *4, 7*). Зі Спаської, 35 та Нижнього Валу, 41 (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 87, рис. 22, *9*) походять шпильки з ромбічною голівкою (табл. 40, *5, 6*). Шпилька з ромбічною голівкою, орнаментованою циркульними колами, походить з розкопок В. Хвойки (табл. 40, *2*). З протилежного боку вона має паз, вирізаний під гострим кутом, що може вказувати на те, що це був предмет, який складався з кількох частин. Виріб у вигляді стрижня з молоточкоподібним завершенням походить з кварталу Е7 на Подолі (1981 р.). Довжина предмету складає 82 мм, діаметр перетину 6 мм. Його поверхня ретельно відшліфована. Вістря грубо зрізано на конус і не оброблено. Сумніви щодо зазначеної інтерпретації виробу викликає його довжина, значно менша, ніж зазвичай фіксується у шпильок (110—160 мм). Проте характер обробки кінця вказує на те, що його могли загострити «на швидку руку» після того, як річ зламали. Отже, виріб можна інтерпретувати, як пошкоджений предмет зі слідами ремонтування, яке не було завершено (табл. 40, *12*).

До категорії, що розглядається, слід віднести також стрижнеподібні вироби без виділених голівок. Шпилька цього типу зі Спаської, 35 має конічне завершення (табл. 40, *8*), в екземпляра, що походить з вул. Хорива, 21 (розкопки Подільської експедиції 2004 р.), кінець, протилежний вістрю, зрізано навскіс і відшлифовано (табл 40, *3*).

Дійсне призначення зазначених предметів залишається під питанням. Прості варіанти підтрикутною голівкою, виготовлені з фабульних кісток свині, К. Амброзіані вважала знаряддями для плетіння сітей (Ambrosiani, 1981, p. 136). Л. Смирнова, слідом за А. Мак-Грегором та іншими дослідниками, визначає їх як шпильки для скріплення деталей одягу (Смирнова, 1999, с. 145—149). Остання точка зору здається переконливою. Ми вважаємо, що аналогічним чином можна визначити всі описані вище київські екземпляри. Прийняття такої інтерпретації деяким чином може пояснити той факт, що у Києві шпильки зустрічаються у поодиноких екземплярах. На Півночі Європи, у тому числі у Північній Русі, їх знайдено значно більше, наприклад, у Новгороді понад 400 (Смирнова, 1999, с. 145). Це може пов'язуватися з відмінами у традиційному одязі населення північних та південних регіонів Русі. Слід звернути увагу на те, що деяка частка київських шпильок може бути пов'язана з продукцією

приїжджих майстрів. Принаймні до них здогадно можна віднести екземпляри зі Спаської, 35.

Крім шпильок до деталей костюму або його оздоблення можна віднести ***підвіски.*** Цим терміном умовно можна позначити орнаментовані кістяні вироби у формі пластин трапецієподібної форми з вушками або петлями для підвішування (табл. 39, *26—28*). Підвіски відомі у поодиноких екземплярах і завжди індивідуальні за розмірами, пропорціями і орнаментом, тому є всі підстави відносити їх до речей, що виготовлялися на замовлення. Їх орнаментика буде описана у відповідному розділі. Безсумнівно, прикраси виготовляли майстри-професіонали, про що свідчать правильні форми, якість обробки виробів і застосування спеціального інструментарію (різці, циркуль) для їх орнаментації.

Пенал або коробочка (табл. 40, *9*). Унікальною для Києва знахідкою є залишки овальної ємності з рогу, в якій дно плавно переходить у бортик. Бортик потовщується біля краю і має виїмку. Довжина фрагменту 80 мм, ширина 40 (повністю довжина і ширина не збереглися); висота виробу 25 мм. З обох сторін виріб полірований. У бортику близько дна є невеликий наскрізний отвір. Предмет знайдено на ділянці на вул. Володимирській, 7—9 (розкопки В. Гончарова 1955 р.).

Невеликий розмір виробу дає підстави для його трактування як покришки (?) пеналу або коробочки для дрібних речей.

* * *

Досить широко відбувалося використання предметів з кістки та рогу в іграх та розвагах. Набір гральних реквізитів давньоруського часу з точки зору їх виробництва можна розділити на дві великі групи: прості прилади, вироблені вдома з підручних матеріалів, і продукція професійних майстерень. До першої групи належать ковзани, гральні астрагали та іграшки-гуркала з кісток. Друга група репрезентована гральними реквізитами для дорослих: це гральні кості, різноманітні фігурки — фішки, шашки, шахи тощо.

Ковзани (табл. 41—43). Ковзани є виробами з довгих кісток ніг коня, рідше бика, які трохи підтесувались з обох боків для створення необхідної площини, тобто для отримання готової речі кістка підлягала лише мінімальній обробці. Щодо призначення цих предметів єдиної думки не існує. Більшість дослідників, особливо західноєвропейських, вважає їх дійсно ковзанами, тобто засобами для пересування по кризі та снігу (Lewicki, 1953; Rulewicz, 1958, tab. VI, *9, 10*; XI, *3*; XII, *5*; Kostrzewski, 1966, s. 155, ryc. 72, *e*; MacGregor, 1976; Ambrosiani, 1981, p. 138—139; Sinthio, 1998b, S. 78; Choyke, 1999). У свій час С. Семенов припустив, що ковзани насправді могли слугувати гладилками, або подібними знаряддями для обробки шкіри та тканини (Семенов, 1957, с. 225—227; Семенов, 1959, с. 353—360), з чим погоджуються деякі інші дослідники (Красильников, 1979, с. 84; Шрамко, 1984, с. 150; Ляшко, 1994, с. 154). Компромісною точкою зору є припущення про поліфункціональність ковзанів. Неоднакові функції для їх різних екземплярів припускала Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 1973, с. 114—115). Б. Петерс вважає, що деяка частка виробів цього типу, особливо з отворами для прив'язування, могла бути ковзанами, інша — гладилками, а також полоззями для пересування и перевезення не-

великих вантажів по кризі водоймищ (Петерс, 1986, с. 43). Близької думки дотримується В. Фльорова. Вона відзначає, що принцип функціонування гладилки і ковзана однаковий, а отже не виключено, що інструмент, який восени застосовували для вичинки сукна або обробки шкір, взимку міг пристосовуватися для пересування або перевезення вантажів (Флерова, 1996, с. 284). Очевидно, єдиної інтерпретації для всіх без винятку схожих предметів не може бути і кожен конкретний випадок потребує окремого дослідження. Робоча (нижня) площина київських ковзанів несе сліди поздовжніх подряпин, які не утворюються під час роботи зі шкірою або іншими м'якими матеріалами, проте цілком природні внаслідок контакту з крижаною поверхнею. Часто, хоч і не завжди, ковзани мають отвори для прив'язування до взуття. Етнографічні дослідження виявили використання ковзанів в деяких місцевостях Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини, Ісландії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. (Lewicki, 1953, с. 392, MacGregor, 1976, p. 58—59, Choyke, 1999, с. 150). О. Кравцова-Гракова відзначає їх пізнє застосування також у Причорномор'ї та Казахстані (Кравцова-Гракова, 1951, с. 163). Саме в етнографічному контексті можна відновити деякі особливості виробництва ковзанів. Їх репрезентують етнографічні джерела. Так, за інформацією дитини з Румунії початку XX ст., кістки від передніх кінцівок після підсихання обтесували сокирою спереду і ззаду, щоб створилась лощина, потім підрубали навскіс спереду і ззаду, куди носок і п'ятка спираються. Потім просвердлювали отвори для протягування мотузки, за допомогою якої під час катання ковзани прив'язували. Той самий інформатор відзначив також, що деякі з тих, хто вміє бігати на ковзанах, обходяться без мотузок (Choyke, 1999, с. 150). Це може пояснити відсутність отворів на багатьох київських екземплярах. Архаїчний тип ковзанів без просвердлених отворів зберігається до кінця XIX ст., а у Східній Угорщині і до середини XX ст. (Choyke, 1999, с. 152). О. Давідан, посилаючись на П. Хавлюка, згадує побутування в етнографічні часи подібних ковзанів у Вінницькій обл. Для катання брали один ковзан, який утримувався під ногою вагою тіла; вільною ногою відштовхувалися (Давидан, 1966, с. 113). Ковзани слід вважати домашньою продукцією, зробленою простішим інструментом. Про те, що їх могли виготовляти не лише дорослі, але й діти, є етнографічні свідчення XIX ст. на території Німеччини. Одна зі згадок про виготовлення ковзанів на сході країни згадує про сина мельника, завданням якого було шліфування робочої частини ковзанів для друзів на жорні батьківського млину (MacGregor, 1976, p. 58). Серед київських матеріалів є екземпляри, які демонструють початкову стадію обробки кістки з грубо стесаною, та ще не відшліфованою поверхнею (табл. 16, *1*; 41, *3*). Щодо підготовки кісток для виготовлення ковзанів, А. Чойк відзначає, що кістки для ковзанів не підлягали знежирюванню, оскільки природний кістковий жир поліпшує їх функціональні властивості (Choyke, 1999, с. 150).

Астрагали (табл. 44—47; 48, *8—14*). У давньоруського населення Середнього Придніпров'я гра з астрагалами, судячи з їх численних знахідок, була широко розповсюдженою. У число астрагалів, що могли бути використані для ігор, ми включаємо всі астрагали, виявлені в комплектах, а серед поодиноких знахідок — астрагали зі слідами додаткової обробки (зі знаками, просвердленими

отворами, затесаними поверхнями — однієї чи двома-трьома). Битками могли служити астрагали зі спеціально висвердленим наскрізним чи ненаскрізним отвором, залитим свинцем. Слід зазначити, що не у всіх випадках астрагали зі слідами обробки можна відносити до грального. Ті з них, що мають стесані і сильно залощені поверхні, ймовірно, у ряді випадків могли слугувати робочим інструментом типу лощила. Аналогії цьому найпростішому інструменту, як і іншим подібним до кістяних знарядь з інструментарію давньоруських ремісників, відомі принаймні з епохи бронзи (Березанская, 1990, с. 50). Знаряддям праці могли слугувати й коров'ячі астрагали з отвором посередині. Отвір у таких випадках просвердлений рукою професіонала і має рівний вертикальний канал. Астрагали з єдиним наскрізним отвором малого діаметра (2—3 мм) посередині або збоку, що, ймовірно, могли служити амулетами, слід розглядати разом з кістками з мітками, оскільки їхня присутність в ігрових наборах дає можливість вважати їх одночасно й реквізитами для гри.

Серед астрагалів, що ми визначаємо як беззаперечно гральні, переважають п'яткові кістки дрібних копитних (вівці, кози), але трапляються також коров'ячі. Кістки проксимальних та середніх фаланг кінцівок домашніх тварин зі знаками — графіті також відомі, насамперед з київських матеріалів, проте у давньоруський час вони не набувають поширення. Їхня перевага як пристосування для гри відбувається значно пізніше. В іграх слов'ян, зафіксованих етнографами, ці кістки витискують із вживання астрагали (Игры народов СССР, 1985, с. 38; Сумцов, 1889, с. 639).

Частіше за все, астрагали взагалі ніяк не оброблялися, тобто треба було лише звільнити кістку від зв'язок і вона була готова для використання. Сліди механічної очистки кістки ріжучим інструментом (ножем) простежуються досить часто. Кістку можна було також виварити, і звільнення від зв'язок відбувалось без її пошкодження. Зі зрозумілих причин найбільш поширені були астрагали свійських тварин, хоч іноді трапляються такі, що належали диким копитним. Один набір міг містити астрагали тварин різних видів, прикладом чого є гральний набір з кварталу Е7.

Гральні астрагали неодноразово виявлені у комплексах X—XII ст., а також у більш пізніх. Необроблені екземпляри також могли застосовуватися у грі, про що свідчить їх наявність у складі гральних наборів. У деяких випадках застосовувалися прості технічні операції: підтесування поверхні, висвердлювання одного чи кількох отворів. Отвори зазвичай правильної форми і зроблені за допомогою свердла. Не виключено, що необроблені і підтесані астрагали слугували для різних ігор. На думку А. Адамова, сточування бокових граней відображує один з різновидів гри, коли виграш при киданні визначали по чотирьом бокам, яким давали спеціальні назви (Адамов, 1989, с. 96). У разі виготовлення битки, висвердлювалася порожнина, яку заливали свинцем. На поверхню могли наносити різноманітні нарізки, рисунки тощо — для цього, судячи з характеру нарізок, застосовували звичайний ніж або шило. Отже, виготовити гральний астрагал або бабку міг кожен, і вони вироблялися самими власниками, у тому числі й дітьми.

У Києві астрагали в наборах, що їх правомірно інтерпретувати як гральні, відомі з X ст. У цей період вони трапляються в основному серед поховального

інвентарю. Яскравим прикладом такої знахідки може служити дитяче поховання № 110 некрополя на Старокиївській горі (нумерація за М. Каргером), де серед речей, що супроводжували дитину 6—8 років, був набір з 157 астрагалів вівці (Каргер, 1958, с. 176, табл. XVIII, рис. 27). Більшість з них не мала слідів додаткової обробки, однак окремі екземпляри були залиті свинцем (битки) або мали прокреслені знаки. Два астрагали були виявлені в дружинному похованні того самого некрополя (поховання № 120). Один з них мав насічку, інший — наскрізний просвердлений отвір (Каргер, 1958, с. 197, рис. 43). Астрагал, залитий свинцем, знайдений у похованні за обрядом тілоспалення на вул. Володимирській, 7—9 (Гончаров, 1957, с. 124). Обточені астрагали походять з житла X ст. у Китаєві (Мовчан, 1993, рис. 2). У київських культурних шарах XI — XII ст. астрагали відомі в основному в рядових побутових комплексах, як поодинокі, так і комплектами. Астрагали з мітками знайдені на Старокиївській горі, у тому числі під час досліджень у районі Десятинної церкви (Сергєєва, 1996, № 47, 48), на різних об'єктах, досліджених на вул. Великій Житомирській у 1989 р. Два астрагали зі знаками виявлені на об'єкті першої половини — середини XI ст., дослідженому на вул. Паторжинського, 14 (Мовчан, Боровський, Климовський, 2000/81, рис. 6, *381, 382*, с. 11). Комплект з 12 астрагалів містився у будівлі X—XI ст. на г. Дитинці (Боровський, Архіпова, 1993, с. 215, рис. 7). Два астрагали з цього набору мали прокреслені знаки, один — наскрізний отвір, просвердлений збоку. На Киселівці мічені астрагали траплялися неодноразово (Шовкопляс, 1954, табл. II, *21*; Климовский, 2005, рис. на с. 44; Стрельник, Хомчик, Сорокіна, 2009, рис. 3, *6, 7, 8, 16*). Набір з 25 астрагалів походить з розкопок давньоруської будівлі на вул. Волоській, 16 (Сергєєва, 2002, с. 52), п'ять з них мали насічки й один — наскрізний отвір. Ще один астрагал з насічками був знайдений за межами будівлі. Кістки з мітками були виявлені також на Подолі на вулицях Нижній Вал, 41 (Зоценко, Брайчевська, 1993, рис. 20, *2—4.*), Межигірська, 11, Оболонська, 4 (Сергєєва, 2002, с. 52), а також у багатьох інших комплексах. Серія астрагалів зі знаками і один з отворами для заливання свинцю (майбутня битка) походить з розкопу на вул. Героїв Трипілля (сучасна Спаська), 24/13 (Пекарская, Климовский, 1990/227, с. 14, 37, 38). Якщо враховувати, що астрагали без маркування також могли використовуватися для гри, можна констатувати, що гра у бабки була досить популярною, враховуючи доступність грального реквізитів для кожного бажаючого.

Гуркала (табл. 48, *1—5*). Цим терміном умовно позначають знаряддя, виготовлені з суглобних кісток свині, рідше дрібної худоби, в яких у центральній частині діафізу є наскрізний отвір, рідше два. Серед матеріалів з Киселівки є кістка з трьома отворами (Шовкопляс, 1954, табл. II, *8*).

Вказана категорія знахідок поширена скрізь у Європі, тому вони неодноразово привертали увагу дослідників. У польській літературі подібні кістки здебільшого розглядаються як різновид застібок для одягу, для них застосовується відповідний термін «hetky» — застібки (Cnotlivy, 1958, s. 215; Hołowińska, 1967, tab. III, *23, 91, 119*; Bukowska-Gedigova, Gediga, 1986, s. 102, 120, 122, 132, 135, 139 etc.). Проте більшість авторів заперечує можливість такого їх використання. Найбільш поширеною є трактування кісток з отворами

як іграшок, що, у сполученні з мотузкою, котру пропускають через отвір, створюють шумовий ефект (Hrubý, 1957, s. 177—178; Borg, 1998, s. 315; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1981). Зазначена інтерпретація має підтвердження в етнографічних реаліях, у тому числі й з території України, де у побуті сільських дітей такі іграшки використовувалися принаймні до початку XX ст. За матеріалами, зібраними у селі Старорсіллі, вони носили назву жухалки (Заглада, 1929, с. 122—123), а на Чигиринщині — вуркало (Грушевський, 1904, с. 4—5). Серед новгородських старожитностей аналогічні іграшки відомі під назвою «брунчалок». Близький термін — «бручаки» (bručaky) застосовується у чеській літературі (Hrubý, 1957, s. 177—178). У Білорусі аналогічні іграшки називають «жужалками» (Мядзведзева, 2001, с. 203). О. Медведєва вказує на можливу поліфункціональність кісток з отворами посередині. На її думку, їх могли використовувати як іграшки описаного вище типу, так і, у деяких випадках, як застібки. Це має етнографічні паралелі у білоруському народному одязі. Здібність гуркал видавати звук призвело до застосування їх як простіших музичних інструментів (Staššiková-Štukovská, 1981, s. 396—399, obr. 6, *6*; Мядзведзева, 2001, с. 203). На території Білорусі вони побутували ще в етнографічній сучасності (Назина, 1979, с. 56—57). Про музичні здібності кісток з отворами писав також В. Повєткін (Поветкин, 1997, с. 167; Поветкин, 1998, с. 121). З іншого боку, Е. Шноре припускав можливість застосування кісток з отворами у ткацькій справі — для намотування ниток, що у Прибалтиці має етнографічні паралелі (Шноре, 1961, с. 120). Проте, як це продемонстровано у роботі К. Амброзіані, з зазначеною метою застосовували кістки з отворами, які висвердлювалися ближче до одного краю, а не по центру кістки (Ambrosiani, 1981, fig. 86).

Давньоруські, у тому числі й київські, гуркала виготовлялися за єдиною схемою, яка не мала суттєвих змін до часів етнографічної сучасності. За свідченням Марка Грушевського, на Чигиринщині ще на рубежі XIX — XX ст. аналогічну іграшку виготовляли з кістки, що залишалася після їжі (холодець, солонина). Клали її на комин, щоб підсохла, потім прокручували дірку й протягували мотузку, зазвичай з вовни. (Грушевський, 1904, с. 4—5). Поверхня самої кістки взагалі не оброблялася. Спеціальних інструментів не застосовували, отвори, як і в етнографічних екземплярах, вирізалися ножем або пробивалися цвяхом: вони круглі, але не бездоганно правильної форми.

До дитячих іграшок слід також залучити виріб з трубчастої кістки з отворами у центральній частині, здогадно, ***кістяний свисток*** (табл. 48, *5*). Про його можливе призначення як іграшки вазує контекст знахідки — серед інвентарю дитячого поховання № 110, за нумерацією М. Каргера. Виріб поздовжньої форми, до центру трохи звужується. Його виготовлено «на швидку руку» за допомогою підручного інструменту (ножа), обробка недбала. Таку річ міг виготовити хтось з родичів, або навіть сама дитина. Ще один фрагментований екземпляр музичного інструменту з трубчастої кістки походить з ділянки на Юрківській, 3 (2003 р.). Два отвори арочної форми тут прорізані ближче до краю (табл. 48, *6*). Цей екземпляр датується часом, не раніше XII ст. В обох випадках слід відзначити недбалу обробку порожнини. Можна припустити, що для функціональних здібностей речі цей елемент мав другорядне значення.

Рис. 37. Гральна фігурка з епіфізу кістки великої тварини. Нижній Вал, 41

Спираючись на схему, вироблену ще наприкінці XIX — на початку XX ст. всі дитячі іграшки можна розділити на дві групи: 1) ті, що зроблені самими дітьми для себе та 2) ті, що зроблені дорослими для дітей (Богданов, 1912, с. 222). Судячи з етнографічних паралелей, предмети дитячих забав, описані вище, правомірно відносити до першої групи, отже вони значною мірою можуть відображати світ дитини та її вміння обробляти підручні матеріали за допомогою простіших знарядь (насамперед ножа).

Окремо серед грального реквізитів стоїть ***битка або фішка з епіфізу*** пірамідальної форми виявлена на ділянці по вул. Нижній Вал, 41 (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 91, рис. 22, *8*) у горизонті другої половини XI — початку — середини XII ст. Цей екземпляр стоїть осібно серед грального реквізитів. Це єдиний приклад предмету для гри, виготовлений з епіфізу (рис. 37; табл. 48, *7*). Судячи з розмірів, кістка належала великій тварині. Поверхня виробу добре загладжена, на кожній грані пірамідки вістрям ножа просвердлено по ямці. Автори розкопок вважають предмет биткою, проте такий додатковий елемент як ямки скоріше свідчать про її використання як грального фішки. Неможливо визначити, призначалася вона до ігор дітей чи дорослих. Використання для виготовлення зазначеного виробу простішого інструменту типу ножа може свідчити про його виготовлення в домашніх умовах.

Реквізити ігор для дорослих, такі, як шахові фігурки, шашки, або фішки, а також гральні кістки потребували певних працезатрат і спеціального інструментарію. Для їх виготовлення часто використовували токарний верстат. Тому зі значною мірою впевненості їх слід відносити до продукції майстрів-професіоналів .

Шашки (табл. 49, *13, 14, 17—19*)**.** Точені дископодібні вироби з рогу увійшли в літературу під терміном шашки. Точніше було б назвати ці вироби гральними фішками, оскільки в деяких іграх вони виконували саме цю функцію (Тотев, 1972), тоді як їх використання у грі, подібній до сучасних шашок, не простежується. Форма шашок переважно стандартна, яка побутує у великому хронологічному і територіальному діапазоні. Для виробництва зазначеної категорії характерно обов'язкове застосування токарного верстату, що забезпечувало ретельність обробки кожного виробу. Характерним є оформлення верхньої площини концентричними колами, які утворювалися під час токарної обробки. Іноді присутні додаткові елементи у вигляді концентричних кіл. У шашки, знайденої під час досліджень В. Гончарова 1955 р. на Володимирській, 7—9 (Шовкопляс, 1965, рис. 1, *8*), бокова грань звужується до середини, де у найвужчій частині є невеликий ободок. Верхня площина цього екземпляру

Рис. 38. Дископодібний виріб. Волоська, 16

орнаментована двома концентричними колами, виконаними врізаною лінією, більша з них пересікає п'ять циркульних окружностей діаметром 2,5 мм кожна. Цей екземпляр орнаментований з обох боків (табл. 49, *17*). Серед шашок з більш складним орнаментом відзначимо екземпляр, опублікований ще І. Хойновським (Хойновский, 1893, табл. XIV, *138*). Навколо центрального концентричного кола, трохи заглибленого, по черзі розташовані три концентричних кола і три скупчення ямок — по чотири у кожній групі, що чергуються. Більшість шашок має наскрізний отвір у центрі, що, можливо, пов'язано з якимись їх гральними функціями.

У зв'язку з шашками або гральними фішками слід згадати шайбу у вигляді восьмигранного диску з наскрізним отвором у центрі, що походить з Волоської, 16 (рис. 38; табл. 59, *17*). Виріб орнаментований циркульними колами на верхній площині і аналогічними колами на боковій грані. Формою і розмірами він нагадує напівсферичні кістяні ґудзики з отвором у центрі. Аналогічний за формою і орнаментикою виріб походить з Орші, О. Медведєва інтерпретує його як різновид шашки (Мядзведзева, 2006б, мал. 3, *3*). Проте слід відзначити, що згадані дископодібні вироби не можна беззаперечно прираховувати ані до ґудзиків, ані до шашок. Незважаючи на те, що виріб з матеріалів розкопу на Волоській, 16 має добре оброблену і орнаментовану поверхню, отвір у ньому зроблено дуже недбало, скоріше він пробитий, ніж просвердлений. На нижній площині є ряд насічок, котрі зазвичай наносилися на кістяні деталі, призначені для більш міцного з'єднання з іншими частинами виробу. Екземпляр з Орші має аналогічні насічки. Тому інтерпретація виробів цього типу як шашок викликає деякі сумніви, таке їх використання можна з деякими застереженнями розглядати лише як вторинне. Можливо, вироби цього типу насправді належали до деталей набірних ручок ножів або інших знарядь.

Гральні кості (табл. 49, *10, 11, 16*) у Києві відомі у поодиноких екземплярах. Одна з них — у вигляді паралелепіпеда — входила до інвентарю поховання, відкритого під час земляних робіт на розі вулиць Рейтарської та Малої Володимирської у 1900 р. — поховання № 108 за М. Каргером (Каргер, 1958, табл. XIV, *внизу*). Розмір цього екземпляру 32 × 20 × 21 мм, очки з кожного боку визначені подвійними циркульними колами з діаметрами 7 і 4 мм. Кожна грань облямована рамкою, створеною врізаною лінією. Виріб слід датувати X ст. (табл. 49, *10*). Гральну кость правильної кубічної форми 8 × 8 мм було знайдено на г. Киселівці у 1897 р. під час розкопок В. Хвойки (Стрельник, Хомчик, Сорокіна, 2009, с. 46, рис. 5, *10*). Ще одна гральна кость кубічної форми (її розміри 11 × 9 × 9 мм) — походить з розкопу на Спаській, 35, з шару

другої половини XII ст. (табл. 49, *16*). Кубик зберігся фрагментарно, проте на деяких гранях видно очки, виконані циркульними колами. Автори розкопок відзначають, що цей екземпляр виготовлений з зуба (ікла) великої тварини (Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008, с. 138, рис. 2, *3*). Не виключено, що його виготовлено тим самим майстром, що й фішки з моржевого зубу, про які вже йшла мова.

Шахові фігурки (табл. 49, *1—9, 12, 15*). Незважаючи на популярність шахів на Русі, засвідчену археологічно (Линдер, 1975, с. 54, 69—76) і відображену у билинах (Липец, 1969, с. 274—278; Линдер, 1975, с. 126—144), шахові фігурки репрезентовані у кількості, незначній для такого великого міста, яким був середньовічний Київ. Не виключено, що переважно їх виготовляли з дерева, як і у Новгороді (Рыбина, 1997, с. 112), але в умовах київських ґрунтів дерев'яні екземпляри не збереглися.

І. Ліндер припускав появу шахів на Русі не пізніше IX—X ст. (Линдер, 1975, с. 54). За Є. Рибіною, достовірно датовані шахи, принаймні у Новгороді, з'являються не раніше XIII ст. (Рыбина, 1991, с. 100; Рыбина, 1997, с. 112). У Києві давньоруські шахові фігурки, які можна пов'язувати з надійно датованими шарами, відомі з XI—XII ст. Фрагментарний виріб, здогадно шахова фігурка, який було виявлено під час досліджень 2000 р. по вул. Паторжинського, 14, містився у ямі, яку автори розкопок датують у межах XI ст. (Мовчан, Боровський, Климовський, 2000/81, с. 13—14). Три шахові фігурки, знайдені під час досліджень 1981 р. на вул. Поліни Осипенко, 9 (сучасна Стрітенська), походять з підкліту великої будівлі XII ст. (Боровський, Сагайдак, 1985, с. 43, рис. 10). Шахи, виявлені протягом першої половини XX ст. на Старокиївській горі і на Киселівці, через брак документації неможливо пов'язувати з надійно датованими культурними шарами, їх можна датувати давньоруським часом лише за аналогіями.

Давньоруські шахи з Києва неодноразово публікувалися (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. XXXIV, *b*; Шовкопляс, 1965; 1973, рис. 5, *3*; Линдер, 1975; Боровський, Сагайдак, 1985, с. 43, рис. 10) і тому нема необхідності характеризувати кожну з них докладно. Найбільш популярними були абстрактні фігури, які генетично сягають форми арабських шахів VIII — X ст. З точки зору своєї іконографії, київські екземпляри не виходять з загальноруської середньовічної традиції і мають численні аналогії в інших давньоруських містах, що добре видно з таблиці, складеної Є. Рибіною (Рыбина, 1997, табл. 79). Цей самий тип шахів був поширений також у Західній і Центральній Європі. Прикладом є набір шахових фігурок з Сандомиру (Gąssowska, 1964), де є екземпляри, за формою близькі до київських шахів (ферзь, кінь). Слід гадати, київські майстри користувалися добре відомими зразками для своєї продукції.

Шахи арабського типу мають досить просту форму, в основі якої лежить циліндр. Винятком є тура, яка має прямокутну основу і два виступи зверху. Дослідники частіш за все пов'язують арабську назву цієї фігури — «рух» — з ім'ям міфічного птаху і вважають, що форма фігури символізує її крила (Линдер, 1975, с. 29; Лавыш, 2008, с. 103—104). Іншу трактовку назви фігури запропонував О. Горбач, який вказував, що «rokh» в арабській та перській мові — це «бойовий слон із балдахінним, сідлом-вежею та лучниками в ній»

(Горбач, 2001, с. 134). Слід вважати, що така назва більш логічно співвідноситься з назвами інших фігур і відповідає ігровому призначенню тури. Відповідна реалія навряд чи була відома давньоруським майстрам, проте вони намагалися більш-менш точно копіювати східні взірці.

Крім спільної циліндричної основи різні фігури мали додаткові деталі, які відрізняють одну від одної: у короля або ферзя є надрізи у верхній частині циліндру, у коня — виступ зверху, у слона — роздвоєний виступ. Такі доповнення дещо ускладнювали процес обточування фігури і потребували певних навичок у роботі з матеріалом. Самими простими фігурами були пішаки. Два пішаки з розкопок В. Хвойки мали вигляд циліндрів без додаткових деталей, з верхом, зрізаним на форму шатра (Шовкопляс, 1965, рис. 2, *6, 7*). Іноді фігури орнаментувалися прямолінійним бордюром (кінь з Киселівки) або циркульними колами (тура, ферзь з ділянки на вул. Полини Осипенко, 9). Київські шахові фігурки виготовлені переважно з рогу, який давав найкращу можливість створити об'ємну форму. За І. Ліндером, вже у XII—XIII ст. на Русі з'являються фігури нової символіки, які мають європейське, а не східне походження (Линдер, 1975, с. 84—85). З київських шахів до фігур цього типу належить тура, знайдена на Киселівці, яка має точену округлу основу і ретельно вирізану форму символічного «руху» з округлим наскрізним отвором у центрі (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. XXXIV, *b*). На жаль, зазначену фігурку неможливо точно датувати. І. Ліндер відніс її до XII—XIII ст., проте це датування залишається цілком гіпотетичним. Подальшого поширення фігури нової символіки набувають у післямонгольські часи.

Загалом, у зв'язку з виробництвом шахів можна відзначити, достатньо високий професіоналізм майстрів, які їх виготовляли. Г. Шовкопляс вказує на зв'язок знахідок київських шахів з відомими косторізними комплексами, проте відсутність чіткої документації ранніх розкопок залишає це твердження на рівні припущення. З деякими застереженнями до виробів, пов'язаних з конкретними майстернями, можна віднести два пішаки з розкопок В. Хвойки.

Одним екземпляром репрезентований досить цікавий тип фігур, який викликає деякі питання щодо їх інтерпретації і датування. Зазначена фігурка має овальну нижню частину, спадистими плічка і виступ у верхній частині. На нижній площині є безсистемні насічки.

Близькі за формою і стилем виконання фігурки відомі серед середньовічних старожитностей Східної Європи — на Русі і за її межами. Вони знайдені у Києві (НМІУ, № в-4615/1720), Любечі (Рыбаков, 1958/25, рис. 58), на давньоруських пам'ятках Білорусі (Мядзведзева, 2005, рис. 8, *6;* 9, *9*). Похожі фігурки є також серед матеріалів з Волзької Болгарії (Закирова, 1988, рис. 103, *6;* Руденко, 2005, табл. 19, *282, 384*). За даними О. Медведєвої, екземпляр з Мінську слід пов'язувати з шарами XIII—XV ст., той, що з с. Рацюнків — XI—XIII ст. (Мядзведзева, 2005, с. 38, 43). Щодо київського і любецького екземплярів, їх важко точно датувати.

Зазначені вироби зазвичай відносять до шахових фігурок. К. Руденко здогадно вважає їх пішаками. О. Медведєва фігурку з Мінська визначає як слона (Мядзведзева, 2005, с. 38; 2006, с. 72), а з Рацюнків — трохи інших пропорцій і без отвору — як пішака (Мядзведзева, 2005, с. 43). Наявність насічок на нижній

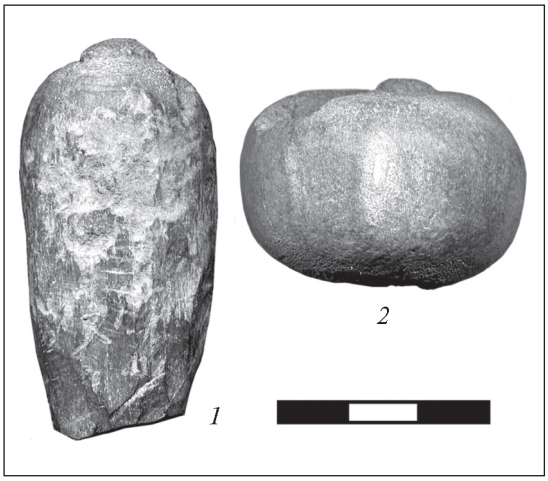

Рис. 39. Заготовки з рогу для гральних фігур (?). *1* — Нижній Вал; *2* — Волоська, 16

частині окремих виробів цього типу (наприклад, київський екземпляр) може бути свідченням того, що у дійсності вони могли бути складовою частиною якихось більш складних предметів. Такі насічки, простежено на багатьох середньовічних виробах з кістки та рогу, їх робили для кращого сполучення деталі з іншими частинами виробу. Київська фігурка монолітна, проте деякі аналогічні вироби мають наскрізні отвори у корпусі, що також викликає питання щодо їх призначення.

Ще один предмет, який варто згадати у зв'язку з шахами — це циліндричний, овальний у перетині виріб, який походить з території Михайлівського монастиря, з одного з давньоруських поховань (табл. 49, *9*). Верхня частина виробу завершується на дві грані, з протилежного боку є втулка діаметром 13 мм і 7,5 мм завглибшки. Поверхня полірована. Простота фігури та відсутність додаткових деталей нібито дозволяє бачити в ній шахового пішака, проте проти цього свідчать відносно великі розміри: висота 33 мм, діаметр 20,5 × 23 мм. Не виключено, що виріб насправді має інше призначення, про що свідчить і наявність втулки.

Кажучи про повну перевагу абстрактних шахових фігур у Давній Русі, К. Лавиш відзначає три основні її причини: 1) наслідування традиції, яка йшла зі Сходу, де внаслідок релігійної заборони зображувати живі істоти побутували саме такі фігури; 2) порівняна легкість і дешевизна геометричних фігур; 3) суто ігрові переваги — абстрактні фігурки не відвертають увагу від самої гри (Лавыш, 2008, с. 103).

У зв'язку з виробництвом шахів або інших фігурок для гри слід звернути увагу на дві заготовки з рогу, що походять з Подолу (рис. 39). Одна з них виявлена у кварталі Е7 (Волоська, 16, 1988 р.). Вона має яйцеподібну форму, трохи приплющену зверху, поверхня підшліфована. Знизу є отвір діаметром 9 мм і 20 мм завглибшки, у верхній частині невелика шишечка (рис. 39, *2*; табл. 16, *12*). Інша заготовка краплеподібної форми, також з шишечкою зверху. Її знайдено на вул. Нижній Вал у 2004 р. Висота зазначеної заготовки 55 мм, найбільший діаметр 26 × 30 мм, діаметр по низу 19 × 20 мм. Форма майбутнього виробу грубо намічена ножем. З одного боку є глибока тріщина, отже заготовка бракована (рис. 39, *1*; табл. 16, *15*). Формою заготовки нагадують гральні фігурки, на виключено, що саме для їх виробництва вони були призначені.

4.3. ЗБРОЯ І СПОРЯДЖЕННЯ ВЕРШНИКА ТА КОНЯ

На поселеннях предмети озброєння зустрічаються зрідка. Київ у цьому плані не є винятком. Тут знайдено небагато речей з кістки та рогу, пов'язаних з військовою справою. Крім того, не виявлено жодної майстерні, де було б зафіксовано масштабне виробництво предметів зброї. Винятком є майстерня з виготовлення вістер стріл на Оболонській, 12, де продукція репрезентована серією однакових виробів, однак, функціонувала вона короткий відрізок часу. У Києві вістря стріл серед елементів військового спорядження з кістки та рогу взагалі посідають чільне місце. Їх відомо, понад сорок екземплярів, а разом з напівфабрикатами, ще більше. Більшість з них належить до кількох поширених типів, цікавих тим, що вони створюють відносно великі серії, а отже їх використання пов'язано зі сталою традицією.

На цей час існує кілька варіантів класифікації кістяних вістер. Першу з них у свій час запропонував О. Медведєв (Медведев, 1966, с. 87—88). Згідно з його типологією, кістяні вістря розподіляються на два відділи відповідно способу насадки на древко — на втульчасті і черешкові. У кожному відділі виділяються типи, в основі яких лежить форма пера. Класифікація кочівницьких стріл в роботах Ю. Худякова (Худяков, 1986, 1991, 1997) базується на виділенні двох відділів, аналогічних тим, що їх запропонував О. Медвєдєв, усередині кожного виділяються групи за формою перетину пера, і кожна група поділяється на типи, що базуються на формі вістря.

Зберігаючи загальноприйнятий розподіл вістер стріл на відділи за способом насадки на древко, відзначимо, що значна частки давньоруських екземплярів, що їх традиційно називають черешковими, має широкий скошений насад — «насад на розщеплене древко», за термінологією Є. Сидорова (Сидоров, 1989, с. 17), або фрікційний, за О. Коробейниковим і М. Мітюковим (Коробейников, Митюков, 2007, с. 71—74). Отже, давньоруські, у тому числі київські, вістря можна розділити на три відділи: втульчасті (табл. 51, *1—9, 15*), зі скошеним насадом (табл. 51, *10—12, 14, 20—24*) і власне черешкові (табл. 51, *13, 16, 19*). Усередині кожного відділу вістря розділяються на типи за формою пера.

Втульчасті стріли Києва репрезентовані двома основними типами: конічної форми і з корпусом, який має значне розширення у місці втулки, і трьохгранним загостренням. Вістря конічної форми — кулеподібні, за О. Медведєвим (Медведев, 1966, с. 87), або конічні, за термінологією деяких інших авторів (Руденко, 2005, с. 69; Ruttkay, 1976, S. 328) — належать до найбільш поширеного типу кістяних стріл у середньовіччі: вони побутували у Східній і частково у Південній Європі, їх найбільше поширення спостерігається у Саркелі і Волзькій Болгарії, не виключено, що звідси вони походять генетично (Сергеева, 2008а, с. 113; Сергєєва, 2008б, с. 68—69). На Русі, й зокрема у Києві, конічні стріли відомі здебільшого у шарах XII — першої половини XIII ст. Згадаємо, що цим самим часом датується й майстерня на Оболонській, 12, де зафіксовано їх виробництво. Стріли з розширенням у місці втулки трапляються значно рідше конічних, проте вони також відомі скрізь на Русі — у Новгороді (Медведев, 1959, рис. 12, *14*; 13, *61—62*), Волковиську (Зверуго, 1975, рис. 33, *46*) та ін. О. Медведєв зага-

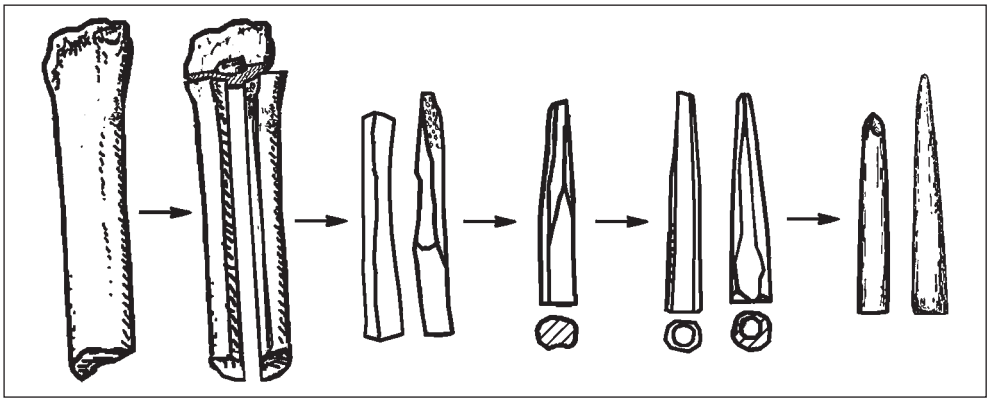

Рис. 40. Послідовність операцій при виготовленні втульчастих вістер стріл (за матеріалами майстерні по вул. Оболонській, 12

лом датує їх XI — першою половиною XIII ст. (Медведев, 1966, с. 87). Київські екземпляри широко датуються у межах XII ст. Два вістря зазначеного типу, що походять з Києва, мають таку цікаву деталь, як графіті. Так, на вістрі з розкопа на Ярославському провулку, 7/9 (Сагайдак, Тараненко, Ивакин, 2005, с. 20, 197), є глибоко врізаний знак, що нагадує перевернуту на бік літеру «Н». На іншому вістрі цього ж типу, знайденому на Київському Подолі (вул. Межигірська, 11, 1991 р.) прорізано сім вертикальних ліній.

В. Фльорова віднесла кулеподібні вістря стріл до продукції, яку виробляли з циліндричних блоків майже без наступної обробки (Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 108). Київське виробництво свідчить, що це не зовсім так: насправді вістря вироблялися з поздовжніх кістяних пластин, що передбачало більш складні операції.

Київські матеріали свідчать, що у Давній Русі конічні втульчасті вістря стріл могли належати до продукції професійних косторізів. Принаймні це справедливо для Києва. Матеріали майстерні з Оболонської, 12 дозволяють реконструювати весь процес їх виробництва (рис. 40; табл. 50).

Вертикальну пластину спочатку, ймовірно, розпилювали на заготовки завдовжки 65—85 мм, потім їх розколювали уздовж на окремі бруски. Після цього заготовкам ножем надавали форму гранчастого конуса, в торці якого висвердлювали втулку діаметром 6—7 мм і близько 25 мм завглибшки. Потім заготовку шліфували та полірували. Заключною фазою обробки було загострення кінця вістря. Деякі напівфабрикати мали щербини біля втулки, які могли утворитися під час її висвердлювання. Єдине готове вістря, яке мало добре поліровану поверхню, також мало вказаний дефект. У цьому разі він міг з'явитися вже під час насадки на древко. Вістря з вказаними пошкодженнями неодноразово знаходили як у Києві, так і за його межами. Висвердлювання втулки до завершення роботи над формою вістря було досить поширеним технологічним прийомом — аналогічні напівфабрикати були знайдені, наприклад, в Саркелі (Флерова (Нахапетян), 2000, рис. 3, *10*) і у Волзькій Болгарії (Руденко, 2005, табл. 2, *6*).

Інша характерна форма браку серед наявних напівфабрикатів — занадто грубий зріз стінки біля втулки, при якому утворюється наскрізний отвір збоку.

Слід відзначити, що більшість напівфабрикатів була бракованою, через що їх не було доведено до кінця.

Для виготовлення окремих вістер, як свідчать матеріали майстерні на Оболонській, 12, могли використовувати також ріг, проте загалом така практика не набула поширення.

Стріли з пласким скошеним насадом входять в іншу групу, відому у київських матеріалах. На таких насадах іноді трапляються насічки, або поверхня їх шерехата для кращого сполучення з древком. Перо сплощене. У перетині може бути ромбічне, трикутне або багатогранне, проте велика різниця між шириною і товщиною пера не дозволяє розглядати перетин як суттєву характеристику вістря. Цей відділ репрезентований вістрями двох основних модифікацій: 1) кілеподібної і 2) клиноподібної форм. Вістря з пласким насадом є одним з найбільш поширених різновидів кістяних вістер у Києві (Каргер, 1958, табл. XCIII; Шовкопляс, 1954, табл. II, *15*; Сергєєва, 1996, № 13). Незважаючи на те, що косторізні комплекси, пов'язані з їх виготовленням поки що не виявлені, усталена форма і зазвичай ретельна обробка цих вістер свідчать про їх налагоджене виробництво. О. Медведєв розглядав їх у межах східноєвропейських старожитностей і датував XII — першою половиною XIII ст. (Медведев, 1966, с. 88). А. Артем'ев вважає зазначений тип монгольським, аргументуючи це тим, що він не відомий в містах Північно-Західної Русі, тимчасом як багато таких стріл виявлено на південноруських пам'ятках зі слідами монгольського погрому — на Райковецькому городищі, Дівич-горі, у Сахновці, Колодяжині, в Ізяславлі тощо. Точні аналогії він вказує в монгольських похованнях Східного Забайкалья (Артемьев, 2004, с. 146). Питання про походження зазначених вістер є важливим для характеристики київського виробництва, зокрема, його рішення дозволило б виявити їх місцевий або імпортний характер.

Про пізню появу вістер кілеподібної форми може свідчити той факт, що вони відсутні на пам'ятках, загибель яких не пов'язана з монголами (наприклад — у Воїнській Греблі (Сергєєва, 2008а, с. 35)). Проте на цей час не існує чітких критеріїв для розмежування передмонгольських шарів (кінець XII — перша половина XIII ст.) і тих, що безпосередньо відносяться до часів монгольської навали. Наявність вістер стріл кілеподібної форми (або асиметрично-ромбічних, за термінологією Ю. Худякова) у монголів не виключає їх одночасного побутування на території східноєвропейського лісостепу у передмонгольську добу. У тюрко-монгольських комплексах такі вістря відомі в невеликій кількості, принаймні такий висновок можна зробити з опублікованих матеріалів. Кістяні стріли з пласким насадом, що їх наводить В. Немєров, походять з кількох пам'яток, з кожного могильника всього 1—2 екземпляри. До «класичних» кілеподібних (асиметрично-ромбічних) з цих вістер можна віднести тільки одне — те, що походить з могильника М. Кулінда, пох. № 4 (Немеров, 1987, рис. 8, *13*). Це саме вістря наводить і Ю. Худяков, визначаючи, що воно репрезентоване одним екземпляром для монгольської зброї. Автор датує його XIII—XIV ст. (Худяков, 1991, с. 117, рис. 66). Схоже (також асиметрично-ромбічне), але не ідентичне за формою вістря походить з пам'ятника XIV ст. Ближні Єлбани на Алтаї (Худяков, 1997, рис. 42, с. 68), де воно також представлено одним екземпляром. Вістря близьких форм, за даними Ю. Худякова, з'являються у Забайкаллі у другій половині I тис. н. е. Спорадично вони побутують вже у хунських старожитностях (Худяков, 1986,

рис. 7, *11*). Ю. Худяков наводить ще одне близьке за формою вістря із Забайкалля, де воно пов'язане з достатньо раннім комплексом, датованим у межах IX—X ст. (Худяков, 1991, с. 37. рис. 18, *1*). Проте поширюються дані вістря на всій території Центральної Азії вже у першій половині II тис. (Худяков, 1991, с. 62). Основна їх кількість датується XIII ст. У тюркомовних кочівників Алтаю та Сибіру відомі також залізні стріли з пером близької форми (Худяков, 1986, с. 146; Худяков, 2004, с. 58). Отже, можна говорити про те, що вістря стріл з тупокутним кінцем і похилими плічками генетично сягають центральноазіатських старожитностей, проте це не обов'язково може свідчити про належність всіх екземплярів вістер цього типу, знайдених будь-де, виключно тюркам або монголам.

На відміну від тюрко-монгольського світу, у Києві це один із звичайних типів кістяних вістер. У зв'язку з їх побутуванням на Русі слід особливо згадати матеріали з Княжої гори, де було виявлено цілу серію близьких за формою вістер стріл: з них 16 екземплярів зберігається у Чернігівському історичному музеї і ще кілька екземплярів є в Державному Ермітажі (Черненко, 2007, с. 39). Надзвичайно велика кількість однакових вістер на одній пам'ятці наводить на думку про їх можливе виготовлення на місці. Врахуємо, що взагалі на Княжій горі існувало виробництво зброї, що підтверджується знахідками її різноманітних деталей, у тому числі залізних (Мезенцева, 1968, с. 126—128). Питання потребує подальшого вивчення, проте складається враження, що найбільше поширення кілеподібні і клиноподібні вістря з пласким насадом знайшли саме у східноєвропейському лісостепу, включаючи Київ. Трохи менше їх на Заході Русі, де вони у поодиноких екземплярах виявлені у Колодяжині (Юра, 1962, рис. 34, *7*), Галичі (Ауліх, 1980/40, табл. XXVII, *3*), Слуцьку (Калядзінскі, 2006, мал. 1, *3*) і Новогрудку (Соболь, 2006, рис. 9, *16*). Аналогії є в Херсонесі (НЗХТ, № 4965/2, № 22/36647). Отже, загалом цей тип вістер правомірно відносити до спільних елементів євразійського озброєння XIII ст.

Серед київських екземплярів з пласким насадом окреме питання викликає лише кілеподібне вістря з упором (табл. 51, *23*). Такі вістря не були поширені серед давньоруських старожитностей. Аналогії є у Прибайкаллі, зокрема чотири аналогічні вістря походять з Хужир-Нуге з поховання XIV ст. (Свинин, Харинский, 1998, рис. 5, *3—5, 8*). Через невелику кількість матеріалів зараз неможливо точно визначити походження зазначеного типу вістер, проте його зв'язок з монголами, а отже, немісцеве походження є цілком можливим.

Власне черешкові стріли репрезентовані лише окремими екземплярами і не складають однорідної групи. За формою вони, як правило, збігаються з тими, що їх виділив О. Медведєв як запозичення форм залізних вістер. Так, серед київських знахідок є екземпляр, що копіює форму ромбоподібного залізного вістря (Шовкопляс, 1954, табл. II, *14*). Таке саме походження має вістря ромбічного перетину з довгим тонким черешком, округлим у перетині, що походить з розкопок В. Хвойки 1911 р. на садибі М. Петровського (табл. 51, *13*). Виріб ретельно оброблений і відполірований. Точну аналогію йому було знайдено на Княжій Горі (Беляшевский, 1892, табл. I, *21*). У 2006 р. на Кивському Подолі (розкопки Подільської експедиції — М. Сагайдак, Д. Чорновіл) було виявлено ще одне кістяне вістря, яке копіювало форму залізного — невеликих розмірів, з пласким трикутним пером і обламаним стрижнеподібним череш-

ком (табл. 51, *19*). На жаль, вказані вироби походять з комплексів, для яких не встановлено вузької дати. Проте загалом всі ці комплекси датуються часом не раніше XII ст., скоріше за все, його другою половиною.

Слідів налагодженого виробництва черешкових вістер не зафіксовано. Досконалість їх форми і ретельна обробка дозволяють припустити, що вони були продукцією професійних майстрів — косторізів, проте, судячи з невеликої кількості виробів, їх виготовляли спорадично. З Подолу, з розкопу за адресою Верхній Вал, 8 походить напівфабрикат для черешкового вістря, в якого ножем намічено форму. Виріб зроблено з кістяної пластини розмірами 81 × 21 × 6 мм, довжина черешка 24 мм. Зазначена знахідка поодинока, до того ж вона походить з об'єкту, який містив змішаний матеріал. Все це зменшує її наукову цінність і не дозволяє розробити реконструкцію виробництва черешкових стріл. Розташування розкопу під самою горою дає деякі підстави для прив'язки виробу до однієї з майстерень на Киселівці, звідки вона могла потрапити на Поділ внаслідок зсуву з гори, як і заготовки для ґудзиків, що їх було згадано вище.

Попит на кістяні вістря стріл, який викликав розвиток їх виробництва, включаючи появу більш-менш професійних виробників цієї продукції, слід пов'язувати з можливістю їх використання у різних сферах. У першій публікації косторізної майстерні на Оболонській, 12 автори припускали застосування подібних вістер як переважно мисливського знаряддя (Сагайдак, Сергеева, Михайлов, с. 34). Деякі автори пов'язують давньоруські кістяні вістря виключно з полюванням (Мезенцева, 1968, с. 116; Довженок, Гончаров, Юра, 1966, с. 71). Проте ця думка не відповідає дійсності і має бути переглянута. Деякі дані щодо сфери вживання кістяних вістер стріл можуть надати інокультурні аналогії. Поховальний інвентар дає приклади того, що стріли з залізними та кістяними вістрями містилися в одному сагайдачному наборі. Це явище відоме у різних народів доби раннього залізного віку (Дубовская, 1985, рис. 2; Иванов, 1984, с. 22—23), у середньовічних кочівників тощо (Овчинникова, 1990, с. 75). Серед євразійських старожитностей є й безпосередні свідчення бойового використання стріл з кістяними вістрями. На Боярському («Арай») могильнику (Удмуртія) є поховання людини, вбитої кістяним вістрям (Коробейников, Митюков, 2007, с. 17). На жаль, деталі поховання, у тому числі тип вістря, ще не опубліковані. Поховання воїна уйгурського часу (VIII—IX ст.), вбитого двома стрілами — із залізним і з кістяним вістрями — досліджено у Туві (Кызласов, 1969, с. 7, табл. 2, *18*). Поховання воїнів, вбитих стрілами з кістяними вістрями відомі й для хуннського часу (Худяков, 1986, с. 41—42). Під час досліджень середньовічної фортеці Сілістра (Болгарія) два кістяні втульчасті вістря були знайдені у будівлях, що мали безпосереднє відношення до фортеці (Атанасов, 1987, с. 106), що також може свідчити про їх бойове призначення. У кочівників Саяно-Алтая більшість типів вістер, як вказує Б. Овчиннікова, відносяться до поліфункціональних, за виключенням деяких типів, що функціонували лише як мисливське знаряддя (Овчинникова, 1990, с. 71). Для давньоруських екземплярів О. Медведєв припускав аналогічні функції (Медведев, 1966, с. 87—88).

У Києві можна простежити характерну топографію знахідок кістяних стріл різних типів: вістря з втулками відомі в обох основних районах стародавнього міста — і у Верхньому Місті, і на Подолі. Знахідки черешкових вістер поки що

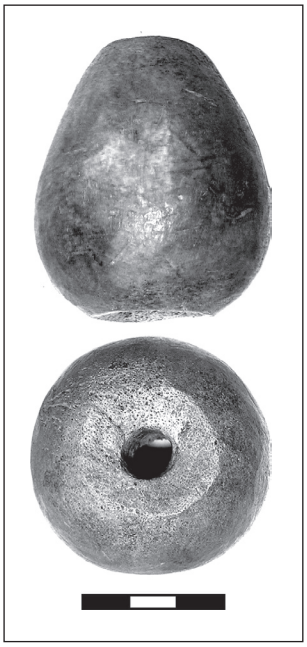

Рис. 41. Кистень з рогу. Волоська, 16, 1988 р.

пов'язуються тільки з Верхнім Містом. Такий розподіл може пояснюватися як тяжінням до центрів виробництва, так і з різним ставленням до окремих типів вістер, виходячи з їх функціональних властивостей.

Набір інших елементів озброєння з кістки та рогу не виходить за рамки загальної східноєвропейської традиції, яка неодноразово висвітлювалась у літературі. Це деталі луків та сагайдаків, кистені, деталі спорядження вершника і коня тощо. Для цієї категорії продукції характерним є відсутність серійності, яка може пояснюватися тим, що деталі озброєння та спорядження вершника і коня не належали до продукції масового попиту. Крім того, слід враховувати вторинність кісткового матеріалу як сировини для їх виготовлення. Саме цими двома факторами можна пояснити відсутність слідів масштабного професійного виробництва предметів зброї з кістки та рогу як у Києві, так і за його межами. Власне кажучи, з виробництвом зброї можна пов'язувати поки що тільки яму з залишками виробництва накладок на лук у кварталі Е7 на Київському Подолі. Окремі вироби походять з районів, де розміщувались косторізні майстерні — це стосується Верхнього Києва й Киселівки. Найбільш вірогідно, предмети озброєння не були продукцією вузьких спеціалістів, а виготовлялися майстрами широкого профілю у разі потреби.

Кистені (табл. 52, *13—16*) виготовлялися виключно з рогу. Два рогові кистені знайдені на території кварталу Е7 на Подолі (вул. Волоська, 16). Один з них цілий, доброї збереженості, інший зберігся фрагментарно, обвуглений. Цілий кистень (рис. 41; табл. 52, *16*), правильної грушоподібної форми, має висоту 50 мм і діаметр 44 мм. Поверхня добре оброблена та відполірована. Вертикальний канал, діаметром 9 мм, залишків залізного стрижня не містив. Фрагментований кистень, форми, близької до яйцеподібної, також має ретельно висвердлений вертикальний канал з рівними стінками і без залізного стрижня (табл. 52, *13*). Цей кистень походить з шару рубежу XI — XII ст. Два кистені походять з Верхнього Києва з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. Один з них яйцеподібної форми, з графіті на корпусі (табл. 52, *14*), інший — овальний у перетині, з манжетом з одного краю (табл. 52, *15*).

Слід відзначити, що всі кистені відзначає ретельна обробка, яка дозволяє пов'язувати цю категорію речей з майстрами, які володіли професійними навичками роботи з рогом.

Кистені як вид зброї широко побутували у Східній Європі. А. Кірпічников за матеріалом виготовлення відніс всі екземпляри до одного типу — типу 1 (Кирпичников, 1966, с. 59). Пізніше А. Криганов розподілив цей тип на три варіанти: 1) з подовжнім каналом, 2) з петлею або отвором у горішній час-

тині і 3) з залізним стрижнем (Крыганов, 1987, с. 63). Кистені з петлею серед київських старожитностей не виявлені й взагалі вони зустрічаються на Русі вкрай рідко. Розділення двох інших варіантів, на думку В. Фльорової, навряд чи виправдане, тому що поздовжні канали є деталлю обох варіантів, а залізний стрижень міг просто не завжди зберігатися (Флерова, 2001, с. 58). В будь-якому разі принцип використання кистенів обох типів був однаковим, тому правомірно розглядати їх як один тип.

Сагайдачні петлі також репрезентовані поодинокими екземплярами. Одна з них, фрагментована, походить з Подолу (розкопки на території Києво-Могилянської Академії 2006 р.). Це виріб стандартної для своєї категорії форми, орнамент на ньому відсутній (табл. 54, *9*). Дві неорнаментовані петлі стандартної форми знайдений у будівлі XII ст. на ділянці на вул. Поліни Осипенко (тепер Стрітенській), 9 (Боровский, Сагайдак, 1985, с. 46). Разом з ними знайдено сагайдачні накладки, отже, можна говорити про функціональний контекст цієї знахідки (табл. 53). Дещо відрізняється за формою від загальної серії сагайдачна петля, що походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. (Шовкопляс, 1973, рис. 4, *17*; Сергєєва, 1996, № 14). Вона має вигляд прямокутної платівки з горбатою спинкою. На зовнішній поверхні тоненьким вістрям прокреслені два знаки. Один складається із сполучення відрізків дугоподібної і прямих ліній, інший нагадує ялинку. Спинка виробу орнаментована традиційно — косими насічками по гребеню (табл. 54, *8*). Петлі з рогу, рідше з кістки, були характерною частиною середньовічного воїнського комплексу Східної Європи від Новгорода до Криму (Флерова, 2001, с. 55), зустрічаються вони також у Центральній Європі, наприклад в Подунав'ї (Dinogetia, 1967, Fig. 183, *7, 10, 12—14, 16, 18, 19;* Diăconu, Baraschi, 1973, pl. II, *7*). По усьому ареалу свого поширення сагайдачні петлі мають достатньо традиційні форми, яким відповідають київські екземпляри, за винятком знахідки 1936 р.

Кістяні та рогові деталі спорядження вершника та коня репрезентовані псаліями традиційних форм, застібками, деталями руків'їв канчуків, путовими петлями тощо.

Рогові псалії (табл. 54, *1—5*) значною мірою зберігають природну увігнутість вихідної сировини. Виготовлялися псалії з паростків рогу, котрі підлягали мінімальній обробці. Внаслідок цього важко виявити напівфабрикати псаліїв — ними могли бути деякі з відпиляних паростків рогів з відрубаними гострими кінцями. Один з київських екземплярів псаліїв можна з деякими застереженнями пов'язувати з косторізним комплексом на горі Киселівці, де його було знайдено (Шовкопляс, 1954, табл. II, *20*), походження інших не встановлено.

За ретельністю вироблення та орнаментацією вироби неоднакові, що може бути наслідком рівня майстерності виробника, проте техніка виготовлення псаліїв завжди однакова. Верхній шерехатий шар поверхні заготовки зрізали. Запланований внутрішній бік підрізали для його сплощення, внаслідок чого він завжди зберігає залишки губчастої структури внутрішньої частини рогу (рис. 42). Після цього виріб полірували, в центрі висвердлювали кріпильні отвори. З розкопу на Майдані Незалежності 2001 р. відомий фрагментований псалій складнішої форми — з ретельно вирізаним вузьким перехватом у центральній частині (рис. 42; табл. 54, *1*). З

Рис. 42. Фрагмент псалія. Майдан Незалежності, 2001 р. Зі зворотного боку видно сліди губчастої структури рогу

району Десятинної церкви (розкопки Г. Івакіна 2008 р.) походить псалій без орнаменту (табл. 54, *5*), проте всі інші київські псалії орнаментовані. Орнаментація псалія була завершальним етапом його виробництва. Зазвичай орнамент наносили лезом або тонким вістрям, проте є приклад декоративного оформлення псалія рельєфним різьбленням. Ми розглянемо його у відповідному розділі.

Інші деталі спорядження вершника та коня. Вироби форми, що наближується до місяцеподібної, часто з розширенням у центрі й округлим або овальним отвором у центральній частині, частіше за все визначаються у літературі як застібки недоуздків. Р. Михайлова вважає їх різновидом псаліїв (Михайлова, 1991, с. 4). В. Груби розглядав подібні предмети як застібки у широкому сенсі, включаючи деталі одягу (Hrubý, 1957, s. 165, obr. 3, *13*).

Серед київських старожитностей крім готових виробів (Шовкопляс, 1973, рис. 6, *13*) є один напівфабрикат, який походить з ділянки на Ярославському пров., 4, 2001 р. Він деяким чином конкретизує виробництво застібок зазначеного типу — це практично готова річ, але без висвердленого наскрізного отвору (рис. 43; табл. 54, *7*). Для нього у центральній частині тільки намічено місце неглибокою ямкою. Напівфабрикат виготовлено з обрізку діафізу трубчастої кістки, обробка поверхні не закінчена — на ній простежуються сліди ножа і пилки, якими доводили форму. З одного боку виробу залишився слід мозкового каналу у вигляді неглибокої канавки.

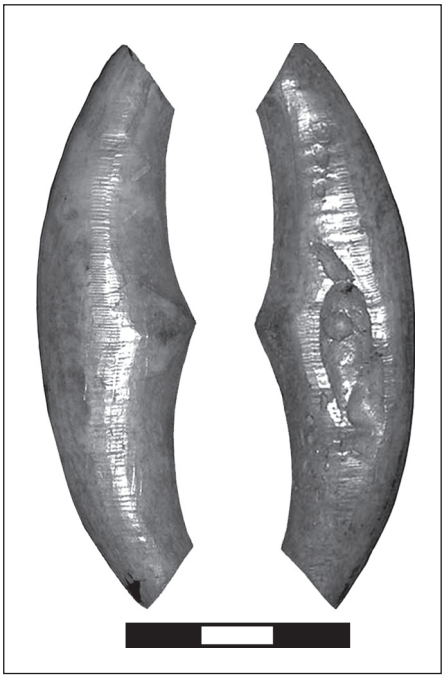

Рис. 43. Напівфабрикат застібки недоуздка. Ярославський провулок, 4, 2002 р.

Поодинокими екземплярами репрезентовані ***елементи руків'їв канчуків***, виконані з рогу. Один з виробів цього типу — завершення у вигляді голови фантастичної істоти — ми вже розглядали у зв'язку з діяльністю приїжджих майстрів. Інший тип руків'я, який походить з розкопок В. Хвойки на садибі М. Петровського (Шовкопляс, 1973, рис. 2, *8*; Сергєєва, 1996, № 7), має основну частину у вигляді стрижня, округлого у перетині (табл. 54, *6*). Завершення

руків'я близьке до грушоподібного і відділюється від стрижня невеличкою манжетою. У нижній частині грушоподібного завершення є наскрізний отвір, просвердлений навскіс. На корпусі простежується орнамент у вигляді горизонтальної дворядної плетінки, продряпаний шилом або тонким лезом. Поверхня виробу ретельно відполірована. На жаль, прив'язати це руків'я до точно датованих шарів не вдається.

Як руків'я канчука автори знахідки визначають виріб з орнаментованим корпусом та зооморфним завершенням, який походить зі Щекавицької, 27—29, з шару X ст. (Ивакин, Степаненко, 1985, с. 92). Виріб повторює природну форму паростка рогу оленя, з якого його виготовили. Усередині є втулка діаметром 14 мм і 50 мм завглибшки, її стінки оброблені, з двох боків у порожнину просвердлені наскрізні отвори. Навряд чи зазначений предмет є суцільним руків'ям канчука, проте він міг бути завершенням руків'я з дерева або з іншого матеріалу. На це вказує його довжина — 107 мм — невелика для утримання у руці, і, по-друге, він не має отвору для петлі, щоб його підвішувати на руку (табл. 61, *8*; 62, *1*). Описаний виріб належить до різьблених художніх виробів і в цьому аспекті він буде розглянутий у наступному розділі.

Путових петель у нашій вибірці всього дві — обидві з рогу. Одна з них (табл. 54, *10*) походить з ями X — початку XI ст. на вул. Десятинній, 1/3 2000—2001 рр. (Мовчан та ін., 2000—2001/60, с. 8). Вона наближається до підтипу 2 типу I, за Б. Овчинніковою — з плавним переходом опуклої спинки (Овчинникова, 1990, с. 127, рис. 51, *9—12*). Петля з двома опуклими боками — тип III за Овчинніковою (табл. 54, *11*) — походить зі Старокиївської гори (Шовкопляс, 1973, рис. 3, *13*; Сергєєва, 1996, № 16). На жаль, цей екземпляр, як і інші речі з розкопок початку XX ст., не піддається точному датуванню.

Загалом, характеризуючи київський набір кістяних деталей озброєння, слід відзначити, що він відповідає загальноруському і взагалі практично позбавлений будь-яких вузьколокальних особливостей. Зазначений комплекс цілком укладається в загальну традицію, сформовану у південній смузі Євразії, яка потім поширилась у Східній і Центральній Європі серед населення різної етнічної приналежності. Системне використання, а отже й виготовлення подібних виробів, як і взагалі синкретичних комплексів матеріальної культури, в Київській Русі починає простежуватися з кінця IX — X ст. і інтенсифікується у XI—XII ст., що обумовлено посиленою міжрегіональною і міжетнічною культурною інтеграцією в зазначений період.

4.4. ДЕТАЛІ ОЗДОБЛЕННЯ РЕЧЕЙ

До предметів оздоблення насамперед слід відносити різноманітні орнаментовані накладки, включаючи сагайдачні. До оздоблюючих елементів можна віднести також різьблені рогові балясини.

Накладки. Традиція оздоблення різноманітних речей побутового характеру накладками з кістки протягом доби середньовіччя була поширена скрізь у Європі. Всі київські накладки є індивідуальними за своєю формою і декором, а отже вони, скоріше за все, виготовлялися на замовлення. Деякі знахідки без-

посередньо пов'язані з відомими косторізними майстернями, що робить безсумнівним факт їх місцевого виробництва.

Накладки виготовлялися як з кістяних, так і з рогових пластин, зазвичай вони мають прямокутну, або близьку до прямокутної форму. Більшість екземплярів декоровано тим чи іншим способом, в основі орнаменту здебільшого лежать лінійні та циркульні композиції. Орнаментацію київських накладок докладно розглянуто далі, у розділі, присвяченому художній різьбленій кістці. Крім прямокутних, відомі орнаментовані й неорнаментовані накладки фігурної форми. Зокрема, дві фрагментарно збережені накладки фігурної форми походять з косторізного комплексу XII ст. на Щекавицькій, 29 (табл. 57, *3, 6*). Обидві накладки, мають отвори для пришивання або приклепування до якоїсь основи. Одна з них орнаментована врізаною лінією й циркульною плетінкою, друга неорнаментована. Судячи з форми виробів, їх слід трактувати як накладки на скриньки. Ще одна накладка фігурної форми без орнаменту походить з розкопок Д. Мілєєва у районі Десятинної церкви (Рябцева, 1996, № 51), проте її датування давньоруським часом залишається під сумнівом.

Накладкою, ймовірно, була пластина з рогу з досліджень В. Хвойки у 1907—1908 рр. на садибі М. Петровського (Сергєєва, 1996, с. 187, № 43). Виріб, розміром 84 × 28 мм, має прямокутну форму, його зовнішня поверхня необроблена і зберігає фактуру рогу, внутрішня поверхня увігнута. Один з країв має фігурну кромку (табл. 57, *4*).

На відміну від платівок, що прикрашали побутові речі, сагайдачні накладки виконували не лише оздоблювальну функцію, а слугували також для зміцнення речі й збільшення терміну її функціонування. Оздоблення сагайдаків різьбленими кістяними і роговими платівками було стійкою традицією, яка простежується у східноєвропейських степах, починаючи з раннього середньовіччя (Флерова, 2001, с. 55). Асоціювати ту чи іншу накладку саме з сагайдаком або наluччям вдається не завжди. Беззаперечно сагайдачними можна вважати накладки, що їх знайдено у певному контексті (наприклад, у похованні), а також ті, що мають форму, традиційну саме для сагайдачних накладок. В інших випадках визначення сфери застосування накладки може бути лише гіпотетичним. Серед сагайдачних можуть бути розглянуті орнаментовані накладки з київського поховання № 120, за нумерацією М. Каргера (Каргер, 1958, рис. 42), які збереглися у вигляді уламків вузеньких стрічок з кістки, орнаментованих циркульними колами (табл. 55, *1*). До цієї ж категорії знахідок належать накладки у вигляді поздовжніх стрічок з отворами для кріплення. Один такий виріб знайдено під час робіт Т. Мовчанівського на садибі Художньої школи у 1936 р., інший — також у Верхньому Києві, у 1998 р. (Мовчан, Боровський та ін., 1998/5, рис. 4, № 183). Обидві накладки неорнаментовані (табл. 55, *4, 5*).

Інша характерна форма накладок — дугоподібна. Один з таких екземплярів (табл. 55, *2*), орнаментований циркульними концентричними колами, уперше опублікувала Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 1973, рис. 4, *24*). Сагайдачною накладкою слід вважати екземпляр з елементами малохарактерної для Півдня Русі ажурної різьби, що має форму, близьку до дугоподібної (табл. 55, *6*). На жаль, ця накладка походить з порушеного шару, що не має вузької дати (інформація Д. Пефтиця). Неорнаментовані поздовжні пластини з отворами також могли належати до зазначеної категорії. Ще одним прикладом накладки подібної форми і,

ймовірно, функціонального призначення, є неорнаментований виріб, що походить з розкопок Т. Мовчанівського на садибі Художньої школи (Сергєєва, 1996, № 1). Накладка збереглася фрагментарно, на збереженій частині є три наскрізних отвори — один у центрі і два маленьких по боках (табл. 55, *9*).

Дві неорнаментовані накладки з кістяних пластин неправильної форми з Верхнього міста також слід відносити до сагайдачних (табл. 55, *7, 8*). Одна з них має розміри 86 × 23 мм, інша — 90 × 27 мм, товщина обох 1 мм. Датуються ці вироби, найвірогідніше, кінцем XII — початком XIII ст. До елементів, пов'язаних з декором предметів озброєння, ймовірно, відноситься велика накладка з оленячого рогу з циркульним орнаментом, яка походить зі Старокиївської гори (Килиевич, 1976/14б, табл. XVI). За формою її здогадно можна інтерпретувати як накладку на луку сідла (табл. 56).

Як накладку можна здогадно інтерпретувати фрагментований виріб з пласкої кістки, знайдений у Верхньому Києві (Т. Мовчанівський, 1937 р.). Г. Шовкопляс вважає описану річ накладкою на сагайдак (Шовкопляс, 1973, с. 115). Збережена частина предмету мала дев'ять наскрізних отворів уздовж країв — чотири однакового діаметру уздовж одного з країв, інші — різні за розмірами уздовж суміжного краю. За допомогою тонкого леза або вістря на поверхню було нанесено безсюжетний рисунок. Протилежна поверхня сколота. Деякий сумнів щодо запропонованої інтерпретації виробу викликає наявність фрагменту орнаменту у вигляді клітинки з трикутними крапками у центрі кожного прямокутника, що зберігся на залишках протилежної сколотої поверхні (табл. 57, *1*).

Особливістю зазначеної категорії виробів, як і інших накладок, є відсутність серійності. Це стосується як їх форми, так і орнаментики. Зазначена категорія речей не належить до предметів масового попиту, вона побутувала в певному середовищі і застосовувалася в конкретних умовах. Слід гадати, що виробник в кожному випадку орієнтувався на індивідуальний смак замовника. В. Фльорова відзначала, що, за саркельськими матеріалами, мода на оздоблення сагайдака накладками описаних типів побутувала до початку XII ст. (Флерова, 2000, с. 105; 2001, с. 51), проте у Києві, як і на інших давньоруських пам'ятках, такі накладки побутували до XII ст. включно.

Балясини. З київських старожитностей відомо два фрагментовані (розколоті уздовж) різьблені вироби з рогу, які умовно можна визначити як балясини. Перший з них (табл. 40, *10*) походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. (Сергєєва, 1996, № 22). Він являє собою циліндричний предмет з вертикальним наскрізним каналом діаметром 11 мм. Центральна частина має округлу форму і обмежена з обох боків манжетами. Виріб орнаментований горизонтальними паралельними лініями. У нижній частині вони розміщені дуже щільно і створюють суцільну нарізку, центральна куля прикрашена трьома паралельними лініями, верхня частина — двома. Нижня частина оброблена дуже грубо ножем, тому слід вважати, що виріб залишився незакінченим.

Інша балясина походить з Північного Заходу Подолу, з розкопу 2008 р. (вул. Фрунзе, 8, розкопки В. Івакіна). Вона досить грубо вирізана ножем з рогу лося і має складну форму. Розміри цієї балясини: висота 33 мм, нижній діаметр 15 мм. У центрі вертикальна порожнина діаметром 6 мм (рис. 44; табл. 40, *11*).

Рис. 44. Балясина з рогу. Фрунзе, 23/25, 2008 р.

Призначення описаних виробів невідомо, проте наявність вертикального наскрізного каналу наводить на думку, що вони могли бути оздоблюючими або функціональними деталями якихось стрижнеподібних предметів.

Частиною оздоблення могла також бути ***фігурна кістяна платівка у формі зірки*** (розкопки І. Мовчана 1998 р.). Виріб, розмірами 24 × 33 × 7,5 мм, має загладжену поверхню і залишки фарби — з одного боку збереглася пляма рожевого кольору. Наявність черешка, трохи обламаного, вказує на те, що предмет могли вставляти у якийсь паз або втулку (табл. 59, *26*).

Загалом предмети оздоблення, за винятком накладок, репрезентовані випадковими екземплярами, які не дозволяють припускати існування сталої традиції їх використання, а отже й виготовлення у Києві.

4.5. ПРЕДМЕТИ, ПОВ'ЯЗАНІ З РИТУАЛЬНО-МАГІЧНОЮ СФЕРОЮ

Власне кажучи, магічними функціями могли наділяти будь-які предмети. Наприклад, широко відомо використання з магічними цілями гребінців (Кондратьева, 1999), різноманітних грального реквізитів тощо (Липец, 1969, с. 274, 278; Сергєєва, 2002, с. 55—56). Ряд дослідників припускає, що магічні властивості могли надаватися відомій групі гостроконечників — як з зооморфним оформленням, так і без нього. В. Зоценко висловив думку про можливе використання з магічними цілями трубчастого гольника з надряпаними на ньому рунами (Зоценко, 2008, с. 126), що при всій гіпотетичності такого припущення, є цілком можливим. Таких прикладів може бути ще багато. Проте безпосередньо до категорії предметів з ритуально-магічними функціями слід відносити ті, що для них ці функції є основними. Зазначена категорія у Києві досить нечисленна і репрезентована здебільшого кістками-амулетами. Такі амулети не потребували спеціальної обробки і кожен власник самостійно міг забезпечити себе їх необхідним набором.

Найпростішим варіантом амулетів були ікла тварин (переважно вепрів), які взагалі не підлягали обробці (табл. 58, *3—7*). Ікла вепра і, рідше, ведмедя трапляються у складі поховального інвентарю (Каргер, 1958, с. 159—160; Боровський, Калюк, 1993, с. 31). Відсутність отворів для підвішування виключає можливість їх використання як постійних особистих амулетів, проте не заперечує їх ролі у магічній практиці. Р. Ліпець, наводить дані з билин, які свідчать про наявність не лише практичних (постачання м'яса, особливо для князівського бенкету), але

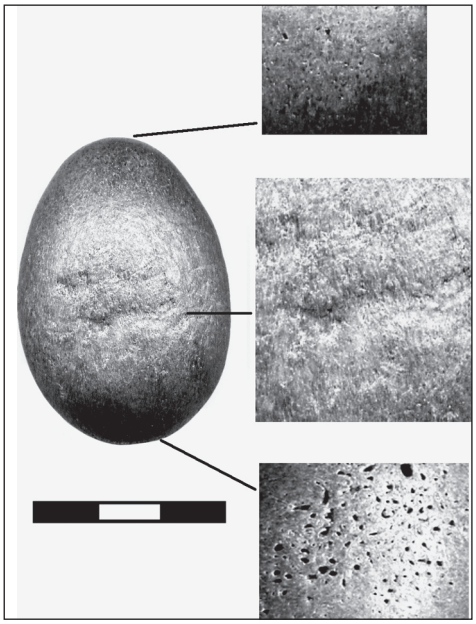

Рис. 45. Рогове яйце: обробка поверхні (збільшено). Щекавицька, 29

й культових аспектів полювання на вепра, який міг бути у дохристиянські часи найважливішою жертовною твариною (Липец, 1969, с. 221—224). Пізніше аналогічну думку висловлював Я. Боровський (Боровський, 1992, с. 82—83). Підтвердженням магічного значення іклів вепра може бути їх прив'язка до сакральних об'єктів, з яких найбільш цікавим є дубовий стовбур з засадженими в неї челюстями вепра, знайдений у 1909 р. близько гирла Десни (Каргер, 1958, с. 159—160). Необроблені ікла також досить часто трапляються у київських побутових комплексах. Можна припустити, що вони зберігалися як мисливські трофеї або / та апотропеї.

У разі виготовлення особистих оберегів, що їх носили на мотузці або прикріпленими до одягу, у кістці просвердлювали отвір для підвішування (табл. 58, *8—17*). В одному випадку фіксується додаткове підпилювання зубу (табл. 58, *2*). Амулетами могли бути ікла хижих тварин або собак, а також різноманітні кістки, у тому числі астрагали. До зазначеної категорії слід відносити астрагали, котрі мали наскрізний отвір ближче до одного з країв.

Рогове яйце зі Щекавицької, 29 (рис. 45; табл. 58, *1*) серед виробів з культовою або магічною символікою стоїть дещо окремо. Його здогадно можна розглядати і як іграшку, і як культову річ.

Висота цього яйця складає 48 мм, у перетині воно овальне, його найширша частина дорівнює 35 × 37 мм. Обидва кінці виробу ретельно відполіровані, в центральній частині поверхні поліровка відсутня, тут збереглися сліди структури рогу. Слідів обробки на токарному верстаті і фарбування не простежено.

Предмети цього типу на Русі у цілому малочислені. Яйце з рогу, аналогічне нашому, відоме з матеріалів досліджень давньоруського Вишгорода, зберігається у Вишгородському історико-культурному заповіднику (№ 1269). Воно також не має слідів фарбування, проте вся його поверхня, включаючи бокову частину, ретельно відполірована. Ще одне рогове яйце було знайдено у Білій Церкві, воно походить зі споруди XII—XIII ст. (Гущина, 2006, с. 133). За розмірами і характером обробки воно практично ідентичне київському. Таким чином, на території Києва та Київської землі відомо три яйця. Дев'ять яєць з рогу походять з території Білорусі — по одному зі Слуцька (Калядзинскі, 2006, с. 151, рис. 1, *12*), Друцька, Мінська та Мстиславля, три з Полоцька і два з Турова (Мядзведзева, 2008а, с. 132, 136, рис. 1, *5, 6, 7*). Всі вони датуються XII—XIII ст. О. Медведєва вважає, що рогові яйця, як і керамічні писанки, мали культове призначення. С. Гущина вважає їх іграшками

(Гущина, 2006, с. 133). Ретельність обробки поверхні скоріше свідчить про серйозне ставлення до цих виробів, а отже дозволяє погодитися з їх ритуальним змістом. Можливість двоякого змісту також не можна відкидати, оскільки ритуал і гра у давнину часто були тісно пов'язані між собою. Зокрема, ще у XX ст. побутували ігри з пасхальними яйцями, які відбувалися на відповідні свята.

Знахідка яйця з рогу у межах стаціонарної майстерні і якість обробки інших виробів цього типу свідчить про можливість професійного виготовлення зазначених предметів, проте вони не належать до продукції масового попиту. Можливо, це слід пояснювати поширенням керамічних писанок, які виготовлялися з більш доступного матеріалу, за більш простими технологіями і, відповідно, були дешевшими. Принаймні традиція використання штучних писанок пов'язана насамперед з керамічними виробами.

4.6. ІНШІ РЕЧІ

Обоймиці (муфти). Обоймицями зазвичай називають невеликі вироби з наскрізною порожниною (табл. 59, *1—15*). Більша частка обоймиць виготовлялася з поперечних фрагментів паростків рогу. Для цього відділяли циліндр-заготовку потрібної довжини, вилучали внутрішню губчасту речовину і формували порожнину потрібного діаметру. Як правило, готові вироби зберігають форму заготовки — циліндричну або зрізаного конусу, проте товщина зовнішнього компактного шару рогу дозволяла її вдосконалити: деякі екземпляри мають бочкоподібну форму. Поверхню готової обоймиці шліфували, іноді наносили орнамент. Трапляються як ретельно оброблені орнаментовані екземпляри, так і без орнаменту.

Іноді виріб доводили на токарному верстаті, проте на поверхні простіших циліндричних неорнаментованих обоймиць з Києва сліди такої доводки не простежуються. Серед київських матеріалів відомі також обоймиці, виготовлені з трубчастих кісток (табл. 59, *8, 11, 13, 14*). У цьому випадку техніка виготовлення була ще простішою: відпилювали потрібний фрагмент діафізу, потім обробляли та шліфували зовнішню поверхню та порожнину. У формі, розмірах і пропорціях виробів зазначеної категорії усталених стандартів не простежується. Київські обоймиці, які можна зв'язати з датованими шарами, датуються XI—XII ст.

Е. Цнотливи вважає рогові обоймиці побічною продукцією гребінників, оскільки вони вироблялися здебільшого з верхніх частин паростків рогів оленя або лося, які залишалися після того, як основна частина рогу йшла на виготовлення гребенів (Cnotlivy, 1958, s. 180—181; 1973, s. 222). Київські обоймиці навряд чи можна цілком пов'язувати з гребінництвом, оскільки останнє не було провідною галуззю косторізного виробництва. Обоймиці конічної або циліндричної форми, виготовлені з паростків рогів диких копитних, які могли залишатися як відходи рогообробки взагалі. Інші типи, зокрема обоймиці вигадливої бочкоподібної форми, зазвичай орнаментовані, навряд чи можна розглядати в контексті використання відходів.

Про функціональне призначення обоймиць існують різні точки зору: їх вважали гральними кістками, мундштуками бойових сурм, вабиками, пряслицями, прикрасами, шаховими фігурками та ін. (огляд літератури з цьо-

го питання див.: (Cnotlivy, 1958, s. 181; Давидан, 1966, с. 112—113, Флерова, 2001, с. 48)). Однією з поширених і найбільш аргументованих точок зору є інтерпретація обоймиць, принаймні їх значної частки, як складових деталей руків'їв різних знарядь, насамперед ножів (Давидан, 1966, с. 113; Cnotlivy, 1958, s. 180—181; Hrubý, 1957, s. 146—148), що підтверджується археологічними матеріалами. Зокрема, зі Старої Ладоги відомо руків'я, що складалося з багатогранних рогових обоймиць, які чергувалися зі щільно насадженими одне до одного кільцями шкіри (Давидан, 1966, с. 109). Муфти з залишками дерева виявлені у Слуцьку (Калядзінскі, 2006, с. 150) і у Воліні на Польському Помор'ї (Cnotlivy, 1958, s. 180—181, tab. II, *8*). Дерев'яна ручка з обоймицею зазначеного типу є також серед матеріалів могильнику Туни в Уппланді (Arne, 1934, Taf. XV, *7*). За Н. Кузнєцовим, обоймиці могли також прикрашати або зміцнювати дерев'яні руків'я канчуків (Кузнецов, 1999, с. 59).

Матеріали з Новгорода і Новгородської землі дають свідчення іншого функціонального призначення циліндричних обоймиць, які в деяких випадках були знайдені разом з древками, а отже, служили тупими вістрями для полювання на пушного звіра — томарами (Гайдуков, Макаров, 1993). Приклади використання томарів у вигляді циліндричного виробу відомі на всій території Північної Європи від середньовіччя до традиційних культур нового часу. П. Гайдуков і Н. Макаров, які опублікували новгородські матеріали, наводять багато прикладів подібного використання циліндричних і конічних обоймиць народами Скандинавії, угро-фінами, угорцями (Гайдуков, Макаров, 1993). Такої самої думки дотримується також С. Захаров щодо аналогічного предмета з Бєлоозера (Захаров, 2004, с. 219, рис. 231). В. Фльорова також вважає, що обоймиці 2,0—4,5 см заввишки за діаметрів 1,5—3,0 см слід інтерпретувати як вістря стріл — томари (Флерова, 2001, с. 47—48).

Таке припущення можливо, проте, ймовірно, не всі обоймиці, навіть вказаних розмірів, використовувалися зазначеним чином. Опосередковано про це свідчать знахідки аналогічних виробів у середньовічному Херсонесі (Романчук, 1981, рис. 1, *22—26*), де не практикувалося полювання на хутрових тварин. Київські екземпляри дуже відрізняються один від одного за формою й розміром, а іноді й за матеріалом виготовлення. Відповідно слід гадати, що їх виготовляли з різною метою. Обоймиці у формі циліндра або усіченого конуса, вироблені з рогу лося або оленя, відомі серед матеріалів Верхнього Києва. Неможна виключати, що київські екземпляри цього типу могли бути томарами. Проте слід відзначити, що зазначені речі у Києві нечисленні, їх виготовлення не набуло великого обсягу, а отже вони не перетворилися на продукцію професійного ремесла. З цим пов'язана й відсутність токарної обробки, притаманної багатьом обіймицям з Північного Заходу. Відсутність токарної обробки на томарах з Саркелу, В. Фльорова пояснює тим, що їх могли застосувати для аматорського полювання на тварин, що не мали промислового значення. Такі знаряддя не потребували налагодженого виробництва (Флерова, 2001, с. 48—49). Враховуючи факт, що полювання на хутрових тварин у Давній Русі широко практикувалося, слід припускати, що з цією метою застосовували інші знаряддя, а томари циліндричної форми могли виготовлятися лише окремими власниками.

Кілька орнаментованих рогових обоймиць походить з Подолу. Всі вони мають порожнини достатньо великого диаметру — понад 10 мм, а отже, скоріше за все, належать до складових частин ручок знарядь. Обоймиця з рогу,

знайдена під час досліджень 1988 р. на Волоській, 16, має вибагливу бочкоподібну форму. Її поверхня добре оброблена, відполірована і прикрашена глибоко врізаними горизонтальними рівчаками — по три з кожного краю (табл. 59, *9*). Рівчаки виконано за допомогою спеціального різця. Дві рогові орнаментовані обоймиці (табл. 59, *3, 4*) походять з Ярославського провулку, 4 (2002 р.). Одна з них має вигляд порожнистого циліндру. Ближче до країв орнаментована паралельними горизонтальними рівчачками — по два з кожного краю, виконаними різцем з шириною леза близько 1 мм. Інша — також циліндрична, з ледь наміченим ребром у центральній частині. Орнаментована двома рядами закреслених навкіс трикутників. Орнамент було нанесено тоненьким вістрям — шилом або лезом ножа.

Обоймиці з трубчастих кісток завжди циліндричні, що відповідає формі вихідного матеріалу (відрізку діафізної трубки). Кістяна обоймиця з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. на території Художньої школи (Шовкопляс, 1973, рис. 5, *15*) прикрашена циркульними колами, розташованими поясами у три ряди — два ближче до країв і один посередині (табл. 59, *8*).

Серед київських екземплярів присутні також обоймиці складнішої форми. Серед них згадаємо кістяний виріб з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р., що формою наближається до циліндру, але в центральній частині корпуса звужений, має порожнину овальної форми і випуклий бортик зверху. Форма доведена за допомогою токарного верстату, поверхня ретельно відполірована. І. Ліндер інтерпретував описаний виріб як шахову фігурку, або як її складову частину, і датував XI—XII ст. (Линдер, 1975, рис. на с. 65). Цієї самої думки дотримується також Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 1965, рис. 2, *5*).

Кільця. Кільце з кістки діаметром 29 мм, перетин округлий діаметром 7 мм (табл. 39, *22*), виявлено у 1976 р. на вул. Володимирській, 3 під час дослідження київської ротонди (Боровський, Толочко, 1979). Знахідка виробу у шарі завалу будівельних залишків дає підстави датувати його часом не раніше першої половини XIII ст. Кільця такого типу нечасто зустрічаються на Русі, поодинокі екземпляри походять з Витачіва (Шовкопляс, 1971, рис. 4) та Чернігова (Коваленко, Казаков, Простатинова, 1985/123, рис. 24, 25). Чернігівський комплекс, де виявлено кілечко, датується XI — початком XII ст. Значно більше їх у Центральній та Північній Європі. Аналогічні речі з Йорку широко датуються XI—XIV ст. (MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1943). Я. Каван, через наявність на одному з екземплярів залишків металевої голки, інтерпретує ці вироби як рамки пряжок (Kaván, 1964, tabl. II, *4*). Ще одне кільце, діаметром 15 мм, що походить з ділянки на Десятинній, 13 (табл. 39, *23*), не підпадає під таку інтерпретацію, оскільки має незначні розміри. Не виключено, що це прикраса. Обидва вироби мають правильну форму і відзначаються доброю якістю обробки. У зв'язку з обома знахідками, нагадаємо запис про «кістяні кільця» у польовій документації розкопок С. Гамченка на садибі Трубецького 1926 р. (Фонд ВУАК/К, № 9, с. 16), не виключено, що це аналогічні предмети. На жаль, уявлення про знахідки 1926 р. скласти важко, тому типологічно зарахувати їх до відомих нам екземплярів не можливо.

Вироби зі спірними або невизначеними функціями. Серед київських виробів з кістки та рогу є ряд предметів, що їх важко однозначно інтерпретувати. Наведемо лише кілька найбільш яскравих прикладів.

Предмет з рогу, за формою і технологією виготовлення ідентичний роговим псаліям (табл. 22, *9*), походить з Подолу (Ярославський пров., 4). Виріб орнаментований: з одного боку є насічки, розташовані «ялинкою». У центральній частині виробу є два наскрізні отвори, які також нагадують кріпильні отвори рогових псаліїв, проте їх занадто малий діаметр (3 мм) змушує з обережністю ставитися до інтерпретації речі. До того ж предмет, якому спочатку надали форму псалія, зазнав переробки. Його внутрішня поверхня з одного боку була навмисно зрізана уздовж на відрізку завдовжки 40 мм, простежуються спроби окремої обробки цієї частини. Решта сколота уздовж, край відламаний. Можливо, в даному випадку перед нами невдала спроба зробити руків'я або іншу частину якогось пристрою.

Інші предмети виготовлені за четвертою технологічною схемою і відзначаються якістю обробки, включаючи полірування поверхні і, у більшості випадків, наявність орнаменту. Якість обробки та застосування спеціальних інструментів для орнаментації вказує на професійне виробництво. Один з зазначених виробів (НМІУ № в3576) має вигляд ***лопаточки з руків'ям***, широка частина якої вкрита циркульним орнаментом — п'ять кіл діаметром 5 мм, розташовані по кутах і в центрі (табл. 60, *14*). Поверхня відполірована. Широка частина має по боках виїмки — по одній з кожного боку. Для цього спочатку було просвердлено наскрізні отвори діаметром 5 мм кожний, потім було вирізано вузькі канали, які перетворили отвори у виїмки. У центральній частині є наскрізний отвір діаметром 5 мм. У колекції НМІУ також є схожій виріб з трьома виїмками, але неорнаментований і без наскрізного отвору у центрі (Шовкопляс, 1973, рис. 7, *1*).

Цікавий предмет у формі ***лопаточки з зубчастим краєм*** (НМІУ № в1335) міг бути штампом або ткацьким пристроєм, проте слід відзначити вибагливо зроблену ручку і орнаментацію циркульними колами, що не дозволяє розглядати його в загальній серії простих знарядь праці (табл. 60, *12*).

З території садиби М. Петровського (розкопки В. Хвойки) походить виріб у вигляді овальної платівки з наскрізним отвором з ширшого боку. Отвір просвердлено переподібним свердлом з двох боків, через що канал трохи звужений у центральній частині. На вужчому кінці виробу самий кінчик потоншений і трохи зігнутий. Поверхня декорована вертикальними врізаними лініями. С. Магура (Магура, авт. фонд, № 16, с. 93) визначив виріб як ***нігтечистку***. Неможна також відкидати можливість використання речі як підвіски (табл. 39, *29*).

З розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. походить виріб з кістки — з одного боку видовжений, округлого перетину, з іншого закінчується сплощеною лопаткою з напівкруглим краєм (Сергєєва, 1996, № 44). У середній частині просвердлено наскрізний отвір. Виріб орнаментовано з обох боків рельєфним сітчастим ромбом (табл. 60, *5*). Складний спосіб орнаментації свідчить про вірогідний репрезентативний зміст речі, проте її функції залишаються під сумнівом.

Слід зупинитися також на окремих ***виробах з трубчастих кісток***. Фрагмент одного з них походить з розкопу на вул. Нижній Вал, 41, 1987 р. З одного боку біля краю зберігся наскрізний отвір, з іншого, простежуються врізані лінії — сліди орнаментації (табл. 25, *10*). Кістка обгоріла, чорна. Довжина, що збереглася, 53 мм, діаметр 32 мм, діаметр отвору 9 мм, товщина стінок 3—4 мм

(Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 89, рис. 22, *4*). Автори розкопок інтерпретували зазначену річ як частину духового музичного інструменту. Не виключено також, що насправді виріб був невеличкою ємністю, проте малі розміри фрагменту, не дозволяють впевнено вирішити його призначення. Інший виріб було знайдено під час досліджень давньоруської церкви на Юрківській, 3. Це відрізок трубчастої кістки ноги, ймовірно, великого копитного, з обробленою порожниною. Усередині містився стрижень (табл. 25, *3*). Його було виготовлено з кістяного бруска поздовжньої форми, який лише трохи обтесали. З деякими застереженнями знахідку можна інтерпретувати як «замок» простішої конструкції для ємності з м'якого матеріалу (тканина, шкіра). За умовами знахідки виріб можна датувати часом не раніше XII ст.

* * *

Характеризуючи загалом косторізну продукцію стародавнього Києва, слід відзначити широку сферу використання виробів з кістки та рогу. Співвідношення продукції, виготовленої за різними технологічними схемами, неоднакове для різних категорій речей. Серед знарядь праці основну масу складають прості варіанти, виготовлені за першою або, рідше, за другою технологічною схемою обробки сировини. Кількість речей, виготовлених за складнішою технологією серед зазначеної групи незначна. Показовим є склад таких речей: в основному це примітивні знаряддя для домашньої праці, або для певних галузей (ткацтво, шевство, чинбарство), де прості знаряддя, виготовлені власником, задовольняли достатньо примітивним умовам виробництва.

Мінімальна обробка вихідної сировини була характерною для речей особистого культового вжитку (амулетів та оберегів). Винятком є рогові яйця, які потребували специфічної сировини (ріг дикого копитного) та спеціальної обробки. Найбільша частка виробів, виготовлених за найбільш складними технологіями припадає на речі особистого вжитку (гребені, вухочистки, деталі одягу, прикраси тощо) та предмети дозвілля для дорослих (шахи, гральні фішки тощо). В цій групі багато категорій речей, що для їх виготовлення застосовували найбільш різноманітний спеціалізований інструментарій (особливо для набірних гребінок). В деяких випадках застосовували токарний верстат (для доводки ґудзиків, гральних фігурок тощо). Виготовлення таких речей потребувало значної кількості послідовних операції. Винятком у цій групі є предмети дитячого дозвілля, які належать до найбільш примітивних виробів (перша технологічна схема обробки сировини). Серед предметів озброєння та спорядження вершника і коня переважають такі, що їх виготовлено за четвертою технологічною схемою (за винятком псаліїв), тобто зі спеціально підготовлених заготовок. Зі знарядь праці у роботі використовували в основному прості ріжучі інструменти та свердло. Токарний верстат у цій групі застосовували тільки для доводки форми конічних вістер стріл.

Отже, більшість речей, які зазнали складної обробки, належить до елементів міської культури і з'являється у побуті населення тільки з розвитком ремесла. Техніка виготовлення виробів з кістки та рогу, традиційних для попередньої епохи (простіші знаряддя праці та дитячі іграшки, предмети, пов'язані з народними віруваннями, тощо), практично не зазнає змін і обмежується простими операціями, доступними для всіх бажаючих.

Розділ 5 ХУДОЖНЯ РІЗЬБЛЕНА КІСТКА

5.1. ОРНАМЕНТ ТА ТЕХНІКА ЙОГО ВИКОНАННЯ

Декорування поверхні, як правило, було завершальним процесом виготовлення виробу, проте в деяких випадках воно могло здійснюватися на попередніх стадіях. Наприклад, отвори для кріплення накладки, іноді пошкоджують орнамент, що може свідчити про те, що їх просвердлювали вже після орнаментації виробу. Орнамент часто наносився на заготовки гребенів до прорізки зубців.

З позицій створеної фактури декоративно оформленої поверхні, за технікою виконання зазвичай виділяють контурну, тригранновиїмчасту, рельєфну, об'ємну різьбу. В декорі поодиноких предметів відомі окремі елементи наскрізної (ажурної) різьби — прорізний орнамент, за термінологією В. Фльорової (Флерова, 1998б, с. 93; Флерова, 2001, с. 126). Даний різновид орнаменту в Києві і взагалі у Південній Русі, хоча й трапляється, не набув загального поширення.

Контурна різьба є технікою нанесення на поверхню виробу заглиблених ліній, які складають контур рисунка. Контурна техніка найбільшою мірою відповідала фактурі кістки і через те була поширена повсюдно. У Середньому Подніпров'ї вона переважала повністю. В техніці контурної різьби орнаментувалися вироби різної якості і різного призначення. Серед орнаментальних композицій панують геометричні візерунки, котрі, у свою чергу, можна розділити на крапкові, прямолінійні (лінійно-геометричні), криволінійні, циркульні. Ще одним різновидом контурного орнаменту була гравійована

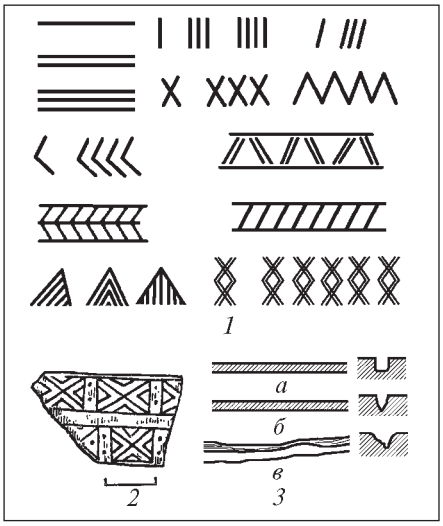

Рис. 46. Контурний лінійно-геометричний орнамент: *1* — елементи та мотиви створені на основі прямих ліній; *2* — приклад лінійно-геометричного орнаменту (накладка, за Г. Шовкопляс); *3* — форма рівчаків та їх перетину (*а, б* — при виконанні різними видами різців, *в* — при виконанні лезом ножа)

плетінка. Деякі дослідники виділяють названі різновиди контурного орнаменту в окремі типи за технікою нанесення на поверхню. Так, В. Фльорова розділяє різьблений, циркульний та пропиляний орнаменти (Флерова, 1998б, с. 91—92), О. Арматинська — прокреслений, пропиляний, циркульний (Арматынская, 1995, с. 85). Проте за кінцевим результатом (створення контурного візерунку) їх можна вважати окремими групами контурного різьблення, що відрізняються за характером виконання.

Лінійно-геометричні композиції комбінувалися різними сполученнями відрізків прямих ліній або коротких насічок (рис 46, *1, 2*), а також прокресленими геометричними фігурами прямолінійних обрисів. Простішим видом такого орнаменту є врізана лінія або дві—три (рідше більше) паралельних. Смугами з паралельних ліній орнаментовані деякі токарні вироби циліндричної або конічної форми. Можливо, надання переваги такому декору слід пояснювати легкістю його нанесення під час обробки виробу: лінії створювалися шляхом простого натискування різця на поверхню, що обертається під час токарної обробки. Простий спосіб виконання обумовив широке застосування контурного лінійно-геометричного орнаменту і для декорування пласкої поверхні. Він притаманний декоративному оздобленню різноманітних побутових речей, деталей воїнського спорядження, елементів одягу з кістки (гудзики, застібки), шахових фігурок тощо. Серед геометричних прямолінійних фігур переважають трикутники, проте в окремих випадках трапляються й чотирикутні фігури — прикладом може бути орнамент накладки, опублікованої Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 1973, рис. 7, *16*). Він базується на прямокутниках, перекреслених по діагоналі (рис. 46, *2*). Додаткові трикутники з чотирьох боків надають фігурам вигляд геометричних розеток. Загалом прямолінійний контурний орнамент побутував протягом усього давньоруського періоду — самостійно и як доповнення до більш складних композицій. Контури лінійного візерунку або фігуративного зображення виконували за допомогою тоненького вістря (наприклад, шила), звичайного леза ножа, або спеціальними тонкими різцями. Рівчачки, нанесені лезом ножа, відрізняються розбіжностями за шириною і глибиною на всій довжині (рис. 46, *3в*). У цьому випадку орнаменту притаманна деяка недбалість, навіть коли він виконаний майстром-професіоналом. Орнамент, нанесений різцем, має рівчак з рівними вертикальним стінками, однакової ширини на всьому протязі, яка зазвичай складає від 0,6—0,8 мм до 1,0 мм, інколи трохи більша. Рівчачки візерунку у перетині можуть мати фор-

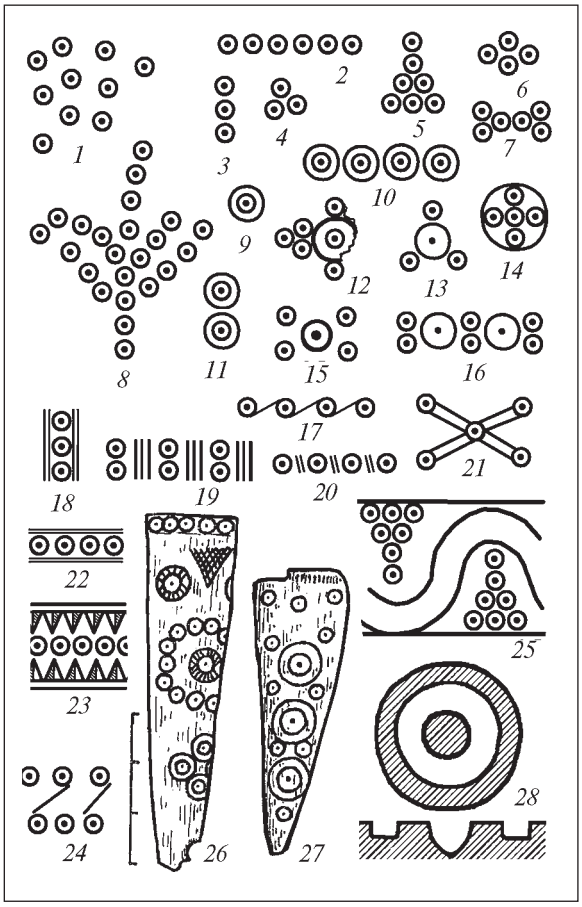

Рис. 47. Орнамент на основі циркульних кіл: *1* — безладне розміщення циркульних кіл на поверхні; *2* — горизонтальний ланцюжок; *3* — вертикальний ланцюжок; *4, 5* — трикутники; *6* — ромб; *7, 8* — складні фігури; *9—11* — концентричні кола та їх сполучення; *12—16* — фігури та орнаментальні мотиви, створені циркульними колами різного діаметру; *17* — хвиля; *18—22, 24, 25* — мотиви, основані на сполученні циркульних кіл та лінійних елементів; *23* — сполучення циркульних кіл та виїмчастих трикутників; *26, 27* — приклади складних орнаментальних композицій (за Г. Шовкопляс); *28* — перетин рівчаків циркульного кола

му кутів або прямокутників з пласким дном (рис. 46, *3а, б*). Відповідно робоча частина різця для нанесення контурних зображень могла бути пласкою або загостреною.

Циркульні кола, як і прямолінійні фігури, входять до числа найбільш поширених елементів орнаменту. Найбільш ранньою знахідкою виробу з орнаментацією циркульними колами є сагайдачні накладки, що походять з поховання знатного дружинника X ст. у Києві (поховання № 120). У їх орнаментації є кола, створені циркулем з розхилом великого діаметру. Проте вже у X ст. і в наступний час характерним елементом циркульного орнаменту стає коло діаметром від 2,5 мм до 5,0 мм, трохи більший діаметр був притаманний елементу у вигляді концентричних кіл з крапкою у центрі. Циркульними колами цього типу орнаментувалися різноманітні речі: накладки, гребені, ручки ножів, елементи військового озброєння, прикраси, шахові фігурки тощо. Базуючись на прикладі гребеня з Старокиївської гори (знахідка 1911 р.), орнаментованого циркульними колами, які мали форму близьку до еліпсоїдної (8 × 9 мм), авторка чинної праці в одній з попередніх робіт припускала можливість застосування якогось штампу (Сергеева, 1998, с. 92), проте навряд чи це відповідає дійсності. Розбіжності у висоті і ширині кіл могли виникати внаслідок усихання кістки.

Кола з точкою у центрі, іноді концентричні, але частіше одинарні, могли безсистемно розміщуватися на поверхні або створювали візерунок у вигляді ланцюжків та фігур різних обрисів: трикутників, ромбів, більш складних сполучень (рис. 47). Циркульний орнамент іноді називають ще вічковим.

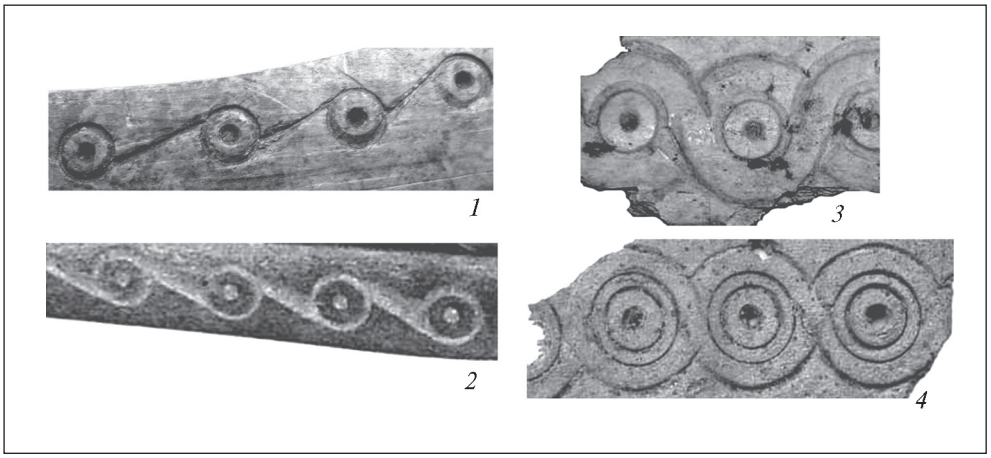

Рис. 48. Приклади орнаментальних мотивів, виконаних циркулем: *1, 2* — хвиля, *3, 4* — циркульна плетінка

Циркульні кола могли також поєднуватися з іншими елементами — прямолінійними та криволінійними. Досить поширеним орнаментальним мотивом на основі циркульних кіл є хвиля, яка створена їх сполученням за допомогою відрізків прямих ліній, що розташовані навскіс (рис. 47, *17*; 48, *1, 2*). Ще одним поширеним різновидом орнаментального мотиву, створеного за допомогою циркулю, є циркульна плетінка (рис. 48, *3, 4*).

Плетінкою називають орнамент, основним елементом якого є одна або декілька стрічок, що переплітаються різноманітними способами (Запаско, 2000, т. 2, с. 126). Плетений орнамент, за технікою нанесення, можна розділити на дві групи: плетінку циркульну та виконану вручну. Циркульна плетінка мала специфічний вид: фактично це ряд циркульних окружностей, котрі огинає стрічка, яка їх переплітає. Стрічка виконувалася циркулем, таким самим чином, що й кола, проте лінія окружності не доводилася до кінця, створюючи подібність переплетіння двох вузьких стрічок.

Варіанти плетінки, виконаної вручну, досить різноманітні. Плетений орнамент, як правило, утворював вузьку орнаментальну стрічку. Такий орнамент репрезентовано, наприклад, на кістяній ложці з київського поховання X ст. (Каргер, 1958, табл. XVII),), він трапляється на псаліях, накладках різного типу, ручках тощо. Значно рідше плетений орнамент вкривав поверхню речі або її значну частину.

Криволінійні орнаментальні композиції створювалися лініями різних конфігурацій — дугами, синусоїдами та ін. Серед них відомі стилізовані рослинні елементи. Криволінійні орнаментальні композиції застосовувалися для оздоблення речей з кістки та рогу досить рідко, внаслідок чого вони мають індивідуальний характер, для них не було розроблено єдиного стандарту, притаманного композиціям, в основі яких лежать прямолінійні або циркульні елементи. Винятком є широко розповсюджена у давньоруські часи плетінка, про яку йшлося вище.

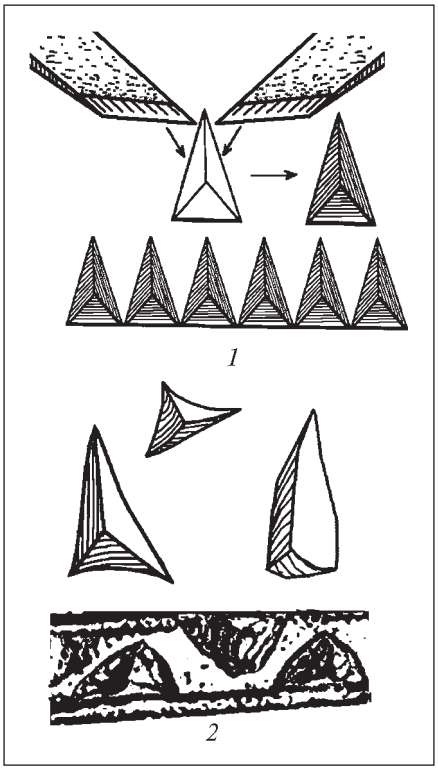

Рис. 49. Тригранно-виїмчастий орнамент: *1* — техніка створення виїмчастого трикутника; *2* — форми виїмчастих трикутників в орнаменті давньоруських виробів

Рослинні мотиви у цілому з їх складними заокругленими лініями менше відповідають фактурі кістки, що не сприяло їх популярності серед косторізів. Зразки елементів рослинного декору нечисленні. Зокрема, орнаментація підвіски з вул. Нижній Вал, 41 та накладки з вул. Борисоглібської, 3, скоріше за все, є імітацією металевих прототипів. Такий орнамент більш характерний для художніх виробів з кольорових металів, які, можливо, й слугувати взірцем для косторізів (Сагайдак, 1991, с. 94; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 89). Аналогічні спостереження висловив Г. Бочаров для новгородського косторізного ремесла (Бочаров, 1983, с. 111—112).

В орнаментиці виробів з кістки подекуди зустрічаються елементи тригранно-виїмчастого різьблення. Виїмчастим різьбленням називають сукупність технік художньої обробки різних матеріалів способом заглиблення зображень на поверхні виробу (Запаско, 2000, т. 1, с. 105). Основу тригранно-виїмчастого різьблення складають трикутники, зазвичай сполучені по три, з заглибленими в одну точку вершинами. Тригранно-виїмчасте різьблення є різновидом так званого геометричного різьблення. Характерні для нього фігури утворювалися на площині виробу під час застосування спеціальних різців, прямих зі скошеним лезом, які дозволяли створити трикутники з чіткими гранями (Роганов, 1941, с. 60; Абросимова, Каплан, Митлянская, 1984, с. 77—80). Проте на виробах з кістки та рогу внутрішній контур іноді досить розпливчастий, що може говорити про застосування звичайних, неспеціальних, різців (рис. 49). Недбалість форми виїмчастих фігур на виробах з кістки та рогу могла обумовлюватися також їх незначними розмірами.

Виїмчаста техніка більш характерна для різьблення по дереву — на цьому матеріалі майстри створювали складні й вибагливі орнаментальні композиції. На виробах з кістки та рогу цей різновид декору репрезентований в основному простішими трикутниками, розташованими у ряд. Виїмчасті трикутники, до яких додані врізані лінії, часто трапляються на двобічних гребенях, що побутували на Русі у XI—XII ст., інколи у зазначеній техніці декорувалися інші вироби. Наприклад, композиції з трикутників у тригранно-виїмчастій техніці і врізаних ліній відомі в орнаментації гольників. Зокрема, цей мотив присутній

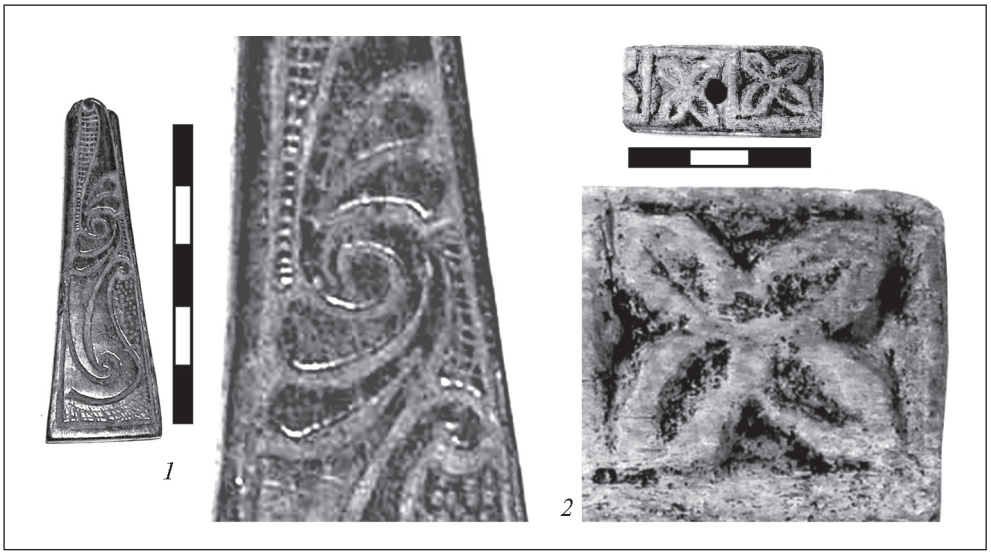

Рис. 50. Елементи рельєфного різьблення на художніх виробах: *1* — підвіска. Нижній Вал, 41; *2* — накладка. Волоська, 16

у складній орнаментальній композиції унікального гольника у виглядіі піхв ножа, що походить з Київського Подолу.

Рельєфна різьба репрезентована на київських виробах переважно пласкорельєфними варіантами.

Основою пласкорельєфної різьби є заглиблення фону на ділянках між візерунками, завдяки чому зображення набувають рельєфного характеру. Для виробів масового вжитку техніка плаского рельєфу не характерна через складність її виконання. Вона трапляється рідко й переважно у декоративному оформленні індивідуальних виробів, які не відновлювались в масових серіях (рис. 50). Рельєфні візерунки, що прикрашають такі вироби, відрізняються різноманітністю й деякою складністю, є рослинні і зооморфні мотиви, виконані в рельєфі.

Інший варіант рельєфної різьби, коли зображення трохи підвищене над фоном, трапляється нечасто і репрезентований лише простішими геометричними фігурами. Прикладом є виріб невідомого призначення (можливо, ручка) декорована з обох боків рельєфним сітчастим ромбом. До цього типу можна віднести також гранчасті поверхні корпусів вухочисток з зооморфними завершеннями. Вухочистки зазначеного типу практично є єдиним прикладом масової продукції з рельєфним і об'ємним декором.

Для декоративного оформлення речей у техніці рельєфу, на думку О. Ратича, могли застосовувати спеціальні ножі з тонким вістрям, пристосованими до точної складної роботи з твердим матеріалом. Такі ножі виявлені у Пліснеську та Звенигороді (Ратич, 1959, с. 130; Власова, 1967, рис. 5, *2*). Визначенню функціональної приналежності цього інструменту сприяє те, що звенигородська знахідка пов'язана з майстернею косторіза.

Елементи контурної і тригранно-виїмчастої різьби могли сполучатися і створювати єдину орнаментальну композицію. Зазвичай це сполучення виїмчастих трикутників та прямих ліній. Значно рідше сполучалися елементи контурного та рельєфного різьблення. Прикладом може бути декор корпусу рогового виробу з Подолу, ймовірно, частини руків'я канчука.

Об'ємна різьба є найбільш складним видом декорування предмета. Цей вид різьби передбачає кілька послідовних операцій. По-перше, це створення заготовки, потім її оформлення — вирізання головних деталей фігури за допомогою спеціальних різців. Нарешті заключним етапом є моделювання, обробка дрібних деталей, створення пластичних форм (Роганов, 1941, с. 124). Об'ємна різьба давньоруського часу в основному репрезентована завершеннями різних речей у вигляді звіриних та пташиних голів. Загалом зооморфні образи часто створюють самостійний сюжет, хоч іноді можуть доповнювати орнаментальні композиції, що базуються на геометричних або рослинних елементах. Як найбільш поширений варіант самостійних зооморфних сюжетів можна назвати об'ємні голови тварин і птахів, що завершують предмети різного функціонального призначення. Характерною рисою об'ємного різьблення була його притаманність декоративному оформленню елітарних речей, які виготовлялися на замовлення. Цьому сприяла його ефектність і трудомісткість виконання. Винятком є лише вухочистки зі стилізованими орнітоморфними або зооморфними завершеннями.

Створенню декоративного ефекту сприяли також деякі формоутворюючі роботи, насамперед фігурне профілювання. Можна виділити його дві основні групи залежно від способу виконання: до першої належать речі, профільовані за допомогою ріжучих інструментів, до другої — виконані на токарному верстаті. Профілювання і канелювання на токарному верстаті В. Фльорова виділила в окрему групу орнаментації (Флерова, 1998б, с. 92), проте отримані таким способом рівчачки правильної форми є не орнаментом у власному сенсі, а одним з елементів формоутворення.

Ще одним способом декорування готової речі було її фарбування. Фарба майже не зберігається на київських виробах з кістки, тому важко виявити поширення цього виду декору. Ледве помітні сліди фарбування зрідка фіксуються на напівсферичних ґудзиках. З рукопису XVI—XVII ст. відомо, що для протрави кістки фарбою було потрібне кисле середовище, яке створювали за допомогою природних засобів — ягідного морсу, оцту, галуну тощо (Уханова, 1981, с. 14).

Також дуже нечасто простежується спроба інкрустації виробу кольоровим металом (сріблом?), який заливали у рівчаки гравійованого орнаменту. Його залишки простежуються подекуди в декорі окремих ґудзиків.

Ще одним рідкісним варіантом декорування речі було протравлювання кістки для надання її поверхні дещо різної фактури, а отже й різних відтінків. Прикладом такого декоративного оформлення є ручка ножа або ложки з ділянки 1999 р. на Володимирській, 8 (Мовчан, Боровський та ін., 1999/23, с. 28, табл. 26, *13*).

Вироби зі стандартним орнаментом. Орнаментика різних речей мала свої особливості. Іноді характер декору залежав від форми виробу. Так, шашки де-

корувалися переважно за допомогою циркуля — циркульним профілюванням або просто концентричними колами. Окремі категорії виробів характеризуються стандартними орнаментальними мотивами, що належать, як правило, не до локальної, а до регіональної, або навіть загальноєвропейської художньої традиції. Серед них насамперед слід назвати напівсферичні ґудзики і гребінці.

Напівсферичні ґудзики завжди орнаментувалися за допомогою спеціальних інструментів — різців і циркулю, що відповідає загальному рівню їх виробництва. Найбільш поширеним мотивом орнаменту київських ґудзиків були циркульні окружності та врізані лінії і насічки. Циркульні окружності зазвичай розташовувалися по колу на верхній площині або на боковій грані. Рідше з окружностей, одного або різного діаметру, комбінувалися різноманітні фігури. Лінійні композиції репрезентовані однією або кількома врізаними лініями, що розходяться від центру. Короткі вертикальні або косі насічки іноді створюють зигзаг або Х-подібні фігури на боковій грані. Інший варіант орнаменту — лінія, що оточує горішню частину ґудзика. Іноді циркульні й лінійні елементи сполучалися. На окремих виробах фіксуються сліди ймовірної інкрустації білим металом (сріблом?), залишки якого, як правило, у вигляді речовини сірого кольору іноді спостерігаються в рівчачках гравійованих циркульних окружностей. Інкрустація напівсферичних ґудзиків простежується і на інших давньоруських пам'ятках. Зокрема у Смоленську були знайдені два ґудзики, що їх орнамент створено за допомогою мідного дроту (Асташова, 1993, с. 76). Інкрустація ґудзиків могла сягати візантійської традиції: ґудзики, інкрустовані сріблом відомі серед старожитностей середньовічного Херсонесу (Романчук, 1981, с. 91). Для кістяних ґудзиків з кочівницьких старожитностей Г. Федоров-Давидов також відзначає наявність срібної інкрустації (Федоров-Давыдов, 1966, с. 71). На окремих київських ґудзиках простежуються сліди фарбування в червоний або рожевий колір. За спостереженнями С. Магури, ґудзики фарбували до нанесення на них гравійованого орнаменту — про це може свідчити відсутність фарби у рівчачках орнаментальних фігур (Магура, авт. фонд, № 16, с. 38). Аналогії є і в інших містах, зокрема, в яскраво-рожевий колір пофарбовано ґудзик з Колодяжина (Археологічний музей ІА НАНУ, № 1555/1834). Аналогії пофарбованим ґудзикам є у Волзькій Болгарії (Закирова, 1988, с. 232; Руденко, 2005, с. 72).

Орнаментика ґудзиків була однотипною для всього ареалу їх розповсюдження, який включав практично всю Східну і Центральну Європу, а також Малу і Середню Азію та Закавказзя (Сергєєва, 1997, с. 145—146; Сергеева, 2007, с. 216—220; Флерова, 2001, с. 102—103). Винятком є ґудзики з кургану Гульбище (Чернігів), оздоблені складними фігурами, серед яких є стилізоване зображення птаха (Рыбаков, 1949, рис. 13, *праворуч*). Вони мають прямі аналогії у Середній Азії, зокрема у Хорезмі, серед старожитностей X ст. (Вишневская, 2001, с. 105—109, рис. 42, *1—15*). У Києві ґудзиків східного типу не знайдено, а розквіт їх виробництва починається не раніше XII ст. Проте орнамент окремих давньоруських екземплярів має вигляд фігур, створених циркульними колами, які сполучені між собою відрізками прямих ліній. Такі елементи орнаменту сягають фігуративного декору. Схематичні орнітоморфні

Рис. 51. Приклад ґудзика з нестандартним орнаментом

зображення в декорі ґудзиків відомі як на Сході (згадані хорезмські ґудзики), так і серед візантійських екземплярів (Davidson, 1952, fig. 69). У збірці НМІУ є два ідентичні ґудзики з гравійованими на них фігурами (№ в-1882, в-1883), які можуть генетично сягати подібних фігуративних зображень, проте вже втратили схожість з прототипами і набули суто геометричних форм (рис. 51). Походження зазначених ґудзиків не встановлено, проте здогадно їх також можна віднести до продукції київських майстерень. Обидва екземпляри виготовлені дуже ретельно і мають напівсферичну форму з рельєфними ободками навколо центрального отвору. Один ґудзик з орнаментом рідкісного для давньоруських ґудзиків типу походить з району Десятинної церкви. Його зображення збереглося в архіві Г. Корзухіної (Корзухина, 1949, № 19, *а.* 29). Орнамент цього екземпляру утворений чергуванням трьох концентричних кіл і трьох кутових фігур, що мають на кінцях маленькі циркульні кола (табл. 36, *30*).

Загалом орнаментація київських напівсферичних ґудзиків відзначається ретельністю. Для цієї операції завжди використовували спеціальні інструменти — різці, циркуль. Такі рідкісні прийоми, як фарбування та інкрустація кістки, пов'язані з високим професіоналізмом майстрів, простежуються у декорі саме цієї категорії виробів.

На думку В. Фльорової, поширення напівсферичних ґудзиків у Східній Європі могло бути пов'язане як з провінційним візантійським імпортом, так і з наслідуванням йому (Флерова, 2001, с. 103). Оскільки у Києві відкрито вже кілька майстерень з виробництва ґудзиків, тому не виключено, що саме Київ постачав ґудзики для багатьох давньоруських міст і поселень і сприяв їх розповсюдженню у давньоруських землях.

Як і для ґудзиків, для набірних однобічних гребінок X — першої половини XI ст. характерним є орнамент, виконаний спеціальним інструментом. Поширеним мотивом декору однобічних гребінок та їх футлярів є X-подібно перехрещені лінії, що у поєднанні створюють смуги з трикутників та ромбів. Таким способом орнаментовані як самі гребінки, так і їх футляри. Хрестоподібний орнамент давньоруських гребенів О. Кондратьєва поділяє на кілька основних мотивів, основна частка яких пов'язана з північними регіонами Європи (Скандинавія, Балтійський регіон). У цілому зазначений тип орнаменту датується у межах IX—XI ст. (Кондратьева, 1987, с. 15). Як вже було

відзначено, київські гребені з хрестоподібним орнаментом загалом належать до типів, які сягають північних зразків. Вони могли або безпосередньо потрапляти до Києва з північноєвропейських регіонів, або були продукцією приїжджих майстрів.

Одним з поширених варіантів орнаментації футлярів однобічних набірних гребінок другої групи, за О. Давідан, є ланцюжок концентричних кіл уздовж спинки і основи. Орнамент київських гребінок ретельно виконано циркулем і, судячи з форми рівчаків, різцем. Така орнаментальна смуга найчастіше йде уздовж корпуса гребінця та його футляра, вигинаючись за контуром спинки. З двох боків вона, як правило, обмежена вертикальними прорізаними лініями. Так орнаментований футляр гребінки, що походить з розкопок М. Каргера 1946 р. на вул. Житомирській, 4 (Каргер, 1958, табл. XCIII, *унизу*), футляр гребінки з матеріалів досліджень Копирева кінця 1990 р. (Боровський, Мовчан, Писаренко, 1990/32, с. 14; МІК, № А 4938/491). Футляр однобічної набірної гребінки цього самого типу з розкопу на вул. Нижній Вал, 41 має у центральній частині додатковий елемент у вигляді ромба, створеного циркульними колами (Зоценко, Брайчевська, 1993, рис. 21, *4*). Гребінка, орнаментована циркульними колами уздовж спинки, походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. На футлярі гребінки, що походить з садиби Пивоварного заводу на Подолі (дослідження В. Хвойки 1893 р.) до ланцюжка циркульних кіл з двох кінців додано по Х-подібній фігурі, створеній сполученням шести циркульних кіл (табл. 32, *2*). Варіант орнаментації однобічних набірних гребінок та їх футлярів циркульними колами уздовж спинки зустрічається скрізь на Русі, а також за її межами. Як приклад згадаємо екземпляри з Воїнської Греблі (Довженок, Гончаров, Юра, 1966, табл. XX, *2*), Лукомля (Штыхов, 1978, рис. 7, *1*), Ізборська (Седов, 2007, рис. 81, *2*; рис. 294, *1, 3—6, 8*), Запольє-2 поблизу Новгорода (Селин, 2008, рис. 6, *2*), Саркела (Флерова, 1998, рис. 1—5, 8; 2001, рис. 2, *1—5, 8*; 64, *1*) тощо. Іноді ланцюжок обмежується кількома колами і розміщується у середній частині гребеня. Групи з кількох циркульних кіл можуть створювати трикутники або ромби, які є як додатковим елементом орнаменту, так і самостійним мотивом. Інший варіант репрезентований прямолінійними орнаментальними композиціями. Орнамент, як правило, охоплює всю поверхню однобічного гребінця, або, принаймні, її значну частину. Гребінець з рідкісним орнаментом фігурує серед рисунків Г. Корзухіної з підписом «Середнє Придніпров'я» (Корзухина, 1949, № 18, *а, 66*), проте Г. Шовкопляс, описує його серед київських речей (Шовкопляс, 1973, рис. 3, *12*). У центральній частині площину перекреслюють дві «драбинки». У створених таким способом трикутниках розміщені циркульні кола (табл. 32, *9*).

Двобічні гребені XI—XIII ст. декорувалися переважно тільки уздовж зубців, їх декор простий — одна, або дві-три паралельні лінії з кожного боку уздовж зубців. Як правило, лінії пропиляні або прорізані різцем. Використання ножа простежується лише на одному з екземплярів з Нижнього Валу, 41. На цьому гребінці лінії прорізано дуже недбало і взагалі він не відрізняється ретельністю обробки, як правило, характерної для цієї категорії виробів. Двобічні гребінці з лінійним орнаментом трапляються у Києві скрізь — як у Верхньому місті, так і на Подолі, вони мають прямокутну або трапецієподібну форму. У

одного екземпляра прямокутної форми, що походить з матеріалів досліджень 1980-х рр. за адресою вул. Волоська, 16, з одного боку зубці обмежують по три паралельні лінії, з іншого — по п'ять ліній. Цей гребінець походить з першого шару і за умовами знахідки може датуватися першою половиною — серединою XII ст.

Інший поширений мотив — ряд виїмчастих трикутників між прямими паралельними лініями. Він характерний для трапецієподібних гребінців типу Д, за Б. Колчиним, які побутують протягом XI—XII ст. (Колчин, 1982, рис. 5). Трикутники, як правило, дрібні. На гребінці трапецієподібної форми, що походить з Киселівки (Шовкопляс, 1954, рис. 2), виїмчасті фігури завдяки заокругленій формі вершини наближуються до сегментів (рис. 49, *2, внизу*; табл. 33, *10*). Їх могли виконати неспеціалізованим різцем з вузьким сплощеним лезом. На гребені, що походить з ділянки на Оболонській, 4, 1989 р., виїмчасті трикутники замінені короткими насічками уздовж прорізаних ліній. Насічками орнаментовані також його бокові грані (табл. 33, *15*).

Рідше застосовували циркульний орнамент — в цьому випадку орнаментом вкрита більша частина поверхні гребінця. Два гребінця з таким орнаментом походять з розкопок В. Хвойки на садибі М. Петровського. Один з них плаский, трапецієподібної форми. За формою перетину цей екземпляр можна віднести до післямонгольських, тому його буде розглянуто у відповідному розділі. Інший — прямокутний, орнаментований простими циркульним колами в два ряди по горизонталі, по шість окружностей в кожному ряді (табл. 35, *1*). Цей гребінець був орнаментований з обох боків. Ще один гребінець з циркульним орнаментом, але дуже поганої збереженості, за свідченням авторів розкопу 1998 р. знайдено на об'єкті XII—XIII ст. на вул. Володимирській (Мовчан, Боровський та ін., 1998/5, с. 21). Є приклади сполучення циркульних кіл і прямих ліній, зокрема такий гребінець походить з розкопу 1982 р. на вул. Поліни Осипенко, 9, тепер Стрітенська (табл. 35, *2*).

Орнаментація інших речей менш стандартизована. До таких речей належать предмети різних категорій — побутові речі, предмети оздоблення, елементи озброєння тощо.

Орнаментовані колодки ножів та інших знарядь. Цільні колодки ножів і руків'я різних знарядь як суто утилітарні предмети зазвичай залишалися неорнаментованими, проте іноді їх прикрашали. Орнамент частіше за все був простим і нескладним у виконанні. Основні його елементи — циркульні кола та відрізки прямих. В ряді випадків можна простежити якщо не стандартизацію орнаментації, то принаймні деякі тенденції щодо надання переваги тим чи іншим орнаментальним мотивам. Прикладом можуть бути ручки ножів з майже ідентичним декором у вигляді композиції з ламаних ліній і циркульних кіл із Києва, з Володимирської, 7—9 (Сергеева, 1998, рис. 1, *12*), Білої Церкви (Експозиція Білоцерківського краєзнавчого музею, БКМ 3123-2712 і БКМ кв20164-А291) і Волковиська (Зверуго, 1975, рис. 18, *23*). Цікаво, що у Білій Церкві знайдено навіть дві ручки з практично однаковим орнаментом. Ще одна ручка, що її орнамент містить прямі й ламані лінії та циркульні кола, походить з розкопок В. Хвойки у Витачіві (Шовкопляс, 1971, рис. 4, *8*). У всіх випадках мова йде не просто про однакові елементи орнаменту, а про одна-

кову композиційну будову, коли групи циркульних кіл чергують з ламаними лініями, або ламаними лініями та відрізками прямих (табл. 28, *2*).

Окремі екземпляри дають приклад досить своєрідного орнаменту. Згадаємо ручку, що її опублікувала Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 1973, рис. 2, *16*), орнаментовану косими стрічками, які створені частими паралельними врізаними лініями (табл. 28, *3*). Але найбільш цікавою є вже згадана вище ручка, орнаментована хвилястими стрічками, що походить з ділянки 1999 р. на Володимирській, 8 (Мовчан, Боровський та ін., 1999, с. 125). Її було знайдено у будівлі, яку автори досліджень датують XII — початком XIII ст. (Мовчан, Боровський та ін., 1999, с. 125). Орнаментальний ефект тут створеною протравлюванням (табл. 28, *1*).

Прикладом орнаментованих ручок з двох платівок, скріплених штифтами, можуть бути екземпляри з вул. Щекавицької, 29, першої половини XII ст. і з Майдану Незалежності, XI ст. Обидві платівки ручки зі Щекавицької повністю вкриті циркульними колами (табл. 30, *2*). Ручка з Майдану орнаментована, також з двох боків, сполученням Х-подібних фігур, створених подвійними лініями і циркульними колами. Лінії у цьому випадку виконано лезом ножа, вони мають нерівні рівчачки, що не заважає декоративному ефекту (табл. 30, *1*). Схожа двостулкова ручка ножа, в основі декору якої полягають ті самі елементи, походить з давньоруського Витачіва (Шовкопляс, 1971, рис. 4, *5*).

Орнаментовані оздоблюючи деталі (накладки, підвіски). Орнаментика декоративних деталей, як правило, є суто індивідуальною і тому варто приділити їй окрему увагу.

Прикладом простішої лінійної орнаментації може слугувати декор двох накладок, що походять з майстерні на Киселівці. Одна з них орнаментована заштрихованими трикутниками, розташованими уздовж виробу між обмежувальними стрічками, інша — трикутниками, що вписані один в один, також розміщеними уздовж (Шовкопляс, 1954, табл. II, *16, 17*). Судячи з нерівних за глибиною і шириною рівчаків, орнамент виконано лезом ножа. Виконано його досить недбало (табл. 57, *11, 13*). Порівнюючи описані накладки з художніми виробами високої якості, що також походять з Киселівки, можна зробити висновки, що вони не обов'язково належали до продукції майстрів-професіоналів.

З Киселівки також походить накладка, декорована сполученням концентричних кіл і прямих ліній, що йдуть по краях як бордюр (Шовкопляс, 1954, табл. II, *22*). Концентричні кола розміщені у два вертикальні ланцюжки, по два в кожному (табл. 57, *12*).

Окремий інтерес мають дві декоративні накладки, знайдені під час досліджень на Волоській, 16 (табл. 57, *5, 7*). Одна з них має вигляд прямокутної платівки розмірами 68 × 19 × 2 мм з добре шліфованими поверхнями. Уздовж виробу у центральній частині просвердлені чотири отвори — три на відстані 22 мм та 25 мм один від одного, четвертий міститься поряд з третім. Діаметр отворів 2 мм. Всю поверхню займає орнамент у вигляді широкої синусоїди, створеної двома врізаними лініями за 3,5 мм одна від одної. Для їх нанесення було застосовано циркуль з розхилом 4,5 мм та 8 мм, при цьому на поверхні залишилися ледве помітні сліди центральної голки (рис. 52). Між хвилями з обох боків роз-

Рис. 52. Деталь орнаменту накладки. Спосіб виконання синусоїди за допомогою циркуля

міщені трикутники, створені циркульними окружностями діаметром 2 мм з точками у центрі. Кожен трикутник складається з семи окружностей. Композиція обмежена врізаними прямими лініями, одна з них розташована за 2 мм від краю, інша на самому краї, ймовірно тому що майстер трохи недбало розмітив поле, призначене для орнаменту. Орнамент контурний, виконаний ножем, або нешироким різцем та циркулем. Пов'язаний з описаним предметом культурний шар можна датувати часом не раніше XII ст.

Інша накладка (табл. 57, *5*), також прямокутної форми, проте менша за розмірами, які складають 32,5 × 15 мм, і має більшу товщину — 4 мм. Обробка поверхні речі досить груба. Орнаментальна композиція декору складається з двох рельєфних чотирипелюсткових розеток підквадратної форми (рис. 50, *2*), розмірами 12 × 12 мм кожна, які розділені між собою рельєфною ламаною лінією. З одного краю зберігся фрагмент третьої розетки. Край виробу при цьому не пошкоджений, тому слід гадати, що накладка була виготовлена саме в такому вигляді. Наявність фрагменту розетки свідчить про те, що декор виробу складався з кількох таких накладок, з'єднаних одна з одною.

Розглядаючи геометричні чотиричастні розетки на кістяних платівках з Мстиславля, Л. Алексєєв вбачає в них романський елемент (Алексеев, 1962, с. 202—203). Аналогічний тип розеток відомий також у Візантії. Слід згадати, наприклад, шахову фігурку з Чернігова, де використовуються подібні елементи декору. В. Коваленко вважає, що фігурка, яка репрезентує людину в імператорському вбранні на троні, має візантійське походження (Коваленко, 2006, с. 91, рис. 5), з чим можна погодитися, враховуючи її стиль. Геометризовані чотирипелюсткові розетки є також на деяких зразках кераміки візантійського кола, наприклад, з Тирнова у Болгарії (Георгиева, 1974, обр. 92). Пізніше, у XIII—XIV ст. цей самий елемент орнаменту дуже часто зустрічається в старожитностях східноєвропейського степу. Зокрема, він репрезентований в орнаментиці золотоординських сагайдачних накладок (Малиновская, 1974, рис. 1, *10*; табл. II, *4*; III, *7*; V, *13*; XIII, *50*; XIV, *68*; XV, *78*; XVI, *82*). За умовами залягання (глибина понад за 3 м), київська накладка може належати до шару XI ст.

З однієї з будівель садиби А, дослідженої розкопками В. Зоценка 1987 р. на вул. Нижній Вал, 41 (Зоценко, Брайчевська, 1993, рис. 22, *2*), походить накладка орнаментована комбінованим орнаментом — косими паралельними насічками, горизонтальними лініями та циркульною плетінкою (табл. 57, *2*). Будівля, де виявлено накладку належала до стратиграфічного горизонту першої половини — середини XII ст.

Орнаментована накладка, що походить з косторізного комплексу XII ст. на вул. Щекавицькій, 29, має комбінований орнамент, створений сполучен-

ням врізаної лінії і циркульної плетінки. Плетена стрічка, створена потрійними циркульними окружностями діаметром 0,5, 0,7, 1,2 см. Уздовж фрагменту краю, що зберігся, є додатковий елемент — врізана лінія.

Ще одну накладку було знайдено на ділянці на Борисоглібській, 3, 2006 р., в ямі XII—XIII ст. (Сагайдак, Тараненко, Івченко, 2006). Вона була орнаментована схематизованим рослинним візерунком, в отворах збереглися металеві штифти, за допомогою яких вона прикріплювалась до основи.

Зразком класичної циркульної плетінки є декор невеликого фрагмента рогової накладки, знайденого у Верхньому місті, на вул. Володимирській (Мовчан, Боровський та ін., 1998/5, с. 21). Це прямокутний фрагмент платівки розмірами 25 × 16—13 × 4 мм, орнаментований уздовж зовнішньої поверхні плетеною стрічкою, створеною потрійним циркулем з шириною різця 0,5 мм. Діаметр маленьких окружностей 5 мм, великих — 12 мм.

Декор сагайдачних накладок давньоруського часу здебільшого базується на різних комбінаціях циркульних кіл.

Найбільш ранні сагайдачні накладки з орнаментом походять з київського некрополя, з дружинного поховання № 120, за нумерацією М. Каргера (Каргер, 1958, рис. 42, с. 197), вже згадані у попередньому розділі.

Накладки залишилися у вигляді дрібних фрагментів платівок поздовжньої, здебільшого прямокутної форми, які були поламані та зазнали дії вогню (табл. 55, *1*). Поверхня накладок ретельно оброблена й орнаментована. Орнаментальну композицію їх декору складають сполучення циркульних кіл різних розмірів та елементів прорізної (ажурної) різьби — наскрізних окружностей. Серед окружностей можна виділити великі, середні та малі. Діаметр великих кіл, які є елементами наскрізного різьблення і збереглися фрагментарно, складає до 20 мм. Ширина їх рівчачків сягає 1 мм, у перетині вони здебільшого прямокутні, але є трикутні, що свідчить про використання кількох різців. Діаметр середніх кіл, також прорізних, складає 7—10 мм, малих, циркульних з крапкою — 2,5—4 мм. Появу зазначеного декору, ймовірно, можна пов'язувати, як і багато інших елементів дружинної культури, з північним впливом. Аналогії прорізним колам можна знайти у північноєвропейських старожитностях. Наприклад, подібні кола складають орнамент накладок на деяких скриньках з Йорку, щоправда, вони пізніші за давньоруські зразки і датуються часом не раніше XI—XII ст. За деякими спостереженнями, між платівками з прорізним орнаментом і основою вкладали металеві пластинки для створення декоративного ефекту (MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1958—1959, fig. 917—918). Щодо давньоруських виробів з кістки, то після X ст. циркульні кола з великим діаметром у візерунках не використовувалися. Отже, великі прорізні кола (як і кола великого діаметру взагалі) слід відносити до ранніх орнаментальних елементів, які у наступний час не набувають поширення.

У 2006 р. під час робіт Подільської експедиції на вул. Верхній Вал, 8 було знайдено ще одну декоровану сагайдачну накладку. Ця накладка дугоподібної форми має розміри 44 × 21,5 × 2 мм і отвори для кріплення до основи діаметром 3 мм. Вона орнаментована біля увігнутого краю стрічкою 7 мм завширшки, з переплетених S-подібних фігур. Між ними просвердлено наскрізні от-

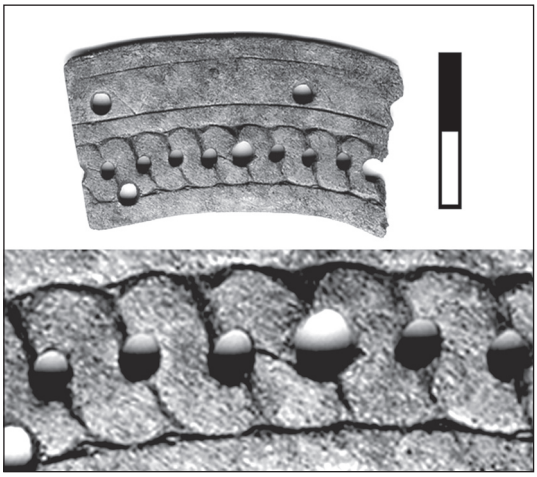

Рис. 53. Сагайдачна накладка та деталь її орнаменту

вори невеличкого діаметру, що робить різьбу ажурною. Ближче до вигнутого краю йде стрічка завширшки 6,5 мм створена двома врізаними паралельними лініями. Отже, основу орнаментальної стрічки, що прикрашає виріб, складає плетінка, яка за формою нагадує циркульну, проте вирізана від руки (рис. 53; табл. 55, *6*). Елементом, який вона огинає, є не циркульні кола з крапкою у центрі, а кола, прорізані наскрізь, діаметром 2 мм. Одне з декоративних прорізних кіл співпадає з функціональним отвором.

Циркульна плетінка та циркульні кола — прості та концентричні — взагалі є характерним елементом декору сагайдачних накладок на всій території Східної Європи. Київський екземпляр з таким орнаментом уперше опублікувала Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 1973, рис. 4, *24*). Він складається з ланцюжка концентричних подвійних кіл (табл. 55, *2*).

Орнаментовані підвіски поодинокі і суто індивідуальні за пропорціями і декором. Прикладом може бути виріб з кістки, що походить з ранніх розкопок на території Верхнього Києва. Він являє собою трапецієподібну платівку розмірами 31,5 × 7—21 × 3 мм з добре полірованою поверхнею і наскрізними отворами діаметром 4 мм в центрі і ближче до вузького краю. Платівка вкрита безсистемно розташованими циркульними колами діаметром 3,5 мм (табл. 39, *28*). Інша платівка трапецієподібної форми з вушком-кільцем була знайдена під час розвідувальних робіт 1967 р. на вул. Кудрявській, 28 (табл. 39, *26*). Цей виріб орнаментований циркульними колами діаметром 5 мм, з'єднаними відрізками прямих, які у цілому створювали спіраль. Точка циркульної окружності висвердлена на манер конуса. Звернемо увагу на те, що майстер неодноразово окреслив циркулем кожний елемент, внаслідок чого рівчаки широкі й подекуди подвійні.

З Нижнього Валу, 41 походить фрагментований виріб у формі ретельно відполірованої трапецієподібної кістяної платівки (табл. 39, *27*). Автори публікації здогадно інтерпретують її як підвіску-амулет (Зоценко, Брайчевська, 1993, рис. 22, *3*, с. 89). Орнамент нестандартний. Основу композиції складають стилізовані рослинні S-подібні завитки, які переплітаються на тлі, місцями заповненому дрібною сіткою й місцями крапками. Композицію обмежує лінія, прорізана уздовж країв за 1—2 мм від них. Контури зображення вибрані широким різцем і є дуже чіткими, створеними впевненою рукою. Широка смуга вибраного фону навколо центрального зображення створює ефект рельєфу (рис. 50, *1*). Для оформлення фону застосовано тонке вістря або лезо

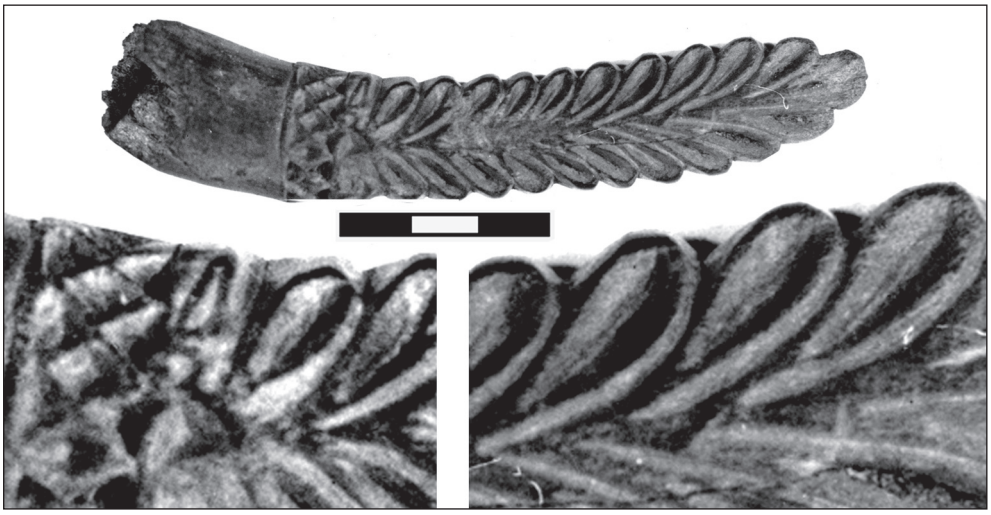

Рис. 54. Роговий псалій та деталі орнаменту

ножа. Автори публікації вбачають у візерунку платівки багато спільних рис з орнаментикою київських срібних прикрас з черню. Враховуючи зв'язок господарів дослідженого осередку з ювелірною справою, на це спостереження варто звернути особливу увагу. Зазначений виріб може бути прикладом втілення в різьблену кістку окремих принципів декорування виробів з кольорових металів.

Рогові псалії. При тому, що форма псаліїв була досить стандартною, залежно від матеріалу виготовлення, їх орнамент завжди індивідуальний. Широкому кінцю готового псалію, як правило, надавали фестончасту, або більш просту підтрикутну форму — ця операція могла виконуватися за допомогою ножа. Орнамент (переважно контурна різьба) завжди наносився тільки з чільного боку. У всіх простежених випадках лінії нанесені лезом ножа, яке залишало нерівні рівчачки. Особливе місце займає декор фрагментованого псалію, який походить з Київського Подолу, з розкопу 1972 р. на Червоній (сучасній Контрактовій) площі (Гупало, Толочко, 1975, рис. 25, *ліворуч*). Виріб помилково увійшов у літературу як колодка ножа (Гупало, 1981, с. 327; Сагайдак, 1991, с. 94), проте сліди кріпильного отвору, що збереглися на зламі, можуть точніше вказати на дійсне функціональне призначення цього виробу (Сергєєва, 1997, с. 147). За розмірами цей екземпляр трохи більший від решти київських псаліїв. Його збережена частина оформлена у вигляді гілки з листям, виконаної рельєфним різьбленням. Від решти поверхні гілка відділяється стрічкою виїмчастих квадратів (рис. 54; табл. 54, *3*). Як розміри, так і унікальний декор дають підстави для визначення речі як такої, що мала парадне, репрезентативне призначення.

5. 2. ЗООМОРФНИЙ ДЕКОР

Зооморфний декор виконувався в контурній, рельєфній і об'ємній техніці. На відміну від геометричного орнаменту, він, як правило, має індивідуальний характер. Винятком є поширений різновид вухочисток з гранчастим корпусом і зоо- або орнітоморфним завершенням, декор яких досить стандартний. Вироби, оздоблені зооморфними зображеннями можна розглядати як прояв вищої майстерності різьбярів по кістці, які характеризують косторізну справу стародавнього Києва як художнє ремесло. Саме тому кожну річ з зооморфним декором слід розглядати окремо.

Контурний та рельєфний зооморфний декор. Вироби з таким декором поодинокі.

Серед них слід насамперед згадати фрагмент виробу (ручки?), з зображенням птахів і фрагментовану накладку з рельєфним зображенням фантастичної істоти.

Фрагментовану кістку з зображенням птаха (табл. 61, *7*) було випадково знайдено на березі Дніпра (Гупало, 1981, с. 329, рис. 146). Предмет являє собою фрагмент бруска підтрикутного перетину, отриманого з діафізу тваринної кістки у місці його переходу до епіфізу, який частково зберігся. На одній з площин кістки різцем, судячи з трохи нерівного дна рівчаків, короткими штрихами, нанесена фігурка птаха. Завдяки нерівній площині передепіфізної частини кістки, де міститься зображення, верхня частина голови птаха виглядає рельєфною, тоді як тулуб цілком виконаний у контурній техніці. Майже перед самим дзьобом зображена стилізована рослина. Ближче до іншого, обламаного, краю виробу помітні сліди ще однієї фігурки (пташині лапки), яка не була закінчена. Отже, композиція передбачає зображення птахів, що йдуть один за одним. У 1976 р. у Старій Рязані була знайдена колодка ножа з зображеннями трьох ідентичних птахів, які йдуть ланцюжком (Даркевич, Борисевич, 1995, рис. 131). Київська знахідка, викликає особливий інтерес. Характер фрагменту дозволяє припускати, що це не пошкоджена річ, а саме уламок кістки, на який спеціально нанесено зображення. Не виключено, що у даному випадку ми маємо скопійований майстром взірець рисунку, який надалі він збирався використовувати. У цьому разі описаний предмет за призначенням можна зіставити з північноєвропейськими motif-pieces, деякі з яких, як вже було відзначено, дослідники вважають тренувальними роботами або копіями взірців (O'Meadhra, 1987, P. 169—170). Предмет з зображенням птаха може бути свідченням можливості спорадичного використання кісток з аналогічною метою давньоруськими майстрами.

Прототипу для зазначених зображень поки що не знайдено, проте загалом стилістика зображення птахів є притаманною як давньоруському, так і візантійському мистецтву. Щоправда, зазвичай птахи на різних виробах декоративно-ужиткового мистецтва трохи відмінні від тих, що ми розглядаємо: для них більш характерні підняті голови і напіврозкриті крила. Проте ці риси могли варіювати залежно від композиційного рішення. Зображення різних птахів зі складеними крилами, зустрічаються, наприклад, на візантійських гребенях

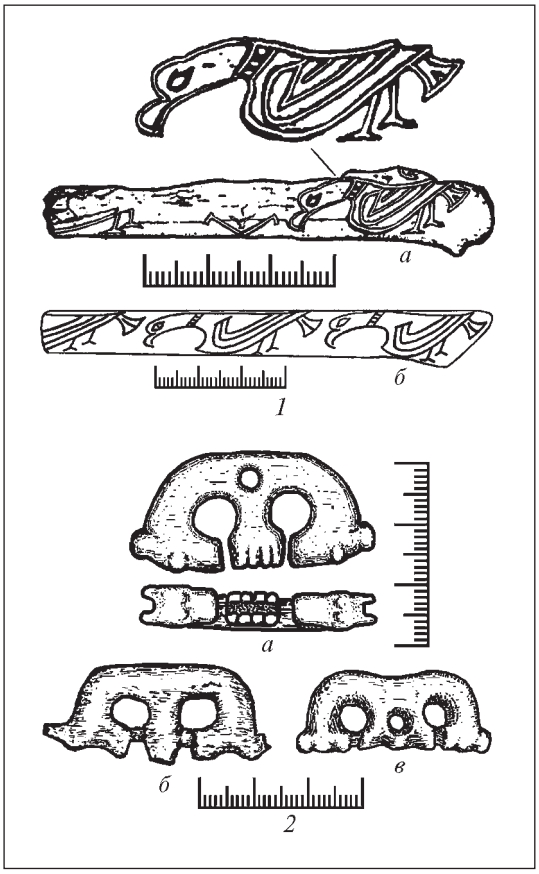

Рис. 55. Аналогічні зображення на виробах з Києва та інших давньоруських міст: *1* — зображення птахів: *а* — Київ, *б* — Стара Рязань; *2* — зооморфний мотив на застібці *а* — Київ, *б* — Вишгород, *в* — Шестовиця

XII ст. (Davidson, 1952, N 1303; Славчев, 1990). У керамічному декорі візантійського кола є зображення голубів, які спокійно йдуть зі складеними крилами (Георгиева, 1974, с. 104).

Питання викликає визначення виду птахів, зображених на давньоруських кістяних виробах. Трактовка голів птахів на виробі зі Старої Рязані відповідає зображенням голів різних птахів на кераміці та ювелірних виробах. Найчастіше серед них зображувалися павичі та голуби, а також абстрактні птахи, що їх вид не встановлюється. Іконографія павичів дещо відрізняється: для них характерна інша форма хвоста і наявність чубка на голові, хоч варіанти без чубків також іноді зустрічаються — прикладом може бути зображення на гребені з Тирнова (Славчев, 1990, обр. 1). За Я. Боровським, на київському екземплярі зображено качку (Боровський, 1992, рис. на с. 102), проте таке враження дає дещо неточно переданий дзьоб. Ідентичність інших рис дає підстави вважати, що на рязанському та київському виробах зображений один птах (рис. 55, *1*). Найвірогідніше, це абстрактний, узагальнений птах, проте взірцем для косторізів міг слугувати образ голуба у візантійському мистецтві, чому відповідають пропорції птахів.

Фрагмент накладки із зооморфним зображенням (табл. 61, *9*; 62, *5*) також є випадковою знахідкою, він походить з Киселівки. Враховуючи наявність у цьому районі косторізних комплексів, можна припустити, що накладка належить до продукції місцевих ремісників, або використовувалася як взірець. Виріб має трапецієподібну форму. Чільна поверхня відшліфована, зворотний бік зберігає залишки шерехатої структури. Найбільша довжина виробу — 143 мм; найбільша збережена ширина — 32 мм; товщина — 2 мм. По краях уздовж стрічки бордюру по низу просвердлені чотири наскрізні отвори діаметром 2 мм, по боках збереглося по одному отвору. Два отвори просвердлено на зображенні — по одному на крилі і на стегні тварини. За 3,3 мм від нижнього краю, 4,0—1,5 мм від одного бокового краю та 7,7 мм від другого є бордюр у вигляді простої стрічки 3,8 мм

завширшки. Основну частину простору, створеного цією стрічкою, заповнює фігура напівлежачої фантастичної істоти з тулубом хижого звіра та залишками крила, яке відходить угору від нижньої середньої частини тіла. Якщо розглядати його як фрагментарно збережене крило, то зображення можна трактувати як грифона або подібну йому фантастичну істоту. Верхня частина та голова не збереглися. Фігура облямована двома паралельними врізаними лініями на відстані 2,0—2,5 мм (живіт) та 1,5 мм (лапи) одна від одної. Шкіра передана маленькими виїмчастими трикутниками вершинами до голови, крило — п'ятьма паралельними врізаними лініями. Техніка виконання декору — гравіювання у сполученні з рельєфно-виїмчастою технікою. При уважному розгляді можна подекуди побачити тоненькі лінії попередньої розмітки контурів майбутнього зображення і розміщення окремих деталей. Зокрема вони маркують напрямок ланцюжків виїмчастих трикутників (рис. 56). Торець спини полірований, що свідчить про застосування в декорі накладки ажурної різьби.

Образ грифона у середньовічному мистецтві Європи набув значного поширення. Проте в давньоруському, як і у візантійському і болгарському мистецтві, грифона зазвичай зображували стоячи. Наше зображення репрезентує напівлежачу істоту. Питання про походження такого образа потребує спеціального вивчення, проте попередньо можна відзначити, що у X—XI ст. образ напівлежачої фантастичної істоти відомий в мистецтві Північної Європи. Як приклад можна згадати рельєф на кам'яній плиті з Йорку (Англія), де зображення звіра має скандінавську підоснову й датується X ст. (The Vikings in England, 1981, YS1, fig. on p. 121). Проте найближчою аналогією є фантастичні тварини, репрезентовані на дерев'яному брусі з Новгорода, що датується XI ст. (Колчин, 1971, табл. 19, *1—3*). Зображення передньої частини тулуба, його оформлення і поза в обох випадках дуже схожі. Різниця в тому, що новгородські звіри слідують один за одним, з'єднані між собою плетінкою і створюють орнаментальний фриз, а на київській платівці зображення поодиноке. На користь північного походження ідеї цього зооморфного образу свідчить і наявність ажурної різьби — в Середньому Придніпров'ї вона зустрічається дуже рідко.

Київська знахідка не прив'язана до жодного комплексу, що ускладнює її точне датування, проте, якщо ґрунтуватися на вказаних аналогіях, зображення може сягати X—XI ст.

Вироби, оздоблені об'ємними головами тварин. Скульптурне оформлення виробів з кістки та рогу не було традиційним для Південної Русі. Найбільш яскраву і одночасно найбільш ранню групу виробів з об'ємним зооморфним декором складають гостроконечники з зооморфними завершеннями, які ми розглядали у зв'язку з мобільним косторізним ремеслом. Іншим виробом, декорованим у північному «звіриному стилі», є роговий предмет невизначеного призначення з завершенням у вигляді голівки хижака (вовка, за трактовкою В. Зоценка) з вищиреною пащею (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. XXXIV, *h*). Ще раз підкреслимо, що їх належність до продукції суто місцевого ремесла є однією з головних проблем, пов'язаних з цим типом виробів, оскільки вони виконані у стилістичній манері, близькій до північноєвропейської.

Інша манера виконання голови тварини простежується на роговому виробі, здогадно руків'ї канчука, зі Щекавицької, 27—29 (рис. 57; табл. 61, *8*;

Рис. 56. Накладка з зображенням грифона. Деталі

62, *1*). За морфологічними особливостями будови голови, її найбільш вірогідно можна вважати кінською. Близька трактовка голови тварини, і особливо форма вух, які окреслено гострим кутом, спостерігається на виробі з ареалу

Рис. 57. Зооморфне об'ємне зображення на виробі зі Щекавицької, 25—27

Подунавья (Dinogetia, 1967, fig. 47, *22*), де присутній величезний вплив з боку кочівницьких степових культур. За іконографією голова тварини на виробі зі Щекавицької, 27—29 сягає зображень копитних у кочівницьких культурах ранньої залізної доби. У плані сюжету (кінь) зображення також наближується до степових образотворчих традицій, де цій тварині приділяється значна увага. Аналогічний сюжет, наприклад, присутній на псалії, що походить з Болгара (Руденко, 2005, табл. 8, *165*). Походження цього звіриного образу потребує подальшого дослідження, але попередньо виріб зі Щекавицької, 27—29 можна пов'язувати саме зі степовим колом образів.

Інші вироби зі скульптурним зооморфним декором не мають чітко виявленого північного коріння і виникають під впливом інших культурних традицій, або безпосередньо на місцевому ґрунті. До них насамперед належать вухочистки з орнітоморфним або зооморфним завершенням та застібки недоуздків з симетричними зооморфними зображеннями.

Застібки недоуздків з зооморфним декором. Майже однакові деталі кінської вузди з зооморфним декором походять з Києва (Шовкопляс, 1973, рис. 3, *1*) та Вишгорода (Дорофеев, Калюк, Чабай, 1989/184, рис. 8, *10*, с. 13—14). Обидві мають Є-подібну форму і оздоблені об'ємними голівками тварин, що симетрично розташовані по обох боках, і кінцівкою цієї тварини між голівками у центрі (рис. 55, *2*; табл. 61, *4*). За вишгородською знахідкою, що має прив'язку до комплексу з вузькою датою (виробнича яма), зазначені вироби можна датувати XI ст. Київська знахідка являє собою закінчений виріб, поверхня якого ретельно полірована. Вишгородський екземпляр не має центрального отвору, поверхня оброблена достатньо недбало, проробка деталей не закінчена. Центральна кінцівка поєднується з головами, які її фланкують, перемичками, що вказує на певну послідовність технологічних операцій під час створення пластичних зображень цього типу. Виріб близької форми, було знайдено на Шестовицькому поселенні під Черніговом. (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, рис. 7, *32*). Можна вказати на схожість трактовки звіриних голів шестовицького й київського виробів, але шестовицьке зображення більше стилізовано. На ньому збереглися перемички між центральною кінцівкою та головами, хоча виріб закінчений. Цей екземпляр також можна пов'язати з шарами X—XI ст., часу, коли поселення набуло розквіту, проте умови знахідки не дають чіткої дати — предмет знайдено у заповненні клітей валу, де одночасно траплялася кераміка від X до XII ст.

(Коваленко та ін., 1998/84, с. 23). Г. Шовкопляс ідентифікувала зооморфні зображення київського екземпляра з кіньми (Шовкопляс, 1973, с. 118), Я. Боровський також вбачав на вишгородському і київському зображеннях коней (Боровський, 1992, с. 97, підпис до рис. 2 і 3). Проте на київському екземплярі, судячи з форми голови, округлого вуха й зображення звіриної лапи у центрі, явно репрезентований хижак (ведмідь?). Щодо вишгородського зображення, то воно через свою незакінченість взагалі не підлягає точному визначенню.

Відзначимо, що вишгородський комплекс у цілому не пов'язаний з косторізною справою. Слідів косторізного виробництва поблизу не було виявлено. Слід гадати, застібка потрапила у заповнення ями випадково, або це була спроба людини іншої спеціальності — споживача продукції копіювати вже існуючий взірець, аналогічний київському виробу.

5.3. ГРАФІТІ НА ВИРОБАХ З КІСТКИ ТА РОГУ

На окремих виробах зустрічаються зображення, які у більшості випадків не пов'язуються з декоративними елементами. Такі знаки зазвичай продряпані тонким вістрям, ймовірно, їх наносили самі власники. Вони мають різне походження і, ймовірно, різне смислове навантаження.

Серед виробів зі знаками є кілька предметів озброєння. До них можна віднести два вістря стріл з Подолу, кістень і сагайдачну петлю з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. На кістені є графіті, створене сполученням відрізків нерегулярної хвилястої лінії. Знак на сагайдачній петлі є сполученням двох елементів — ялинки та дугоподібної лінії, з'єднаної з перпендикулярними відрізками прямих. На одному з вістер, що походять з Подолу, продряпано знак у вигляді літери Н, перевернутої горизонтально, на іншому вістрі — сім вертикальних ліній.

Знаки різного ступеню складності на предметах озброєння, насамперед на кістенях, мають аналогії серед матеріалів інших давньоруських пам'яток (Сергєєва, 2009, с. 335), вони є також на кістенях з Саркела (Флерова, 2001, с. 59, рис. 18, *9, 17, 18*). Наявність князівських знаків на кістенях з Саркела, Мінська, Острова Ледницького дала можливість А. Кірпічникову трактувати ці екземпляри як зброю дружинної верхівки і припускати, що знаки слугували тамгами (Кирпичников, 1966, с. 59). Інші знаки, включаючи ті, що репрезентовані на київських речах, могли виконувати ті самі функції. О. Арматинська припускала, що тамги на особистих речах одночасно могли виконувати функції оберегів (Арматынская, 1995б, с. 98), що цілком вірогідно.

Тамгою може бути також знак Володимира Святославича, прокреслений на обох боках фрагментарного виробу, що його знайдено під час досліджень на Житньому ринку 1973 р. у шарі XI ст. (Толочко, Гупало, Харламов, 1976, рис. 15, *у центрі*). Річ виготовлено з ребра тварини, її розміри 27 × 32 × 20 мм. Збоку пропилено паз завширшки 13 мм. На думку В. Зоценка, це паз для мотузки, а виріб він вважає підвіскою. Автор порівнює його з підвісками зі зна-

ками Рюриковичів з Новгорода та с. Прудянки Смоленської обл. (Зоценко, 1984, с. 264). Проте через фрагментарність київського виробу важко впевнено говорити про його призначення, тому зазначена інтерпретація залишається на рівні припущення. Деякі сумніви щодо порівняння його з іншими підвісками викликає матеріал — ребра для таких виробів зазвичай не використовувалися.

Інше походження має графіті на одній з обоймиць, яке є складною композицією з ялинкових та прямолінійних фігур, продряпаних на всій площині виробу (табл. 59, *2*). У даному випадку не виключена спроба власника самостійно орнаментувати річ. Те саме можна припустити для руків'я канчука з садиби М. Петровського. Нанесений на нього орнамент у вигляді плетінки явно виконаний рукою непрофесіонала, який користувався неспеціалізованим інструментом типу шила. Отже, якість оздоблення явно суперечить високій якості самої речі, тому у даному випадку правомірно припускати різних виконавців виробу та його декору. Оздоблювальні та/або магічні функції виконували графіті на деяких знаряддях праці. Прикладом може бути один з юрків, що походить з Верхнього міста, з ділянки на Великій Житомирській, 2а. До графіті, що мають магічний зміст, можна відносити декоративні зображення та рунічні знаки на трубчастому гольнику з Оболонської, 1 на Подолі, щоправда, зазначена річ пов'язана з іншим етнокультурним середовищем.

Найбільш репрезентативну серію графіті демонструють астрагали зі знаками (табл. 45; 46, *1*; 47, *3, 6, 7*). Як правило, вони повторюють кілька основних мотивів. Серед них переважають окремі прокреслені лінії, паралельні відрізки ліній, композиції з перекреслених ліній, хрестики, сітка, ялинка, прямокутники з перехрещеним полем тощо. Трапляється також маркування астрагалів неглибокими ямками невеликого діаметру. На окремих астрагалах є більш складні зображення. Так, один з астрагалів з дитячого поховання № 110 Київського некрополя був маркований чотирихпелюстковою розеткою, розміщеною у колі. В районі Десятинної церкви виявлений астрагал з гравійованою плетінкою. Інший астрагал, що походить звідти ж, мав мітку у вигляді квадрата з полем, розбитим на дрібні перекреслені по діагоналі квадратики. Один з астрагалів з Великої Житомирської у Києві, був помічений невеликим значком, що нагадує літеру N або Z. Астрагали зі знаками, трохи схожими на літери, походять з об'єкту першої половини — середини XI ст. з розкопу 2000 р. на вул. Паторжинського, 14 (Мовчан, Боровський, Климовський, 2000/81, рис. 6, *381, 382*, с. 11). Дані знаки можна також розглядати як тамги, що маркували конкретні екземпляри. Етнографічні матеріали, які можуть підтвердити таке припущення, простежуються здебільшого у тюркському культурному середовищі, проте наявні спостереження корисні й для давньоруських реалій. Такі дослідники археологічних культур Сибіру, як С. Кисельов та Л. Кизласов, пов'язували подібні малюнки на астрагалах таштикської культури з тамгами — знаками власників, хоча деякі їхні варіанти — ямки, крапки, хрести, ромби — на думку цих авторів, могли бути також рахунковими знаками (Киселев, 1951, с. 461—463; Кызласов, 1960, с. 141—147). Тувинські матеріали підтверджують практику нанесення тамг, родових і особистих, на астрагали. Мітки при цьому наносили не на всі кістки в гральному комплекті, а на окремі, що вважалися

головними (Самбу, 1978, с. 69—70). Тамгами П. Георгієв вважав також знаки на астрагалах з території Болгарії (Георгиев, 1981, с. 195). Ймовірно, особистими мітками власників могли бути і графіті на давньоруських астрагалах. Принаймні, їх зв'язок з правилами тієї чи іншої гри здається менш вірогідним, оскільки в цьому випадку можна було б простежити певну закономірність у розподілі астрагалів з різними знаками в ігрових наборах, чого в дійсності не спостерігається. Деякі знаки зі згаданих вище (плетінка, чотирьохпелюсткова розетка) взагалі поодинокі і не пов'язуються з будь-якими системами знаків. Дрібні насічки, риски тощо, можливо, могли бути знаками, що відбивають наявність якихось дій у грі, пов'язаних з лічбою. За А. Адамовим, рисунки на астрагалах робили з метою виділити окремі гральні кості з загалу, така ситуація має паралелі в етнографічній сучасності (Адамов, 1989, с. 95—96). Це не суперечить іншим припущенням, оскільки мітити такі астрагали могли як власними тамгами, так і іншими зображеннями. Одночасно не можна виключати й магічний зміст зображень на астрагалах.

В одному випадку В. Зоценко бачить подібність до скандинавських рун у прокреслених лініях на двох гральних кістках, знайдених у будівлі XI ст. на Київському Подолі (вул. Нижній Вал, 41). На думку автора, їх слід трактувати як магічну формулу, яка забезпечує удачу в грі (Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 90—91). Слід відзначити, що крайній схематизм і особливо форма значків на зазначених кістках (табл. 47, *6, 7*) змушує відноситися до подібного трактування з обережністю. Руни завжди складаються з чітких відрізків прямих, наприклад їх відразу можна розпізнати на астрагалі з Шестовиці (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, рис. 14, *21*), проте на київських екземплярах лінії трохи увігнуті й нерегулярні. Скоріше за все, у даному випадку ми маємо звичайні абстрактні знаки-графіті.

Обрядовий або магічно-ритуальний контекст, з яким могли пов'язуватись астрагали та гра з ними, передбачають сакральне значення нанесених на них графіті. З огляду на сакральний характер будь-якої гри в архаїчних суспільствах, варто визнати, що гра в бабки і самі астрагали, як її реквізит, повинні були мати деяке магічно-символічне значення і пов'язуватися з конкретним обрядовим контекстом. У багатьох традиційних культурах Євразії астрагали були пов'язані з магією родючості і достатку, особливо в скотарських господарствах. У тюрко-монгольському та іранському етнокультурному середовищі різні ігри з астрагалами практикувалися в часово-обрядовому контексті циклу весняних свят: Нового року і весняного рівнодення (Сергєєва, 2002, с. 55). Такому ставленню до астрагалів були повинні відповідати й нанесені на них знаки. В. Фльорова (Нахапетян) спробувала виявити значення графіті на астрагалах з Саркела (Нахапетян, 1989; Флерова, 1997, с. 55—59). Вона виділяє такі сталі знаки, як сітка, ялинка (дерево), рисочки, драбинка тощо, і відзначає, що всі вони стосуються символів, що уособлюють вертикальну та горизонтальну будову світу. Спільні генетичні корені слов'янських і пізніше давньоруських гральних астрагалів з такими, що походять з хазарських і алано-болгарських пам'яток (Сергєєва, 2002, с. 54—55), дозволяють припускати однакове значення нанесених на них графіті, проте не виключено, що у давньоруській культурі такі знаки зберігаються лише за традицією.

Варто звернути особливу увагу на один з астрагалів, що походить з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р. Малюнок на ньому нагадує гральну дошку у вигляді квадрата з полем, розбитим на дрібні перекреслені по діагоналі квадратики (табл. 45, *27*). Дошки такого типу для різноманітних ігор побутували у різних народів Євразії (Kabzińska-Stawarz, 1991, fig. II, *9*; Овчаров, 1995, обр. 4*а*, обр. 5*б*). Інший цікавий знак прокреслено на астрагалі дрібного копитного, знайденому в тому самому районі розкопками М. Каргера 1939 р. На ньому нанесено знак, який нагадує плетінку, яка звужується до одного боку, або мушлю (табл. 45, *6*). Схематичність малюнку запобігає однозначній трактовці зображення, проте слід врахувати те, що зазначений астрагал дещо вибивається з загальної серії як за характером зображеного знака, так і за якістю його виконання. Звертає на себе увагу той факт, що малюнок, на відміну від більшості інших, виконано досить ретельно. Якщо прийняти трактовку знаку як мушлю, зазначений астрагал взагалі не можна відносити до речей місцевого походження.

Суперечності між висловленими вище припущеннями про сакральний зміст знаків на астрагалах, з одного боку, і їх функціонуванням як тамги, з іншого боку, не існує, оскільки тамга виконувала роль не тільки знаку власності, але й особистого оберегу, відповідно вона часто копіювала різноманітні фігури, яким надавали сакрального сенсу. Це стосується не лише знаків на астрагалах, але й інших вищенаведених випадків нанесення графіті.

5.4. ЗАГАЛЬНЕ ТА СПЕЦИФІЧНЕ В ДЕКОРАТИВНОМУ ОФОРМЛЕННІ КИЇВСЬКИХ ВИРОБІВ З КІСТКИ ТА РОГУ

Оздоблення орнаментом і різноманітними зображеннями предметів повсякденного вжитку і навіть у деяких випадках знарядь праці, не кажучи вже про репрезентативні парадні речі, відбувалося повсюди. Така ситуація могла диктуватися різними причинами. За О. Арматинською, у ряді випадків орнаментування речі могло обумовлюватися тим, що сітка орнаменту запобігає розтріскуванню речі під час висихання кістки (Арматынская, 1995а, с. 90). Взагалі зазначена авторка розглядає вкупі з орнаментом всі насічки та нарізки, у тому числі такі, що були виконані з суто технологічною метою. Проте основними функціями, які виконував орнамент, були декоративні та охоронні, тому таке розширення поняття орнаменту навряд чи правомірне. Людина завжди прагнула прикрасити свій побут, тому речі, що її оточували, несли не тільки суто функціональне, але й естетичне навантаження. Звичайні речі перетворювалися на справжні твори декоративно-ужиткового мистецтва, ними не тільки користувалися, але вони прикрашали повсякденне життя давньоруської людини. Крім того, у традиційному світогляді декору приписувалися магічні властивості і функції оберегу. На думку О. Кондратьєвої, орнамент гребенів був знаковим і їх орнаментація у цілому була тісно пов'язана з сакральним статусом і семантикою гребеня (Кондратьева, 1999, с. 81—82).

Це могло обумовити вибір декоративного оформлення для кожної конкретної категорії речей, оскільки річ як така та її орнаментика розглядалися як взаємопов'язані явища. Це наочно простежується не лише на гребінцях, але й на деяких інших речах з сакральним статусом. Взірцем подібних виробів можуть бути гостроконечники з зооморфним завершенням, форма яких асоціативно співвідносилася з конкретними видами зображень, а саме фантастичними істотами драконового або зміїного вигляду. Такі вироби є яскравим виявом дохристиянської культури, які далі побутують на рівні суто народних вірувань протягом середньовіччя і навіть у наступні часи. У XI—XII ст. йде процес стандартизації виробництва, у тому числі й косторізного, що не могло не призвести до стандартизації орнаментики речей. Одне не виключає іншого, оскільки за річчю закріплювався той орнамент, який вже існував у народній традиції і мав певне магічне і символічне значення. З іншого боку, таке навантаження міг набути й новий орнамент, у тому числі принесений ззовні і перетворений на частку місцевої традиції. В будь-якому разі майстри керувалися міркуваннями збільшення попиту на свій товар, а отже були повинні враховувати смаки споживачів.

Приклади стандартного декоративного оформлення деяких типів речей свідчать про наявність єдиної східноєвропейської (а іноді й ширшої) традиції виготовлення і орнаментації окремих виробів, свого роду моди. Врахуємо, що мова йде про міське ремесло, що є сприйнятливим до інновацій і акумулює у собі різноманітні художні тенденції.

Престижні речі часто відносилися до загальноєвропейських типів, тому їх декор часто мав інокультурне коріння. Наприклад, різьблення у техніці рельєфу практикувалося, з одного боку, на півночі Європи, включаючи Північну Русь, з іншого боку — у візантійському світі. Південноруське ремесло могло запозичувати ідеї з різних культурних традицій. При цьому північні пріоритети в історико-культурних зв'язках до початку християнізації давньоруської держави наприкінці X ст. обумовили звернення давньоруських майстрів до речей, які сягають північних, здебільшого скандинавських, прототипів. Такій ситуації суттєво сприяло включення території Східної Європи, й зокрема Русі, в ареал побутування єдиної дружинної культури, яка поширилася на Південь Русі з Північного Сходу і звідти принесла характерні для неї атрибути. Серед іншого, це відбилося на орнаментиці деяких виробів з кістки та рогу. Огляд виробів з зооморфним декором, виявлених у Києві, демонструє переважання таких, що сягають північноєвропейської образності — вони могли бути імпортними або наслідувати імпортні зразки. Скандинавський «звіриний стиль» середньовіччя міг бути одним з основних джерел формування південноруської об'ємної зооморфної різьби як такої, особливо це стосується зображення хижака. Найбільш ранні речі з зооморфним декором датуються X ст., можливо, самим початком XI ст. Проте слід мати на увазі, що не всі навіть ранні зооморфні зображення можна пов'язувати з північноєвропейським колом образів. Наприклад, з цього кола випадає скульптурне зображення істоти на руків'ї канчука з Щекавицької, 27—29, яке виконано у манері створення звіриних образів, притаманній зображенням степового кола культур.

Прикладом культурного впливу візантійського світу у широкому значенні цього терміну (тобто маючи на увазі весь світ візантійської культури, включаючи Причорномор'я, Близький Схід тощо) є основні типи рослинного орнаменту. Зрозуміло, безпосередніми зразками для майстра були, скоріше за все, давньоруські ювелірні вироби, проте вони були наслідуванням арабського або візантійського мистецтва. Генетично візантійського образного світу могли сягати деякі зооморфні зображення, такі як гравійовані птахи на кістяних виробах з Києва та Рязані.

Отже, загалом серед характерних рис київського художнього ремесла можна відзначити таку, як опанування та переосмислення різних за походженням культурних та стилістичних елементів.

Цей факт не виключає можливості розгляду виробів давньоруського художнього ремесла у етнічному контексті. Культурна традиція не обов'язково є «виключно приналежністю культури даного етносу, проте завжди входить у систему його ціннісних орієнтацій» (Будина, Шмелева, 1989, с. 6), а художня традиція є її складовою частиною. Така ситуація спостерігається скрізь у добу середньовіччя. Зокрема, Й. Херрман відзначав появу у VI—VII ст. у художній культурі Прибалтійських регіонів інновацій, які були обумовлені взаємодією античної спадщини та досягнень візантійських провінцій, культур кочівницьких степів та арабського Сходу. При цьому він підкреслював, що ці інновації формувалися під впливом місцевих потреб (Херрман, 1986, с. 24). К. Лавиш відзначає, що підґрунтям переносу образотворчих стереотипів був, серед іншого, паралелізм розвитку різних народів у добу середньовіччя, який обумовлює єдність культури і естетичних смаків (Лавыш, 2008, с. 103). Безсумнівно, північноєвропейське ремесло з його набором елітних речей та семантично значущою образністю відігравало не останню роль на початкових стадіях розвитку місцевого художнього ремесла, проте його не запозичували у незмінному вигляді. Північний «звіриний стиль» знайшов втілення лише в окремих різьблених виробах, а характерні для північної образності елементи, які підкреслювали «хижу» суть звіра, майже не набули поширення. Відразу підкреслюємо, що зараз ми не звертаємо уваги на той факт, що важливою складовою образної системи мистецтва Півночі, яке формується у ранньому середньовіччі, були східні та південні (пізньоантичні, візантійські і навіть кочівницькі) елементи, у даному випадку нас цікавить шлях їх проникнення на Русь саме через контакти з північноєвропейським середовищем.

Прихильність до переробки північних образів у бік зм'якшення їх хижих рис вже відзначалась у літературі (Кирпичников, Дубов, Лебедев, 1986, с. 239). Це особливо стосується раннього мистецтва Південної Русі, де фігуративна образність була майже нерозвинута. «Бідність у старожитностях Київської Русі, на перший час (тобто у IX—X ст. — *М.С.*) всілякої орнаментації зі світу тварин» справедливо відзначив такий знавець давньоруського мистецтва, як Н. Кондаков (Кондаков, 1896, с. 13—14). З часом картина змінюється, й зооморфні мотиви (переважно візантійського кшталту) знайшли місце у образотворчому мистецтві, ювелірних виробах тощо, проте це майже не відобразилося на косторізній сфері, де фігуративна образність просте-

жується лише в окремих випадках. Орнаментація більшості південноруських речей з кістки та рогу протягом X—XIII ст. ґрунтувалася переважно на абстрактних мотивах, виконаних у контурній техніці. Такий орнамент не лише цілком переважає на предметах масового вжитку, але й декорує елітарні речі. Загалом орнаментика давньоруських виробів з кістки та рогу близька на всій території Південної Русі. Продукція майстрів-різьбярів з Києва та з Середнього Придніпров'я взагалі, відображала спільні тенденції розвитку декоративного оформлення речей, які простежуються у межах широкого ареалу. При цьому регіональна специфіка в декоративному оформленні виробів давньоруських косторізів все ж існує і простежується, зокрема, у співвідношенні різних типів декоративних мотивів і віддані переваги їх певним варіантам.

Розділ 6

МІСЦЕ КИЇВСЬКОГО РЕМЕСЛА У СИСТЕМІ КОСТОРІЗНОЇ СПРАВИ ПІВДЕННОЇ РУСІ ТА ЙОГО ПОДАЛЬША ДОЛЯ

Характеристика київського косторізного виробництва буде неповною без його порівняння з цією галуззю в інших давньоруських містах, яке дозволяє більш наочно уявити рівень його розвитку. Відсутність детального вивчення косторізної справи в інших міських центрах Південної Русі відсовує детальний розгляд цього питання на майбутнє, проте попередньо можна сказати наступне. На різних давньоруських пам'ятках Середнього Придніпров'я неодноразово було зафіксовано сліди обробки кістки та рогу, а також знайдено готову продукцію косторізного виробництва. Проте поки що не виявлено комплексів, що їх можна пов'язати зі спеціалізованим ремеслом, яке дійшло до стадії розвинутого товарного виробництва. Це справедливо навіть для ремесла Воїнської Греблі (давньоруське місто Воїнь), звідки походить надзвичайно велика для відносно невеликого городища колекція матеріалів, пов'язаних з обробкою кістки та рогу (сировина, заготовки, напівфабрикати, готові вироби тощо). Косторізний комплекс Воїня є темою окремого дослідження, проте вже зараз можна відзначити таку його характерну рису, як відсутність значних серій однакових виробів. До того ж за якістю виготовлення предмети озброєння (кистені, вістря стріл, псалії тощо) значно поступаються відповідній київській продукції. В інших невеликих містах (Чучин, Витачів, Іван-Гора та ін.) діяльність косторізів зафіксована у вигляді незначної кількості кісткової сировини зі слідами обробки та відносно нечисленних готових виробів. Привертає до себе увагу косторізний комплекс Княжої Гори, де було виявлено сировину, заготовки та напівфабрикати виробів, готову продукцію тощо (Мезенцева, 1968, с. 106—108). Особливо слід відзначити велику кількість однакових вістер стріл, що дає деякі підстави припускати існування їх серійного виробництва. Отже

речові матеріали свідчать про наявність у місті косторізного ремесла, проте про його обсяги та характер на сьогодні важко судити через відсутність польової документації розкопок XIX ст., коли були отримані ці матеріали.

Порівняно з іншими містами Південної Русі, київське косторізне ремесло відрізняється найбільшим обсягом виробництва і високим професійним рівнем. Його яскраво виражений ринковий характер наприкінці XI — першої половини XIII ст. дозволяє розглядати Київ як косторізний центр не лише місцевого, але й регіонального значення. У цьому зв'язку виникає питання про поширення київської продукції за межами міста. У свій час ще Б. Рибаков підкреслював важливість вивчення розмаху та характеру зв'язків виробника зі споживачами, оскільки тільки цим шляхом можна визначити рівень розвитку промисловості (Рыбаков, 1948, с. 434). Погоджуючись з зазначеною тезою, відзначимо, що косторізна справа Києва не є винятком.

Зрозуміло, в інших містах попит на таку продукцію, як прості знаряддя праці та здебільшого речі повсякденного вжитку, задовольняли місцеві ремісники. Це могли бути косторізи, які займалися домашнім ремеслом або майстри широкого профілю. Фіксується зв'язок елементів озброєння, знайдених на різних пам'ятках, з місцевим виробництвом (Сергєєва, 2009). Проте це не виключає потрапляння до місцевих мешканців окремих видів виробів ззовні, питання полягає в тому, щоб їх виділити. Вироби з кістки та рогу, особливо в одному регіоні, дуже важко ідентифікувати з конкретними ремісничими центрами. На відміну, наприклад, від ювелірного ремесла, де речі, виготовлені в одній ливарній формі або за допомогою одного штампу, можна впевнено прив'язувати до однієї майстерні, продукція косторізів здебільшого позбавлена вузьколокальних ознак. Проте принаймні одну категорію київських виробів можна вважати щасливим винятком і розглядати з зазначених позицій. Мова йде про напівсферичні ґудзики.

Зв'язок майже всіх професійних майстерень, виявлених в різних районах Києва саме з виробництвом ґудзиків і відповідно великий обсяг останнього, дозволяє розглядати Київ як регіональний центр їх виготовлення. Виробництво напівсферичних ґудзиків, безумовно, мало першорядне значення для київських косторізів, фактично це їх своєрідна «візитна картка». Готових ґудзиків у Києві виявлено вже понад чотири десятки, у той самий час на інших давньоруських пам'ятках трапляється по одному—два, рідше кілька екземплярів. Будь-які сліди виробництва напівсферичних ґудзиків на інших пам'ятках поки що не зафіксовані. Все це дає підстави для висновку, що давньоруські напівсферичні ґудзики виготовлялися переважно у Києві, звідки вони потрапляли до інших міст та поселень. Зрозуміло, неможна заперечувати виготовлення в окремих випадках аналогічних речей в інших населених пунктах, проте зразком для них повинні були залишатися відповідні речі, привезені з центрів їх налагодженого виробництва. Поки що у східній частині Європи їх виявлено два: Київ та середньовічний Херсонес, де знайдено не лише готові вироби, але й заготовки для них (Романчук, 1981, с. 92). Потрапляння частки херсонеської (або взагалі кримської) продукції на давньоруські ринки не виключено, проте логічно припускати, що більша частка ґудзиків йшла з найближчого центру, яким був Київ. Отже, можна безпомилково сказати, що у південнноруському регіоні у XII ст. Київ відігравав ту саму роль у їх виробництві та розповсюдженні, що й північноєвропейські центри IX—X ст. у виробництві та розповсюдженні набірних гребінок.

Більш проблематичним є віднесення до продукції київських майстерень виробів художнього ремесла, знайдених поза межами Києва. Відсутність ознак

стаціонарних майстерень не виключає діяльності майстрів-різьбярів широкого профілю, які працювали не на ринок, а на конкретних замовників, як це спостерігається у Києві в X—XI ст. Про можливість такої діяльності свідчить знахідка у Вишгороді напівфабрикату деталі уздечки з зооморфним декором поза будь-яким косторізним комплексом (Дорофеев, Евтушенко и др., 1989/184, с. 13—14, рис. 8, *10*). При цьому не виключено, що майстер копіював київську продукцію (нагадаємо, що готова річ такого типу була знайдена у Києві), а отже звідти могли походити деякі взірці для копіювання.

Долю київського ремесла після монгольської навали важко визначити через відносно слабку вивченість культурних шарів Києва другої половини XIII — XV ст. Майстерні цього часу практично не вивчені. О. Тищенко, який присвятив фундаментальну працю культурі України XIII—XVIII ст., пише про зменшення косторізного виробництва у післямонгольські часи, він пов'язує цей процес із занепадом металургії, а отже, зменшенням кількості залізних інструментів, придатних для обробки кістки та рогу (Тищенко, 1992, с. 23). Тим не менше, деякі київські матеріали свідчать про те, що виробництво та застосування речей з кістки та рогу у місті повністю не зникло, незважаючи на значне зменшення обсягу продукції.

Т. Мовчанівський згадує косторізну майстерню післямонгольського часу, відкриту на садибі Художньої школи під час дослідження ділянки. Це були залишки житла, в якому знайдено кістяні вироби: гудзики, вістря стріл, проколки, рурки тощо. Поблизу було виявлено кілька сот уламків тваринних кісток та готові вироби. Автор попередньо датував цю майстерню XIII—XIV ст. (Мовчанівський, 1937, с. 44). Якщо прийняти зазначене датування, можна говорити про продовження традиції косторізної справи у післямонгольські часи у тому районі, де й раніше функціонували косторізні майстерні.

На цей час серед київських старожитностей можна нарахувати зовсім невелику кількість речей з кістки та рогу, що датуються післямонгольським часом та XIV—XV ст., проте їх наявність дозволяє зробити принаймні деякі попередні висновки щодо долі косторізної справи зазначеного періоду.

Як приклад орнаментованої накладки монгольського часу слід назвати екземпляр, що походить з розкопок Т. Мовчанівського 1937 р. на території садиби Художньої школи (Сергєєва, 1996, № 3, Сергеева, 1998, рис. 1, *8*). Це кістяна платівка підпрямокутної форми, розмірами 140 × 52 мм. Дві протилежні грані прямокутника мають прямий обріз, з двох інших один край не зберігся, другий заокруглений. Зовнішня поверхня темного кольору, ймовірно, сліди фарбування або розташування поряд з металевим предметом. Орнамент накладки являє собою комбінацію виїмчастого шахового орнаменту, нехарактерного для традиційної орнаментики Русі, та плетінки (рис. 58, *1*). За формою і орнаментом накладка належить до речей степового кола, які з'являються у XIII ст. Накладки на сагайдак такого типу відомі у Волзькій Болгарії (Закирова, 1988, рис. 99, *15*) і степових старожитностях часів Золотої Орди (Малиновская, 1974, табл. III, *7*). Вони характерні більше для кочівницької, ніж для давньоруської художньої традиції, тому нема підстав пов'язувати київський екземпляр з місцевим виробництвом.

До післямонгольської доби відноситься ряд шахових фігурок. Всі вони належать до типу абстрактних фігурок нової символіки. Для цього типу шахів характерною є округла основа, на якій розміщені ярусні будови — своєї форми відповідно кожному виду фігурки. Всі фігурки XIII—XV ст. і більш пізнього часу виточені на токарному верстаті. До XIII—XIV ст. І. Ліндер відносить фігур-

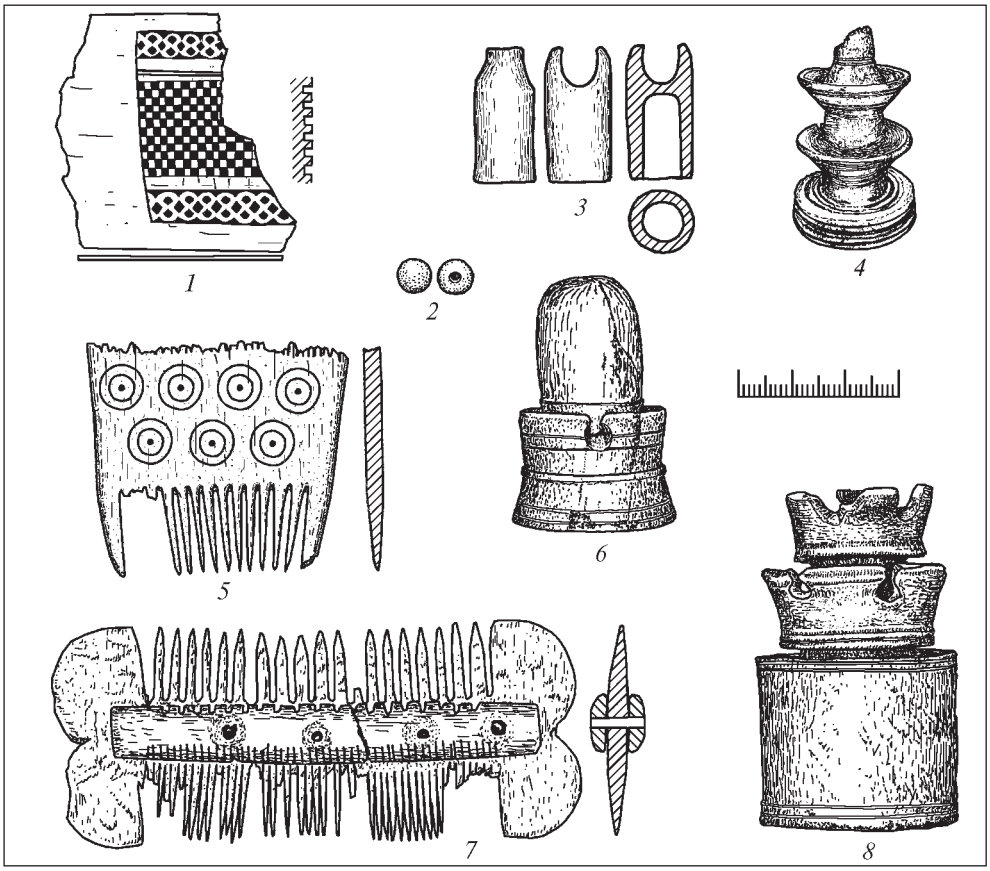

Рис. 58. Вироби післямонгольської та пізньосередньовічної доби: *1, 4, 5* — Старокиївська гора; *2, 3* — Михайлівський монастир; *6, 8* — Киселівка; *7* — Поділ

ку короля з рогу у вигляді конуса з трьома ярусами чаш, яка походить з садиби Художньої школи (рис. 58, *4*; дослідження Т. Мовчанівського 1936 р.). Як відзначає І. Ліндер, фігури цього типу, знайдені в інших містах, дещо відрізняються за стилем, тому він припускає імпортне походження київського екземпляра (Линдер, 1975, с. 121). Проте нестандартні форми виробу не обов'язково можуть бути показником його немісцевого виготовлення, тим більше, що інших фігурок короля такого типу у Києві не знайдено і порівняння йде на рівні продукції з різних міст. Не менш вірогідно, що київський екземпляр походить з косторізної майстерні, відкритої Т. Мовчанівський або подібної. Ряд шахів післямонгольського та пізньосередньовічного часів походить з Киселівки. Насамперед згадаємо цікаву триярусну фігуру короля (рис. 58, *8*). Г. Шовкопляс датує її XIV—XVII ст. (Шовкопляс, 1965, с. 199), І. Ліндер — XIV—XV ст. (Линдер, 1975, рис. *а* на с. 121). Шахова фігура, виконана в тому самому стилі походить з Полоцької косторізної майстерні XV—XVI ст. (Дук, 2007, мал. 7, *9*). Київський екземпляр, найвірогідніше, слід датувати так саме. Ще одну фігуру з Киселівки, яку було знайдено під час досліджень 1932 р. (Шовкопляс, 1965, с. 199), І. Ліндер датує

Рис. 59. Виріб з кістки (вухочистка?). Михайлівський монастир

XIV—XV ст. (Линдер, 1975, рис. 2 на с. 120). Ця фігурка має циліндричну форму з заокругленим завершенням і підставку ширшу за корпус (рис. 58, *6*).

Крім шахів з Киселівки походить кістяний ґудзик литовської доби (Шовкопляс, 1954, табл. 1, *13*). Не виключено, що всі ці речі належать до продукції київських ремісників, проте відсутність серій однакових речей не дозволяє точно визначити джерело їх постачання споживачам. Єдине, про що можна говорити більш-менш впевнено, це те, що на самій Киселівці косторізні майстерні вже не функціонували. Починаючи з середини XIV ст., ця частина міської території набуває нових соціальних функцій: тут будується замок і з ремісничого району Киселівка перетворюється на цитадель, дитинець, і стає місцезнаходженням вищої адміністрації Києва (Івакін, 1996, с. 132—138).

У колекції київських знахідок є прямокутні пласкі суцільні гребінці, які, за Б. Колчиним, з'являються лише у XIV ст. (Колчин, 1982, с. 165). Один з них, виявлений на Подолі, вироблений з коров'ячого рогу плямистого забарвлення. На жаль, цей екземпляр не прив'язаний до шарів з вузькою датою. Він може бути більш пізнім (XVII—XVIII ст.). Гребінці зазначеної форми були дуже поширені у XV—XVII ст. і мають численні аналогії. За формою перетину до гребенів XIV—XV ст. слід віднести екземпляр трапецієподібної форми, який походить з Старокиївської гори (Сергєєва, 1996, № 34). З одного боку він орнаментований концентричними колами діаметром 4,5 і 8 мм — в одному ряді чотири, в другому три подвійні циркульні кола (рис. 58, *5*).

Серед післямонгольських гребенів найбільш цікавим є екземпляр, знайдений на Подолі (вул. Шекавицька, 30). Це набірний гребінь, який складається з п'яти частин, скріплених накладкою. Бокові частини мають вигляд подвійних арок (рис. 58, *7*). Аналогії цьому екземпляру можна знайти у Польщі, зокрема у Гданську, де гребені з фігурними боковинами відомі у великій кількості і добре вивчені (Hilczerówna, 1961, s. 127, ryc. 58, 59; Hołowińska, 1967, tabl. III; Chmielowska, 1971, ryc. 28). За польською типологією такі гребені належать до типу VI групи 2B, який датується кінцем XIII — початком XIV ст. Детальне вивчення київського екземпляру показує, що за технологією виготовлення він не відрізняється від набірних двобічних гребенів попередніх часів.

Кілька речей з кістки, які можна датувати XIV—XV ст., знайдено під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря (рис. 58, *2, 3*; 59). З побутових речей тут виявлено круглу намистину діаметром 7 мм та половинку ручки ножа з двома отворами для штифтів (Івакін та ін., 1997/103, с. 116). Досить рідкісною

знахідкою є кістяне вушко древка стріли, яке за аналогіями датується XVI—XVII ст., проте автори досліджень не виключають його датування і більш раннім часом (Івакін та ін., 1997/103, с. 116, рис. 27, *18*). Ще одним цікавим виробом, який походить з шару XV ст. є вухочистка (?) з обламаним кінцем у вигляді стрижня з кільцем, яке завершує збережений кінець, і манжетами у середній частині корпусу (Івакін та ін., 1998/92, рис. 168, *1*). Виріб орнаментований відрізками врізаних ліній (рис. 59).

Закінчуючи короткий огляд виробів з кістки, згадаємо ще окремі мічені астрагали післямонгольського та пізньосередньовічного часів. Екземпляр з просвердленим отвором було виявлено у об'єкті XIII—XIV ст. на Киселівці (Мовчан, Климовський, 1999/33, с. 100; Климовский, 2005, рис. на с. 44). Враховуючи наявність у об'єкті (ямі) давньоруських речей у перевідкладеному стані, важко точно визначити час побутування цього екземпляру, проте його датування часом функціонування об'єкту не виключено. Астрагал з прокресленими знаками походить з будівлі кінця XVI — початку XVII ст., дослідженої у 2000 р. на Площі Слави (Мовчан, Боровський, Гончар та ін., 2000/2, рис. 12, *2*). Гру в бабки (паці) різноманітні етнографічні джерела фіксують ще у XIX—XX ст., тому нема підстав заперечувати її побутування у пізньосередньовічному Києві, незважаючи на нечисленність знахідок астрагалів зі знаками у пізньосередньовічних комплексах. Наявність астрагалів серед матеріалів XIII—XVI ст. не є показником розвитку косторізної справи, проте вона є цікавим свідченням використання кісток для гри у цей період.

Отже, слід гадати, що у післямонгольському та пізньосередньовічному Києві продовжували функціонувати косторізні майстерні, проте на сьогодні важко судити про обсяг їх виробництва. Наявні матеріали свідчать про те, що суттєвих змін в техніці й технології обробки кістки та рогу у післямонгольські часи не відбулося, що відповідає загальному консерватизму традиційних виробництв (Щапова, 1985, с. 387). Спостерігається суттєве зменшення асортименту виробів, який обмежується кількома видами. Значно зменшуються обсяги продукції. Стан київського косторізного виробництва відповідає характерним особливостям розвитку цієї галузі, що їх у свій час слушно підмітила В. Фльорова. За її словами, випадки спеціалізації та переходу до ремісничого виробництва спостерігаються насамперед при наявності попиту у привілейованого замовника, а коливання моди, економічні занепади, пов'язані з війнами, неврожаями, змінами торговельних шляхів тощо швидко повертають цей вид діяльності у домашній промисел. Майстри або переходять до іншого ремесла, або повертаються до сільського господарства (Флерова, 1998б, с. 86). Косторізне ремесло наступних століть ще чекає на своє фундаментальне дослідження, проте попередньо можна констатувати, що у XVI—XVIII ст. воно залишається у межах народних промислів. Прості побутові речі цього часу репрезентовані насамперед колодками столових ножів та виделок, шаховими фігурками тощо. Окремі категорії виробів цього часу набувають високого художнього рівня — це насамперед славнозвісні козацькі рогові порохівниці, декоративні скриньки, деякі вироби церковного вжитку тощо, але всі ці речі створювалися зусиллями майстрів-різьбярів широкого профілю або народних умільців. Отже, косторізну справу цього часу не можна розглядати як окремий вид спеціалізованого ремесла і будь-якої її серйозної організації не простежується. Не виключено, що подальше дослідження київського ремесла другої половини XIII — XVI ст. змусить по-новому подивитися на косторізну справу цього періоду, але на сьогоднішньому етапі її вивчення можна констатувати, що рівня давньоруського товарного виробництва часів його розквіту у XII — першій половині XIII ст. косторізне ремесло Києва післямонгольського та пізньосередньовічного часів не досягає.

Резюме

М.С. Сергеева

КОСТОРЕЗНОЕ ДЕЛО В ДРЕВНЕМ КИЕВЕ

Настоящее исследование посвящено костерезному ремеслу Древнего Киева X—XIII вв.

Древний Киев является одним из наиболее крупных центров формирования профессионального костерезного ремесла. Киевские материалы насчитывают много сотен экземпляров готовых изделий, представляющих предметы разных категорий: бытовые вещи, орудия труда, детали вооружения, украшения, вещи ритуально-магической сферы. Обработка кости и рога представлена также находками сырья, полуфабрикатов и отходов производства. Однако, несмотря на многолетние исследования города, костерезное ремесло до настоящего времени не стало объектом монографического исследования.

Многочисленные следы обработки кости и рога были зафиксированы почти во всех основных районах Киева. Отдельные кости и фрагменты рога со следами обработки были обнаружены на большинстве киевских усадеб древнерусского времени. Чаще всего такие находки единичны, разрознены и не связаны с костерезными комплексами. Их нельзя считать признаком функционирования на усадьбе костерезной мастерской. В подобных случаях речь может идти о домашнем производстве каких-то изделий по необходимости. На ряде усадеб наблюдается концентрация относительно небольшого количества (от 10 и больше) обработанных костей и фрагментов плотного рога, включая заготовки и отдельные готовые изделия. Такие комплексы можно связывать с кратковременным спорадическим производством, носившим вспомогательный характер.

В целом ряде киевских комплексов фиксируются почти все основные признаки про-

фессионального ремесла: большое количество сырья, заготовки, изделия на разных стадиях изготовления, брак. Как правило, отсутствуют специальные орудия труда косторезов, что объясняется их плохой сохранностью в киевском грунте. Мастерские косторезов были обнаружены на Старокиевской горе, на горе Киселевке и на Подоле.

В Киеве, как и в других древнерусских городах, фиксируется сосуществование разных отраслей производства на одной усадьбе. В некоторых случаях следы косторезного производства зафиксированы на усадьбах, где в качестве основного вида профессиональной деятельности функционировало ювелирное ремесло или стеклоделие. Одной из причин объединения различных ремесел в рамках усадьбы следует считать небольшой объем производства косторезной продукции, не дающий основных средств существования. Горожане могли также совмещать занятие ремеслом и сельским хозяйством, однако развитие профессионального ремесла в XII — первой половине XIII вв. позволяет допускать, что сельское хозяйство для киевского ремесленника было в этот период вспомогательным занятием.

В число факторов, способствовавших развитию киевского косторезного ремесла на первом этапе (X в.), кроме внутреннего социально-экономического развития, следует включить влияние со стороны регионов, где косторезное ремесло в силу различных причин стало развиваться раньше. Прежде всего, на этом этапе имело значение ремесло севера Европы. Важную роль могли играть приезжие мастера, которые распространяли как творческие идеи, так и технологию обработки кости и рога. К продукции, связанной с инокультурными традициями (импортной, произведенной странствующими ремесленниками или по импортным образцам), можно относить ранние односторонние наборные гребенки, горизонтальный игольник северного типа с руническими знаками с ул. Оболонской, 1, остроконечники с зооморфными завершениями. Широкомасштабного производства гребней в Киеве до настоящего времени не обнаружено. В целом следы собственного производства фиксируются в Киеве только с XI в.

В связи с данной проблемой представляет специальный интерес комплекс, исследованный на ул. Спасской, 35 (2007—2008 гг.). Здесь не было обнаружено следов развитого косторезного производства, однако были найдены остатки черепов моржей и изделия из моржового бивня (игральные фигурки). Следует отметить местную обработку привозного сырья.

Комплексы, исследованные в Киеве, позволяют выделить несколько этапов развития косторезного ремесла. В целом процесс развития косторезного ремесла в Киеве идет тем же путем, что и в других средневековых городах Европы. Его начало приходится на время превращения Киева в крупный политический, экономический и культурный центр, а именно, на первую половину X в., возможно, на самый конец IX в. В это время существует домашнее производство (примитивные орудия труда) и элитарная продукция на заказ, производимая мастерами широкого профиля. Изделия массового спроса отсутствуют. Резьба по кости и рогу еще не является самостоятельным видом ремесла. В слоях X в. не найдено ни одного комплекса с признаками профессиональной косторезной мастерской.

В киевских культурных напластованиях XI в. фиксируются лишь отдельные признаки обработки кости, яркие косторезные комплексы не представлены. Однако нет сомнений, что именно в этот период формируются предпосылки для становления косторезного ремесла как отдельной разновидности профессиональной деятельности с последующим выходом на массовый рынок.

XII — первая половина XIII в. является периодом расцвета киевского косторезного ремесла как товарного производства. Для этого этапа характерно не только производство широкого ассортимента продукции массового спроса, но и наличие в разных частях города производственных центров. При этом некоторые из мастерских демонстрируют тенденцию к дробной специализации, когда преобладает определенный вид продукции. В мастерских на Старокиевской горе, Киселевке и на усадьбе по ул. Щекавицкой, 29 (Подол) основное внимание уделялось пуговицам. На Оболонской, 12 (Подол) производили наконечники стрел.

Социальная характеристика ремесла должна учитывать его топографию. Посадское профессиональное ремесло, ориентированное на рынок, представлено подольскими косторезными комплексами. Из-за недостаточной изученности древнерусской социальной топографии Киселевки, охарактеризовать социальный статус ремесла этого района значительно сложнее. Несомненным является лишь то, что здесь в древнерусское время существования один из ремесленных районов Киева. В Верхнем Киеве мастерские были связаны прежде всего с усадьбами представителей верхушки общества. С развитием городского ремесла в XII в. здесь также начинается переориентация части производителей на рыночные отношения, когда выполняется работа не только на индивидуальный заказ, но и для реализации среди массового потребителя.

Основным сырьем для киевских косторезов служили кость и плотный рог. Подавляющее большинство костей принадлежит домашним животным. Использовался рог лося, оленя и косули. Около половины определяемого рогового сырья принадлежит рогам, сброшенным осенью, остальные получены путем охоты.

Недостаток данных, касающихся киевского косторезного ремесла X в., не позволяет уверенно говорить о предпочтении мастерами того или иного вида сырья. Элитные изделия (псалии, остроконечники, наборные гребенки, игральные фигурки, ложка из погребения № 110 и некоторые другие вещи) изготовлены из рога, однако не все они однозначно связаны с местным производством. Производственную сферу представляют примитивные орудия труда, изготовленные преимущественно из кости. В XI—XII вв. кость полностью преобладает. Изделия из рога этого периода представлены разными категориями, однако крупные центры рогообработки не обнаружены, а сами изделия, как правило, насчитывают относительно небольшое количество экземпляров.

Под вопросом остается возможность использования в киевском косторезном деле полого рога. Изделия из него не найдены, однако роговые стержни со следами обработки обнаружены на многих усадьбах, как в косторезных комплексах, так и вне их. Наличие обрезков полого рога в комплексах, связанных с

разными ремеслами позволяет предположить его техническое использование (варка животного клея и др.). Техническим сырьем могут быть также отдельные обрезки плотного рога, которые иногда встречаются вне косторезных комплексов.

Из четырех технологических схем обработки сырья, выделенных А.П. Бородовским (полное использование природной формы сырья в конструкции изделия, частичное использование природной формы, использование сырьевых осколков для изготовления вещей и использование систем раскроя и расщепления сырья), в киевском производстве нашли применение первая, вторая и четвертая схемы. Осколки костей почти не использовались. Исключение являются отдельные, очень малочисленные, орудия труда.

Природная форма кости использовалась в некоторых орудиях труда (проколки, орудия из ребер), в игральных принадлежностях (астрагалы, «брунчалки», коньки), в амулетах. Обработка сырья в этом случае сводилась к незначительной подправке его формы или просверливанию отверстий.

В основе второй технологической схемы также лежит природная форма сырья, но с частичным изменением: удалением одного или обоих эпифизов, распиливанием трубчатой кости, просверливанием отверстий и т. п. Для изготовления различных изделий использовались преимущественно диафизные трубки.

Большая группа изделий изготавливалась по четвертой технологической схеме — из заготовок, основной которых были пластины, полученные из компактного вещества диафизов костей ног крупных животных, преимущественно домашних (бык, конь). Пластины получались путем раскалывания трубки диафиза вдоль.

Иные принципы лежали в основе разделки ребер и плоских костей. На одном из ребер удалось проследить технику изготовления мелких дисковидных изделий с помощью циркуля. Компактные пластины, полученные из плоских костей после удаления губчатой прослойки имеют достаточные размеры для изготовления накладок.

Те же схемы лежали в основе обработки плотного рога. Ряд изделий основан на его природной форме (псалии, орудия для плетения). Разделка рога предполагала получение брусков-заготовок и роговых пластин.

Сохранившиеся орудия труда и их следы на сырье, полуфабрикатах и готовых изделиях позволяют утверждать, что состав инструментария киевских косторезов не отличался от такового на территории всей Руси и в средневековой Европе. Это топоры, пилы, ножи, а также напильники, резцы, скобели и струги, сверла, циркуль, шило, токарный станок. В целом набор инструментов для работы с костью и рогом состоял преимущественно из орудий универсального назначения (нож, топор, пила) или восходящих к ним генетически, но модифицированных и приспособленных специально для косторезного ремесла. Первые использовались для первоначальной обработки сырья, вторые — для изготовления изделий и их орнаментации.

Токарные изделия фиксируются в Киеве с X в. По средневековым и этнографическим аналогиям, могло существовать несколько разновидностей токарных станков для обработки разных видов сырья. Допуская возможность использования того или иного варианта токарного станка в косторезном про-

изводстве, следует учитывать небольшие размеры изделий из кости и рога и простоту их обработки, когда изделий не формировали на станке полностью, а лишь немного доводили готовую форму. Большой стационарный станок предназначался в основном для обработки относительно крупных изделий из дерева, например, посуды. Для работы с костью такой станок был менее пригоден. Поэтому есть основания предполагать, что в косторезном деле использовались наиболее простые варианты токарных станков с лучковым ручным приводом, которые имели небольшие размеры.

Говоря о сходстве и различиях в обработке костных материалов, с одной стороны, и древесины, с другой, следует учитывать, что сходные технические приемы прослеживаются на этапе первоначальной обработки сырья. На дальнейших этапах это справедливо только в случае изготовления одинаковой продукции из дерева и кости, где последовательность операций диктовалась конструкцией вещи, а не сырьем, из которого ее изготавливали. Примером могут стать роговые и деревянные гребни.

Многовековая традиция обработки дерева, несомненно, способствовала развитию косторезного ремесла, однако киевские, и вообще древнерусские, косторезы, используя основные приемы обработки материала, разработали свою специфическую технологию работы с костным сырьем, учитывая его особенности. Мастера хорошо знали все аспекты обработки костного сырья, начиная с отбора того или иного его вида и заканчивая техникой изготовления разнообразных изделий. Фиксируется достаточно высокий уровень развития косторезного ремесла как отдельного вида деятельности.

Ассортимент изделий из кости и рога представлен в специальной главе. Сюда входят орудия труда и их детали, предметы быта, детали вооружения и снаряжения всадника и коня, детали украшения изделий (накладки, резные балясины из рога), предметы, связанные с ритуально-магической сферой. К орудиям труда отнесены также элементы их оформления (ручки ножей, игольники). К бытовым вещам относятся изделия личного пользования, такие, как гребни и ухочистки, детали одежды и украшения, предметы досуга, а также остатки емкостей из рога. Отдельную группу составляют различные мелкие предметы и предметы неопределенного назначения.

Технология изготовления таких изделий, как полусферические пуговицы и наконечники стрел, прослежена полностью на материалах нескольких косторезных мастерских.

В целом, характеризуя киевскую косторезную продукцию, следует отметить широкую сферу использования изделий из кости и рога. Соотношение изделий, изготовленных по разным технологическим схемам обработки сырья, неодинаково для разных категорий вещей. Среди орудий труда основную массу составляют простые орудия, изготовленные по первой или, реже, по второй технологической схеме. Количество вещей, для которых использовались более сложные технологии, среди этой группы незначительно. Показательным является состав таких изделий: в основном это примитивные орудия для домашней работы или для определенных отраслей (ткачество, шитье, обработка кожи и т. п.), где простые орудия, изготовленные владельцем, соответствовали достаточно примитивным условиям производства.

Минимальная обработка исходного материала была характерна для предметов личного культового использования (амулетов и оберегов из зубов и некоторых других костей). Исключением является роговое яйцо, для которого было необходимо специфическое сырье (рог лося) и специальная обработка, включающая шлифовку поверхности.

Наибольшая доля изделий, изготовленных по наиболее сложным технологиям приходится на предметы личного пользования (гребни, ухочистки, детали одежды, украшения) и предметы досуга для взрослых (шахматы, игральные фишки). В этой группе много категорий изделий, для изготовления которых использовали наиболее разнообразный специализированный инструментарий (особенно для изготовления гребней), включая в некоторых случаях токарный станок (пуговицы, шахматы и игральные фишки). Изготовление таких предметов требовало значительного количества последовательных операций. Исключением в этой группе являются предметы детского досуга, которые относятся к наиболее примитивным изделиям (первая технологическая схема обработки сырья).

Среди предметов вооружения и снаряжения всадника и коня преобладают изготовленные по четвертой схеме (за исключением псалиев), т. е. из специально подготовленных заготовок. Из орудий труда для их изготовления использовались в основном простые режущие инструменты и сверло. Токарный станок в этой группе применялся только для доводки формы конических наконечников стрел.

Таким образом, большинство изделий, которые подверглись сложной обработке, относится к элементам городской культуры и появляется в быту населения только с развитием городского ремесла. Техника изготовления изделий из кости и рога, традиционных для предыдущей эпохи (примитивные орудия труда, детские игрушки, предметы, связанные с верованиями), практически не изменяется и ограничивается простыми операциями, доступными всем желающим.

Специальная глава посвящена орнаменту изделий из кости и рога и технике его исполнения.

С позиций создания фактуры декоративно оформленной поверхности по технике исполнения обычно выделяют контурную, трехгранно-выемчатую, рельефную, объемную резьбу. В декоре отдельных изделий использовалась сквозная (ажурная) резьба, однако в целом она не характерна для южнорусской традиции. Созданию декоративного эффекта способствовали также некоторые формообразующие работы, прежде всего фигурное профилирование. Изредка практиковалась окраска вещи, инкрустация, протравка.

Орнаментация большинства южнорусских изделий из кости и рога на протяжении X — первой половины XIII в. основывалась в основном на абстрактних мотивах, исполненных в контурной технике. Такой орнамент не только полностью преобладает на предметах массового потребления, но и декорирует многие элитарные вещи. Рельефная и объемная резьба в основном использовалась для орнаментации индивидуальных, часто элитарных, изделий. Ряд категорий изделий (пуговицы, гребни, ухочистки) отличается стандартным орнаментом. Из них наиболее тщательно орнаментированы полусферические

пуговицы. Для них могли применять окраску и инкрустацию. В других случаях стандартизация не прослежена. Стилизованные растительные мотивы присутствуют только на отдельных вещах.

Зооморфный декор исполнялся в контурной, рельефной и объемной технике. В отличие от геометрического орнамента, он, как правило, имеет индивидуальный характер. Исключением является распространенная разновидность ухочисток с граненым корпусом и зоо- или орнитоморфным завершением, декор которых стандартный. Некоторые киевские зооморфные изображения имеют точные аналогии, происходящие с других территорий. В этом случае правомерно предполагать или руку одного мастера или общий прототип.

На ряде предметов из кости и рога имеются граффити. Они имеют разное происхождение и различаются по смысловой нагрузке. На предметах вооружения граффити могли служить тамгами. Орнамент-граффити можно рассматривать как попытку владельца самостоятельно украсить вещь. Некоторые граффити имели магический смысл. Метками владельца или магическими знаками могли быть знаки на астрагалах.

Использовался как традиционный орнамент, так и заимствованные сюжеты. Региональная специфика в декоративном оформлении изделий древнерусских косторезов прослеживается в соотношении разных типов декоративных мотивов и предпочтении их определенных вариантов.

По сравнению с другими южнорусскими городами, где до настоящего времени не обнаружены комплексы, которые можно связывать со специализированным ремеслом, киевское косторезное ремесло отличается наибольшим объемом производства и высоким профессиональным уровнем. Его ярко выраженный рыночный характер в конце XI — первой половине XIII вв. отличает косторезное дело Киева от такового других городах и позволяет рассматривать Киев как косторезный центр не только местного, но и регионального значения.

Продукция косторезов лишена узколокальных признаков, что затрудняет ее привязку к конкретному центру. Счастливым исключением можно считать полусферические пуговицы.

Связь почти всех профессиональных мастерских, обнаруженных в разных районах Киева, с производством пуговиц и его значительный объем позволяет рассматривать Киев как центр их производства.

В послемонгольском и позднесредневековом Киеве продолжали функционировать косторезные мастерские. Имеющиеся материалы свидетельствуют, что существенных изменений в технике и технологии обработки кости в послемонгольское время не произошло. Наблюдается сокращение ассортимента изделий и объема производства. Косторезное ремесло Киева послемонгольского и позднесредневекового периода никогда не достигало уровня древнерусского товарного производства XII — первой половины XIII вв.

Summary

M. Sergeeva

BONECARVING IN ANCIENT KYIV

This study is devoted to bonecarving in Ancient Kiev of X—XIII centuries.

Ancient Kyiv is one of the largest centers of professional bonecarving development. Kiev materials comprise many hundreds of finished articles of different categories: household items, tools, parts of weapons, adornments, things of ritual and magical sphere. Processing of bone and antler is also represented by findings of raw materials, semi-manufactured goods and waste products. However, despite of many years of study of the city, bonecarving still has not become the object of a monographic study.

Numerous traces of the processing of bone and antler were recorded in almost all principal areas of Kyiv. Separate fragments of bone and antler with traces of processing were found on most Kyiv messuages of Old Russian time. If such findings are isolated, scattered and not associated with the bonecarving complexes, they can not be considered as a sign of bonecarving workshop at the messuage, and we can talk about domestic production in case of need. At many messuages a small number (10 or more) of processed bones and fragments of antler are concentrated, including blanks and isolated finished items. Such complexes can be attributed to sporadic short-term manufacture of auxiliary character.

In some Kyiv complexes almost all the basic features of professional craft are recorded, such as a large quantity of raw material, blanks, articles at different stages of working, spoilage. As a rule, special tools for bonecarving are absent, because of their poor preservation in Kyiv soil. Bonecarving workshops were found at Mount Starokyivska, Mount Kyselivka and Podil.

In Kyiv, as in other medieval cities, coexistence of different industries on one messuage is observed. In some cases, traces of bonecarving were recorded on messuages where jewelry or glassmaking were the main professional activity. One of the causes for the unification of various crafts in the messuage should be considered the small quantity of bonecarving production that could not give the principal means of subsistence. Citizens could also combine crafts and agriculture, but the development of professional craft in XII — the first half of XIII century allows to assume that at that time agriculture was a subsidiary occupation for a Kyiv craftsman. To the factors contributing to development of the Kyiv bonecarving in the first phase (tenth century), besides the internal socio-economic development, should be included the influence from the regions where bonecarving, for various reasons, began to develop earlier. First of all, at this stage mattered the craft of the north of Europe. An important role could play visiting masters, who spread both creative ideas and processing technology for bone and antler. Among the products connecting with another cultural traditions (imported, produced by the itinerant artisans, or import samples), can be considered early one-sided composite combs, horizontal needlecase of northern type with runic signs from Obolonska 1 str., pointed objects with zoomorphic completion. Large-scale production of combs in Kyiv for the present is not found. In general, the traces of its own production recorded in Kyiv only from the eleventh century.

In connection with problem in question the complex studied in Spasska, 35 str. (2007—2008-s) is of special interest. The traces of developed bonecarving were not recorded here, but the remains of walrus sculls and products of walrus tusk (gaming pieces) were found. It should be noted local processing of imported raw material.

The complexes studied in Kyiv, allow to distinguish several stages of development of bonecarving. In general, the process of development of bonecarving crafts in Kyiv is the same as in other medieval cities in Europe. Its beginning coincided with the time, when Kyiv became a major political, economic and cultural center, namely, the first half of the tenth century, or possibly at the very end of ninth century. At this time domestic production (primitive tools) and upmarket products to order, produced by masters generalists took place. For bonecarving of tenth century the presence of high artistic things were characteristic, obviously made to order, mass market products were absent. Bone and antler carving was not yet a separate type of craft. In layers of the tenth century any complex with signs of professional bonecarving workshop was not recorded.

In Kyiv cultural layers of the eleventh century there are recorded only a few signs of handling bone, clear bonecarving complexes are not represented. However, there is no doubt that during this period formed the preconditions for the formation of bonecarving crafts as a separate variety of professional activity with the subsequent release to the mass market.

The twelfth — the first half of the thirteenth century was a period of prosperity of bonecarving as a commodity production. This phase is characterized not only by production of a wide range of goods of mass demand, but also by presence of industrial centers in different parts of the town. At the same time, some of the workshops demonstrate a tendency for fractional specialization when a certain type of product prevails. In the workshops on Mount Starokyivska, Mount Kyselivka and the messuage in Schekavitska, 29 str. (Podil) focused on the buttons. In Obolonska, 12 str. (Podil) made arrowheads.

Social characteristics of craft must take account of its topography. Market-oriented professional craft of posad (craft-and-trade part of Old Russian town), is represented by Podil bonecarving complexes. Due to lack of study of Old Russian social topography of Kyselivka, it is much more difficult to characterize the social status of the craft in this area is more difficult. Doubtless is just that here in the times of Old Rus operated one of the industrial areas of Kyiv. In the Upper Kyiv workshops were associated primarily with representatives of the top estates of society. With the development of urban crafts in the XII century here also begins the reorientation of the producers on the market, where work is performed not only on the individual order, but also for the realization among the mass consumer.

The main raw material for bone carvers of Kyiv were both a bone and an antler. The vast majority of the bones belongs to the cattle. The antler of elk, deer and roe deer was utilized. About half of the defined antler raw material belongs to the antlers, thrown in the autumn, the rest were obtained by hunting.

Lack of data concerning the Kyiv bonecarving of tenth century does not allow affirm certainty about the preference of the masters of any kind of raw material. Elite articles (cheek-pieces, antler sharp-pointed objects, composite combs, gaming pieces, a spoon from the burial number 110 and some other things) are made of antler, but not all of them are uniquely related to local production. The production sector is represented by the primitive tools made mostly of bone. In the XI—XII centuries bone completely dominates. Production of antler of this period is represented by different categories, but the major centers of antler carving were not recorded, and the articles usually comprise a relatively small number of items.

The possibility of horn using in Kyiv bonecarving remains under the question. Products of horn had not been found, but the horn cores with traces of processing have been recorded in many messuages, both in bonecarving complexes and outside them. The presense of horn scraps in complexes connected with different handicrafts suggests its technical use (producing of animal glue, etc.). Separate scarps of antler that sometimes could be found outside bonecarving complexes may also be technical raw materials.

In the Kyiv production first, second and fourth circuit of the four technological schemes of processing raw materials, selected by A.P. Borodovsky were used (full use of the natural form of raw materials in the design of products, partial use of natural forms, the use of raw materials fragments for production of things, and the use of systems of cutting and splitting the raw material). Splinters of bone is almost not used. Exceptions were separate, scanty tools.

The natural shape of the bone was used in some tools (piercing tools, tools of ribs), in gaming pieces (astragalus, rattles, skates), in amulets. Processing of raw materials in this case reduced to little correction of its form or drilling holes.

A second technological scheme also has the natural form of raw materials as basic, but with frequent changes: removal of one or both epiphyses, sawing bones, drilling the holes, etc. For manufacture of various products used primarily diaphysis tubes.

A large group of products was manufactured according to the fourth technological scheme, that is from blanks on the basis of plates, obtained from compact substance of the diaphyses of the big tubular bonesof mostly large domestic animals (bull, horse). Plates were obtained by splitting the tube along the diaphysis.

Other principles underlie the cutting ribs and flat bones. At one of the ribs there were possible to observe technique of making small disc-shaped articles using compasses. Compact plate, obtained from flat bones after removal of the spongy layer are of sufficient size for the manufacture of mounts.

The processing of antler was based on the same schemes. A number of items based on its natural form (cheekpieces, tools for weaving). Cutting antler intended obtaining bar blanks and antler plates.

The remaining tools and their traces on the raw materials, intermediate goods and finished products suggests that the composition of tools of Kyiv bonecarvers did not differ from that of the territory of the whole Rus and in medieval Europe. They were axes, saws, knives, as well as files, chisels, scrapers, drills, compasses, an awl, a lathe. In general, a set of tools for working with bone and antler consisted mainly of the universal ones (knife, ax, saw) or going back to them genetically, but modified and adapted specifically for bonecarving. The first ones used for the initial processing of raw materials, the second ones for the manufacture of products and their ornamentation.

Turning products recorded in Kyiv from the tenth century. According to medieval and ethnographic analogies we could suggest use of several types of lathes for processing different types of raw materials. While admitting the possibility of using any version of the lathe in bonecarving industry, we should take into account the small size of bone and antler articles, and ease of their handling when the product is not formed on the machine completely, but only corrected a ready-made form. Large stationary lathe used primarily for the processing of relatively large wood articles, such as wooden ware. Such machine-tool was less suitable for working with the bone. Therefore, there is reasonably to believe that in bonecarving actually used the most simple lathes with bow-shaped hand-operated drive, which had small size.

Talking about the similarities and differences in the treatment of bone material on the one hand, and wood, on the other hand, should be borne in mind that similar techniques can be observed at the stage of initial processing of raw materials. At later stages this is true only in the case of manufacturing the same products of wood and bone, where the sequence of operations dictated by the construction of things and not by the raw material from which they were produced. Combs of antler and wood could be an example.

The centuries-old tradition of wood processing, no doubt contributed to the development of bonecarving crafts, but Kyiv, and generally Old Russian, bonecarvers, using the basic methods of processing the material, developed their specific technology to work with raw bone, taking into account its features. Masters knew all aspects of the processing of bone and antler, beginning with the selection of one or another of its kind and finishing technology of manufacture of various products. A sufficiently high level of development of bonecarving as a separate activity is been recorded.

The range of articles of bone and antler is represented in a special chapter. This includes tools and their parts, household objects, parts of weapons and equipment of rider and horse, the details of decoration (mounts, balusters of carved antler), objects associated with ritual and magic sphere. Some auxiliary elements of tools construction (knives handles, needlecases) also may be attributed as instruments of labor. The products of personal use, such as combs and earcleaners, details of clothing and

adornment, recreational items, as well as the remains of tanks of antler are classificated as things of everyday life. A separate group is composed of various small objects and objects of uncertain purpose.

The technology for manufacturing such articles as semi-spherical buttons and arrowheads observed entirely on materials of several bonecarving workshops.

In general, characterizing the Kyiv bonecarving production, it should be noted the broad scope of use of bone and antler. Correlation of items manufactured acoording to different technological schemes of processing raw materials is different for different groups of things. Among the tools the bulk are simple tools, made by the first or, less frequently, the second technological scheme. In this group a number of things, for which more sophisticated technology has been used, is insignificant. It is indicative that such products are mainly rudimentary tools for household work or for certain industries (weaving, sewing, leather processing, etc.), where simple implements, made by the owner, complies with fairly primitive conditions of production.

Minimal processing of raw material was characteristic for religious items of personal use (amulets and protectors of the teeth and of some other bones). The exception is the antler egg, for which the specific raw material (elk antler) and special processing, including sanding the surface, were used.

The largest share of production manufactured by the most complicated technology accounts for personal items (combs, ear-cleaners, clothing, adornments), and recreational items for adults (chess, gaming pieces). This group has many categories of articles, for manufacturing of which the most variety of specialized tools (particularly for the manufacture of combs), including lathe in some cases (buttons, chess and gaming pieces), are used. Production of such items require a large number of sequential operations. Exception in this group are items of children's leisure activities, which are among the most primitive articles (the first scheme for processing of raw materials).

The articles manufactured by the fourth scheme that is from specially prepared blanks (with the exception of cheekpieces) dominated among the objects of weaponry and equipment of rider and horse. For their manufacture mainly simple cutting tools and drill were used. Lathe in this group was used only for finishing shape of conical arrowheads.

Thus, the majority of articles of complicated processing, refers to the elements of urban culture and everyday life, which appear only with the development of urban handicrafts. Techniques of processing of bone and antler, traditional for the previous period (primitive tools, toys, items relating to beliefs), virtually unchanged and is limited to simple transactions available to all comers.

The special chapter is devoted to ornamentation of bone and horn and technology of its execution.

From the standpoint of creating of texture on the decorative surface contour, trihedral-and-notched, curvaceous, three-dimensional carving is usually distinguished. The decor of the individual products used through (jig) carving, but generally it is not typical for the Southern Russian tradition. Creation of decorative effect also contributed to some of the form-building work, especially figure profiling. Rarely coloring, incrustation and mordant were used.

Ornamentation of the most part of Southern Russian articles of bone and antler of X — the first half of XIII century based largely on abstract motifs, executed in the

contour technique. This ornament is not only completely dominated on mass items, but also decorates many elite thing. Relief and three-dimensional carving mainly used for individual ornamentation, often for elitist things. Several categories of products (buttons, combs, earcleaners) have standard ornament. Among them, the semi-spherical buttons are ornamented most carefully. For their ornamentation coloring and inlay could be applied. In other cases, standardization is not traceable. Stylized floral motifs are present only on individual things.

Zoomorphic decor was made in the contour, relief and volumetric techniques. In contrast to the geometric ornament, he usually has an individual character. The exception are the common variety of earcleaners with faceted body and zoo- or ornitomorphic completion. Their ornamentation is standard. Some Kyiv zoomorphic images have exact analogies, coming from other areas. In this case, a hand of one master or general prototype are rightfully to be assumed.

Some of items of the bones and horns have graffiti, which have different origins and differ in meaning. The graffiti on the surface of armaments could serve tamgas. Ornament-graffiti can be seen as an attempt by the owner to decorate their own thing. Some graffiti had a magical meaning. Marks of the owner or magical signs could be graffiti on the astragali.

A traditional ornament and borrowed plots are both were used. Regional specificity in the decorative design of products of ancient bonecarver is observed in the ratio of different types of decorative motives and their preference for certain options.

Comparing with other South Russian towns, where so far not recorded complexes, which can be linked with a specialized craft, Kyiv bonecarving is distinguished by largest quantity of production and high professional standard. Its market character at the end of XI — the first half of XIII century allows to consider Kyiv not only as local bonecarving center but also as that of regional significance.

Production of bone carver deprived of local features, which makes difficult to determine the center of its manufacturing. The semi-spherical buttons can be considered as happy exception. Connection of almost all professional workshops, found in different districts of Kyiv, with the production of buttons and their considerable amount allow to considered Kyiv as the center of their production.

The bonecarving workshops continued to operate in postmongolian and late medieval Kyiv. The available data indicate that significant changes in technique and technology of bone in postmongolian time did not take place. A reduction in product assortment and production quantity is observed. The level of bonecarving of postmongolian and late medieval Kyiv never reached that of XII — the first half of XIII century.

ТАБЛИЦІ

Табл. 1. Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст. Відходи виробництва — епіфізи зі слідами сколів (верхній ліворуч — лось, решта — бик)

Табл. 2. Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст. Відходи виробництва — відпиляні епіфізи кісток бика

Табл. 3. Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст. Відходи виробництва — відпиляні краї пластин

Табл. 4. Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст. Розколоті кістки

Табл. 5. Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст. Осколки кісток

Табл. 6. Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст. Роги кози

Табл. 7. Оболонська, 12, територія садиби кінця XII — першої половини XIII ст. Кістка зі слідами обробки (*1—13*) та зразки продукції косторізної майстерні (*14—23*)

Табл. 8. Залишки рогу: *1—7* — Оболонська, 12; *8—16* — Щекавицька, 29, косторізний комплекс (*9, 12—15* — яма № 12)

Табл. 9. Фрагменти щільного рогу зі слідами обробки. Іллінська, 8

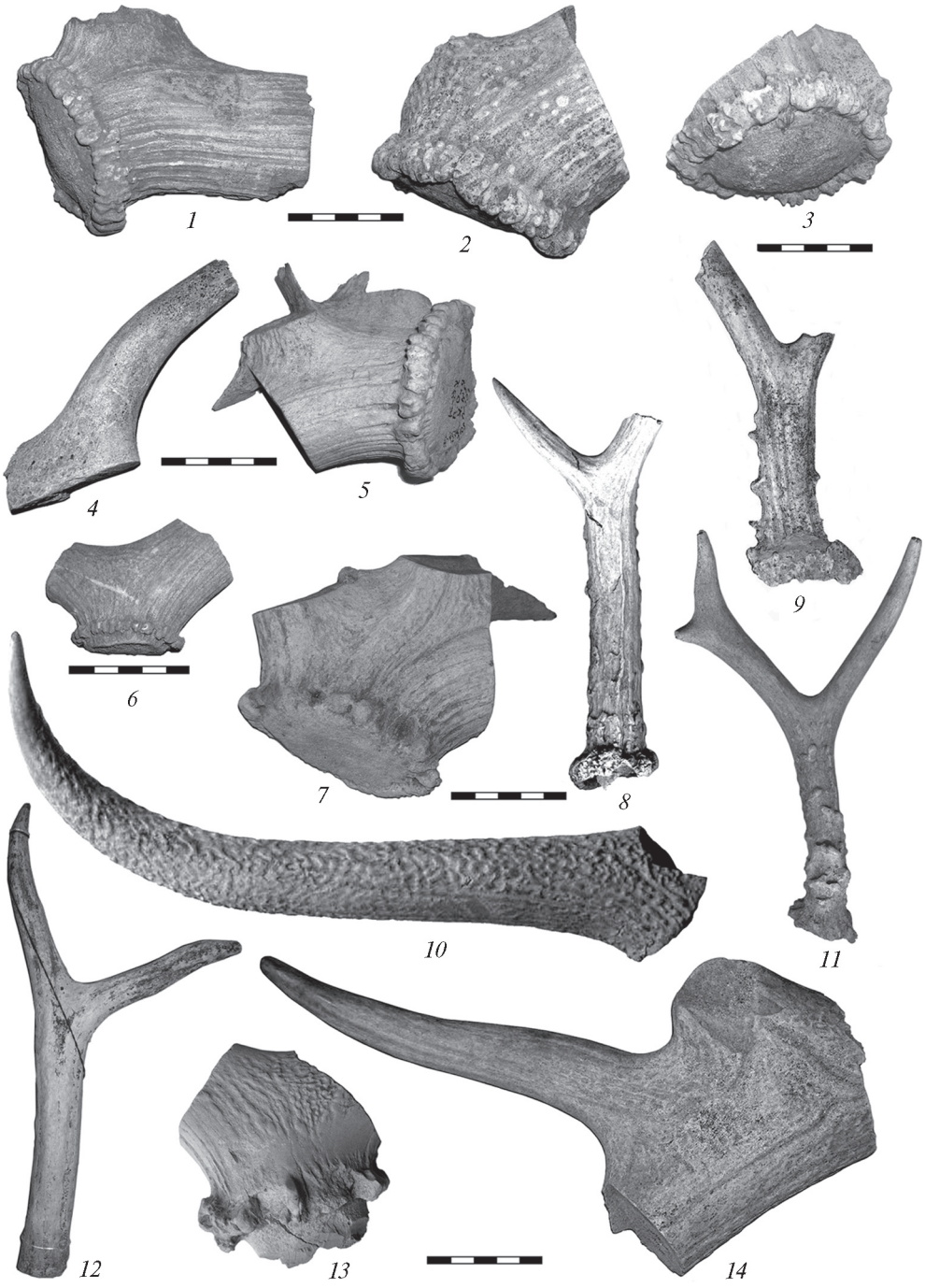

Табл. 10. Фрагменти щільного рогу: *1* — Щекавицька, 29; *2, 3, 4* — Володимирська, 8; *7, 8, 11, 14* — Набережно-Хрещатицька, 21; решта — поодинокі знахідки з різних розкопів

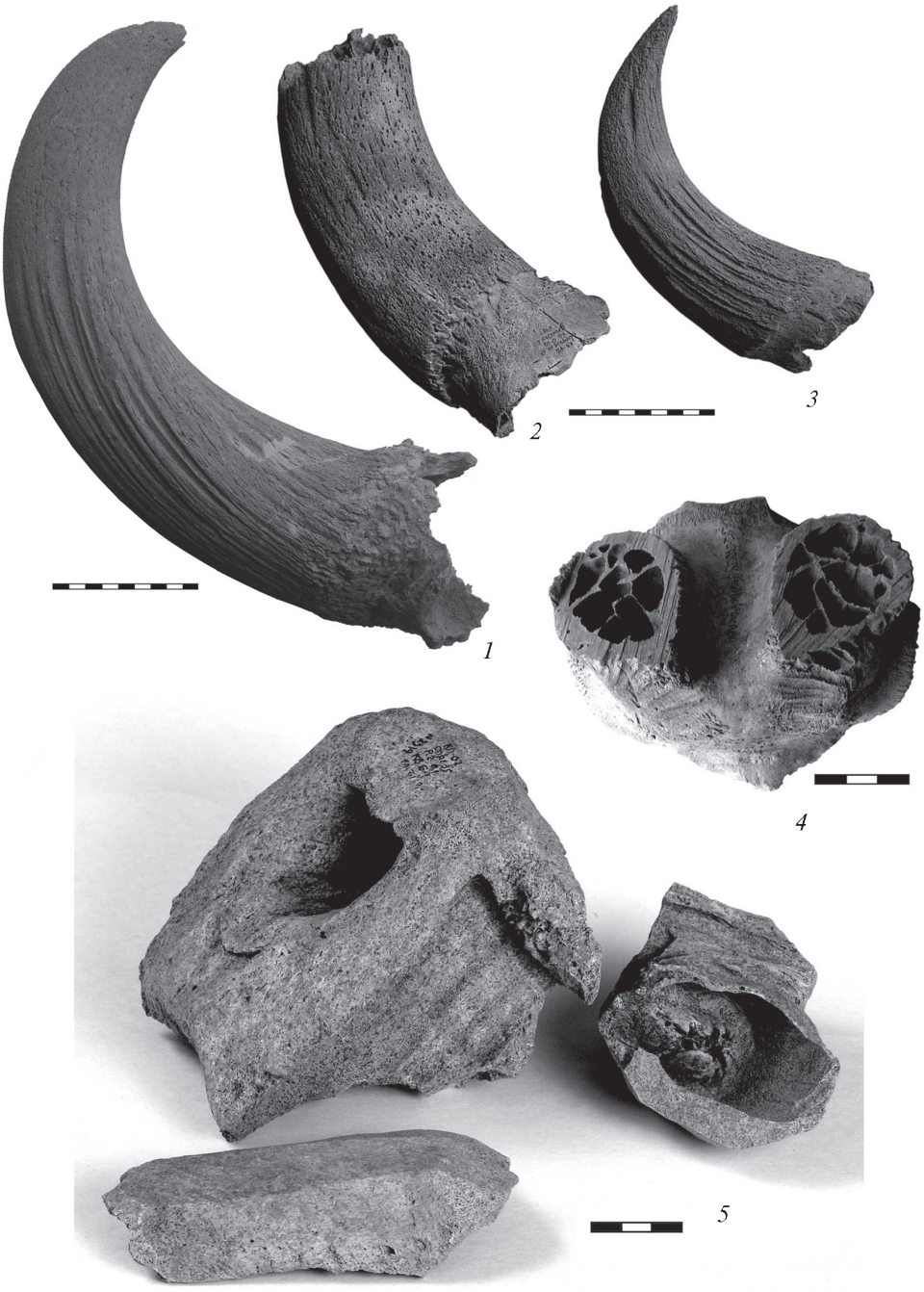

Табл. 11. Кісткові матеріали: *1, 2, 3* — порожнисті роги великих копитних; *1* — Ярославський пров., 4, 2001 р., *2* — Фрунзе, 23—25, 2008 р., *3* — Верхній Вал, 8, 2005 р.; *4* — череп кози з відпиляними рогами, Набережно-Хрещаттицька, 9, 2007 р.; *5* — залишки черепів моржів. Спаська, 35, 2007 р.

Табл. 12. Залишки рогового чохла (*2*) та порожнистих рогів зі слідами пиляння: *1* — Набережно-Хрещатицька, 21; *3* — Володимирська, 12, *17* — Щекавицька, 30/39; решта — Набережно-Хрещатицька, 9

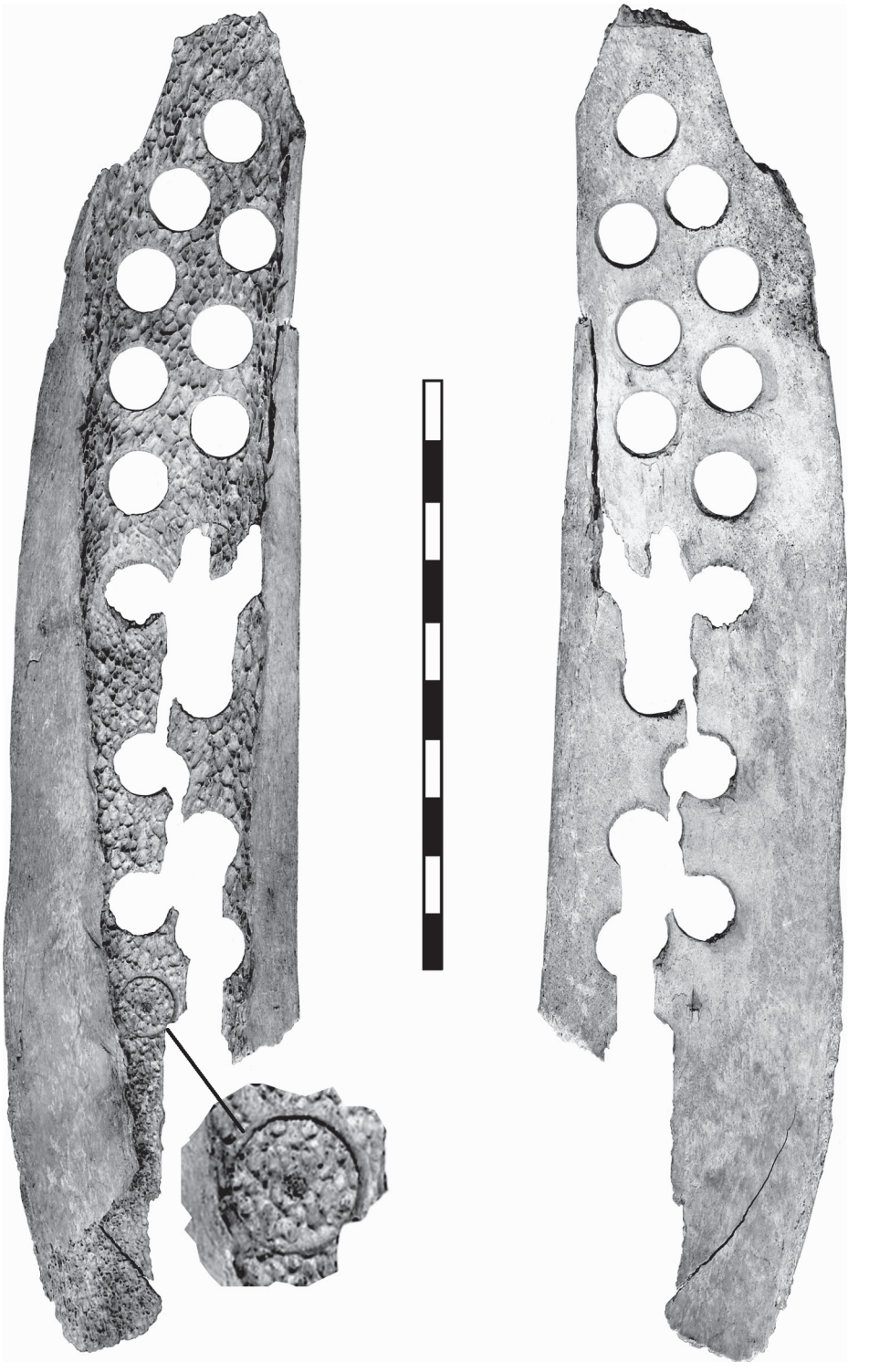

Табл. 13. Ребро з колами, висвердленими циркульним інструментом

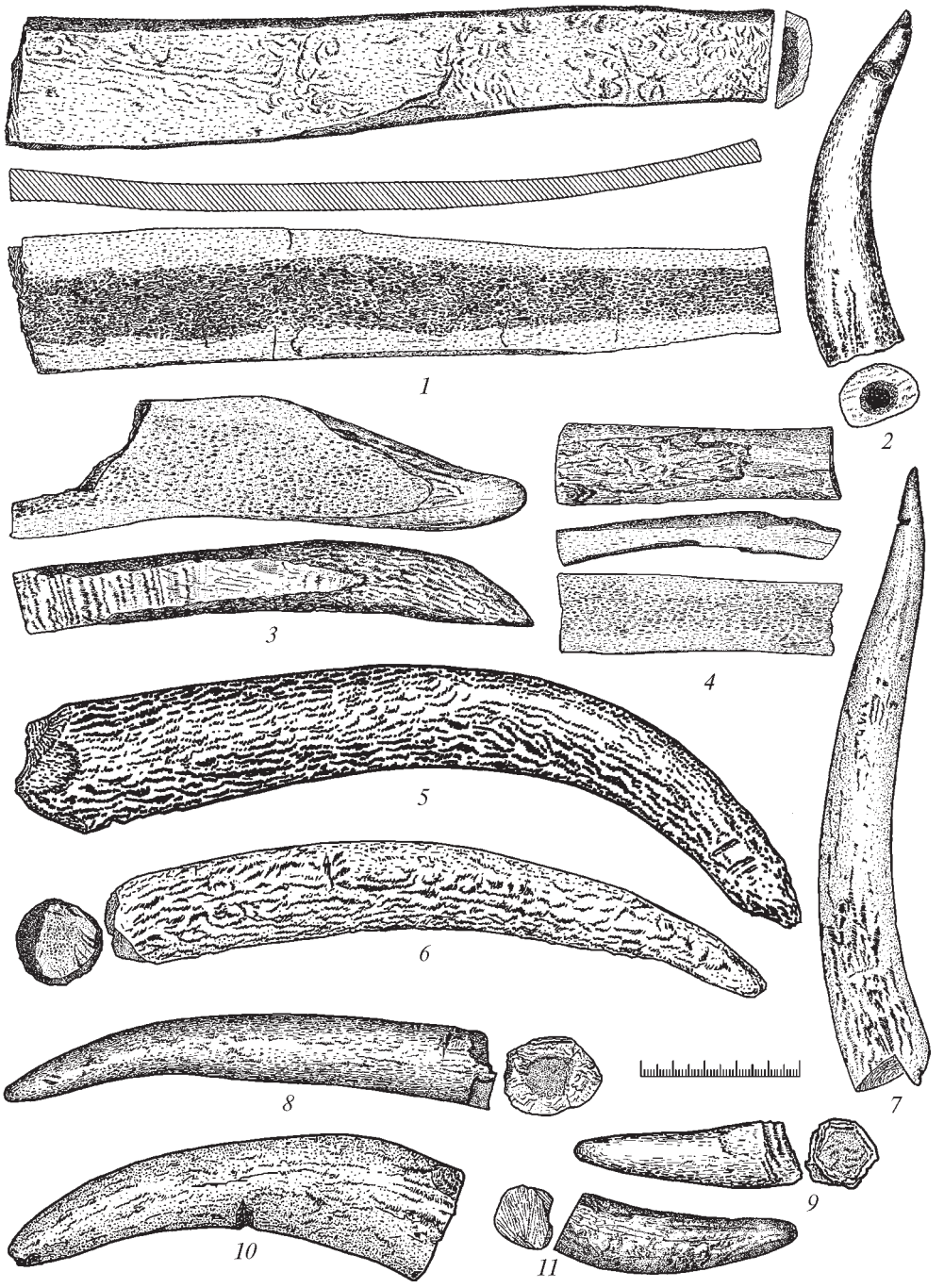

Табл. 14. Рогові пластини та залишки паростків щільного рогу зі слідами обробки: *1* — Набережно-Хрещатицька, 21; *3, 7* — Рейтарська, 33; *4, 9* — Старокиївська гора, різні роки досліджень; *4—6* — Фрунзе, 8; *2, 8, 11* — Поділ, різні роки досліджень; *10* — Рейтарська, 4

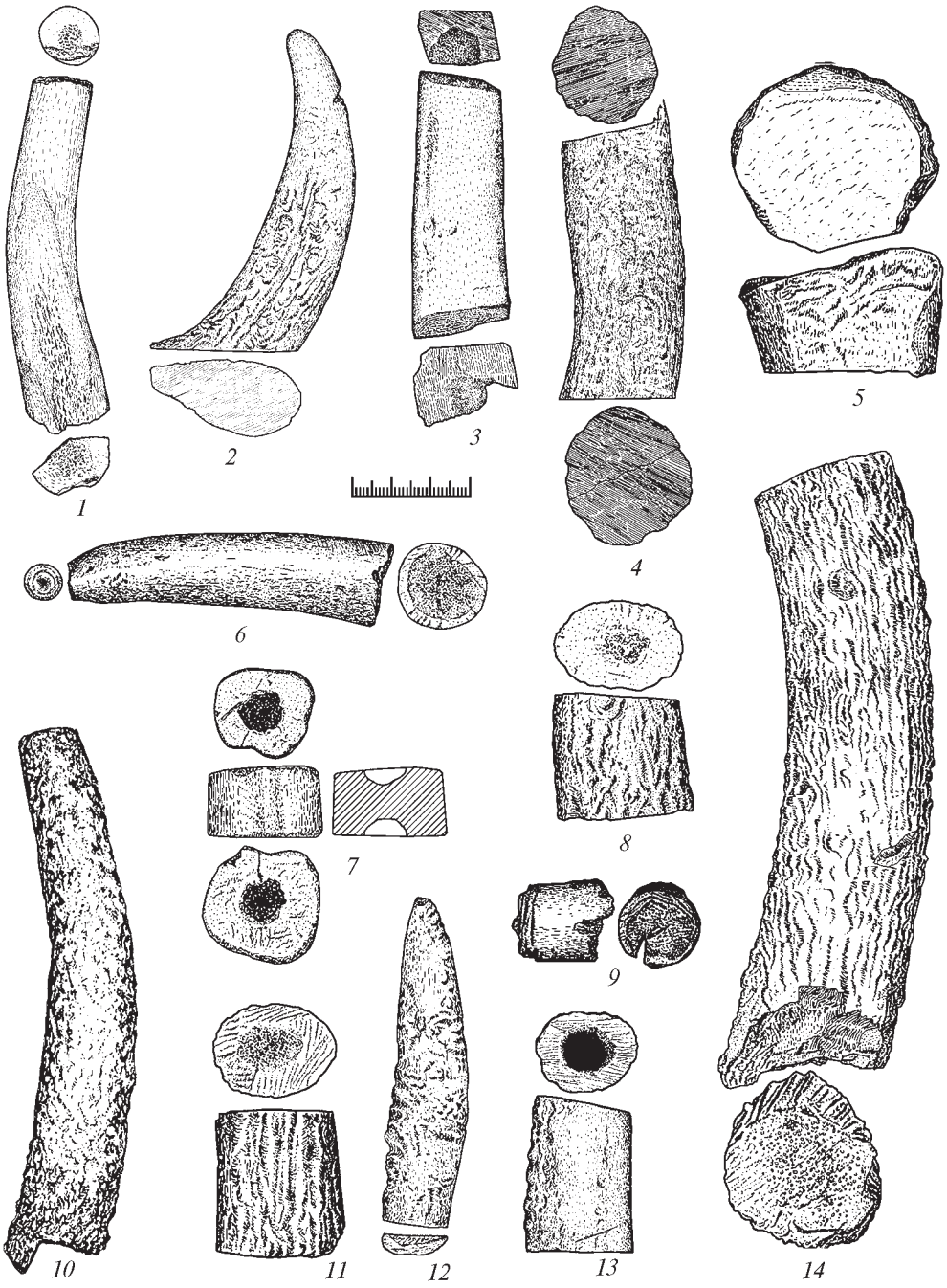

Табл. 15. Заготовки з рогу. *1—4, 11* — Щекавицька, 29; *5* — Оболонська, 12; *6* — Майдан Незалежності; *7* — Іллінська, 8; *8* — Спаська, 35; *9* — Десятинна церква; *10, 13* — Володимирська, 8; *12* — Волоська, 37; *13, 14* — Фрунзе, 8

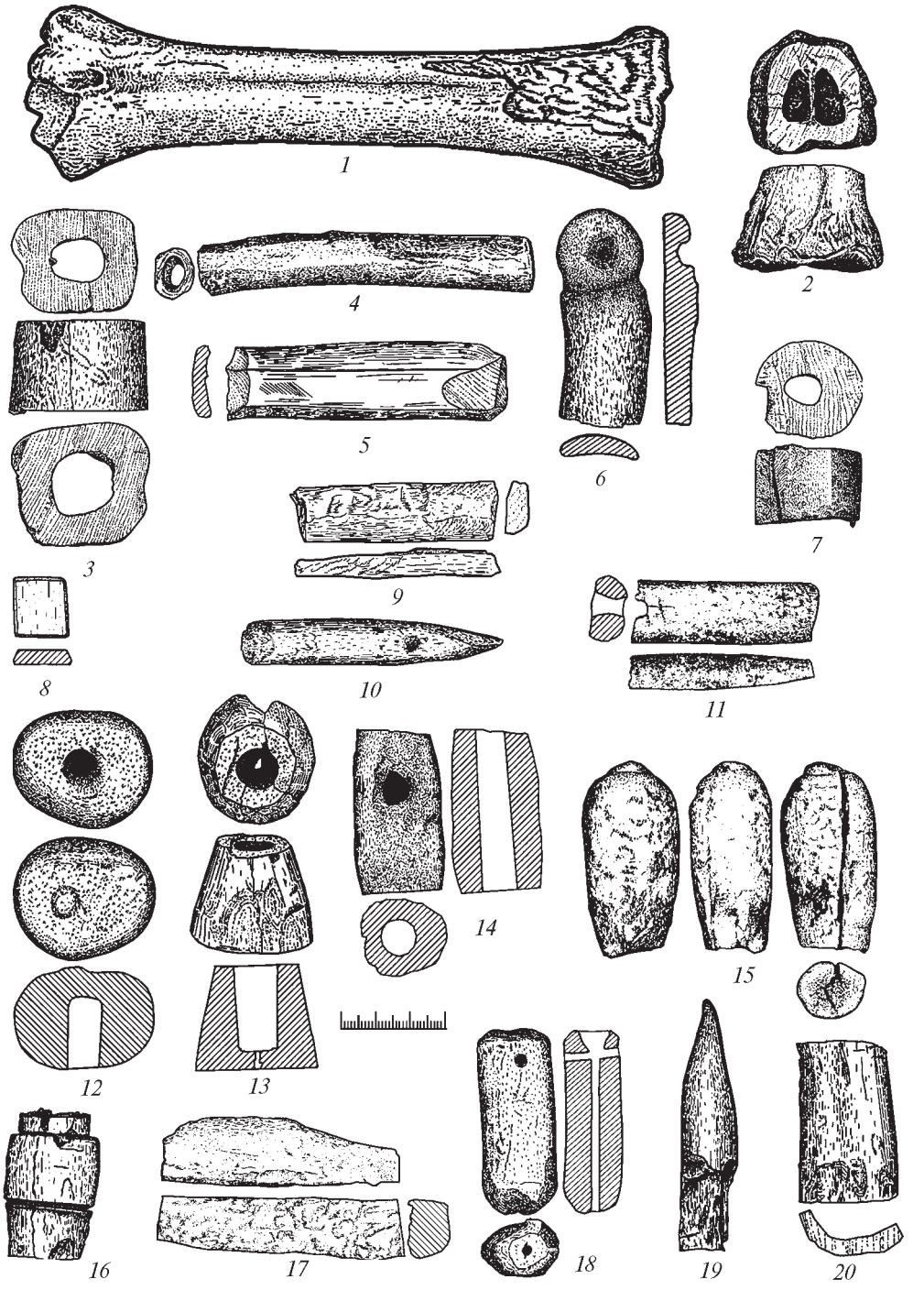

Табл. 16. Заготовки та напівфабрикати з кістки (*1—9*) та рогу (*10—20*). *1, 7* — Волоська, 23; *2, 4, 8, 16, 19* — Старокиївська гора; *3* — Володимирська, 12; *6* — Киселівка; *5, 10, 12—14, 20* — Волоська, 16; *9* — Щекавицька, 29; *11, 15* — Нижній Вал; *17* — Волоська, 26/14; *18* — Десятинний пр., 1

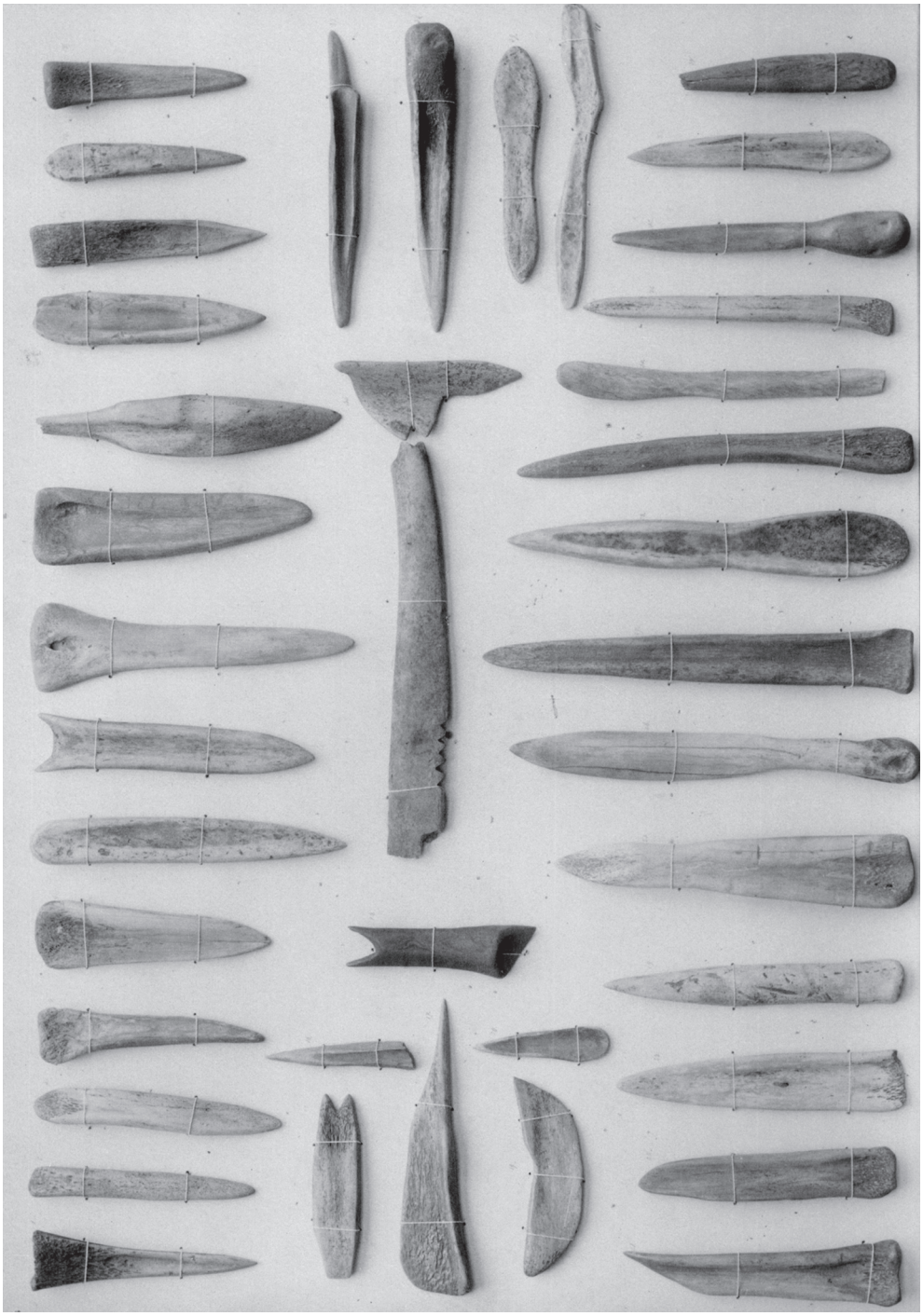

Табл. 17. Вироби з кістки, знайдені на Фролівській горі (Киселівці). Дослідження В. Хвойки 1894 р. Фото з Наукового архіву ІА НАНУ

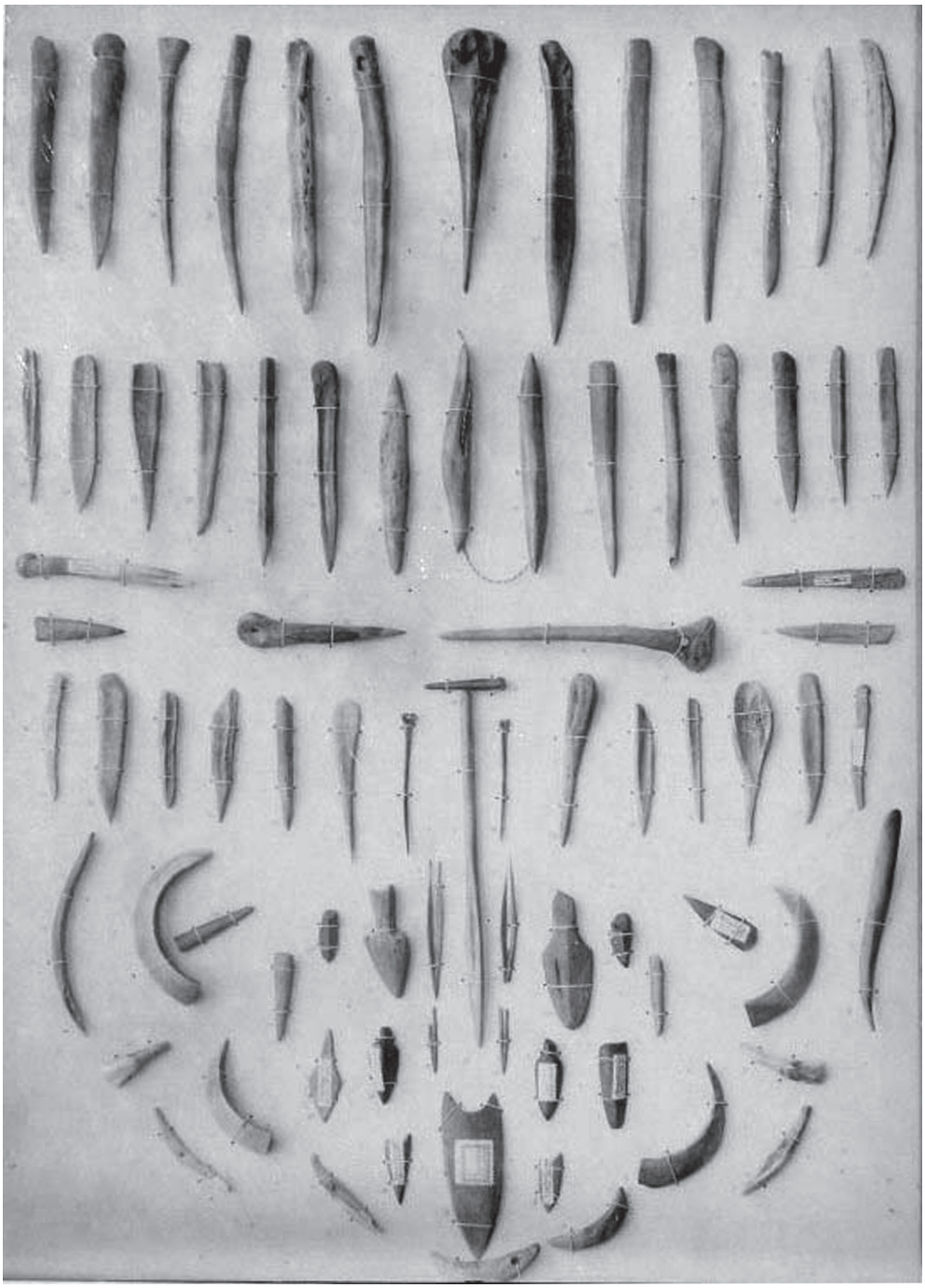

Табл. 18. Вироби з кістки, знайдені на Фролівській горі (Киселівці) та її околицях. Дослідження В. Хвойки 1894 р. Фото з Наукового архіву ІА НАНУ

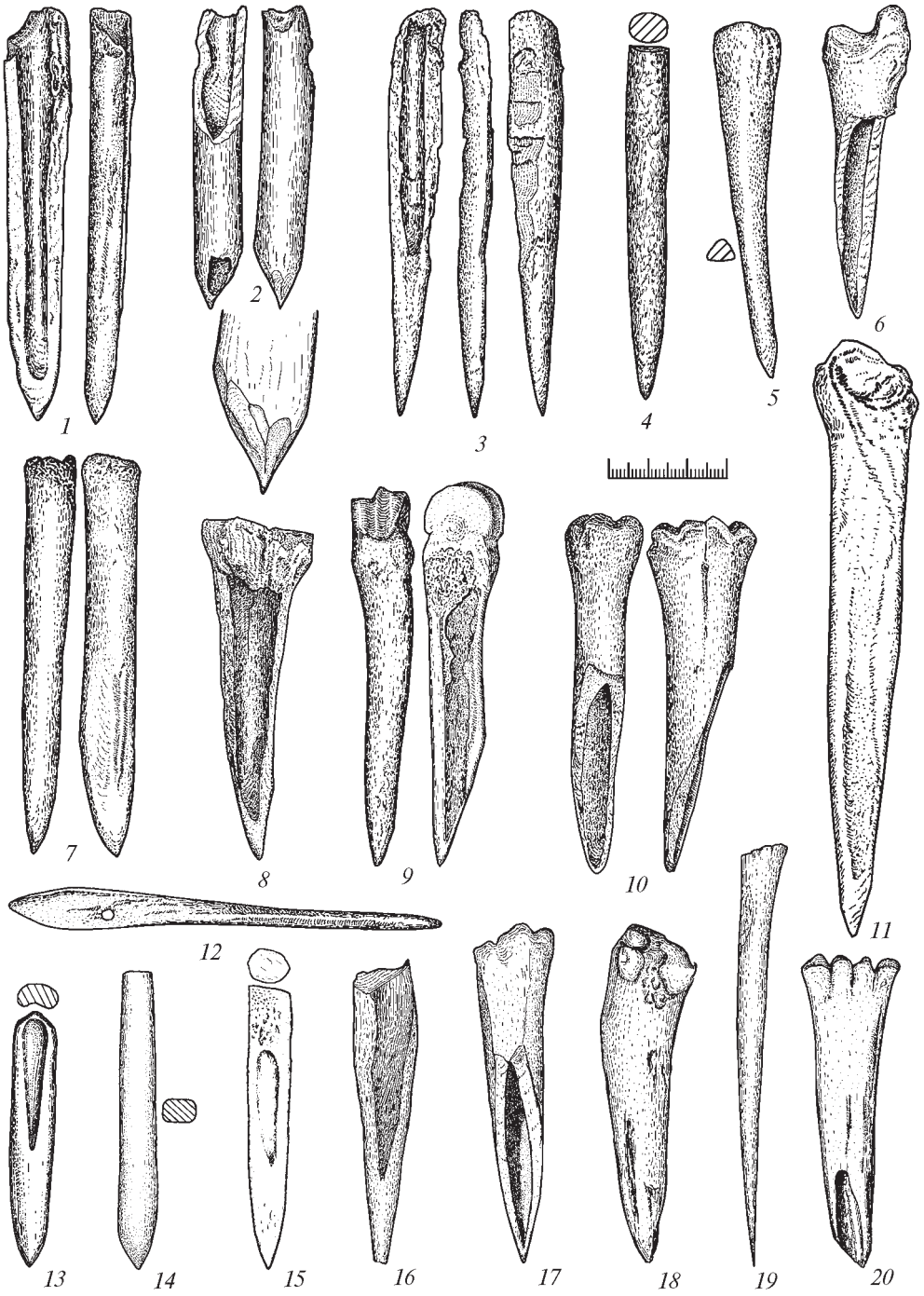

Табл. 19. Примітивні знаряддя праці з кістки. Верхній Київ

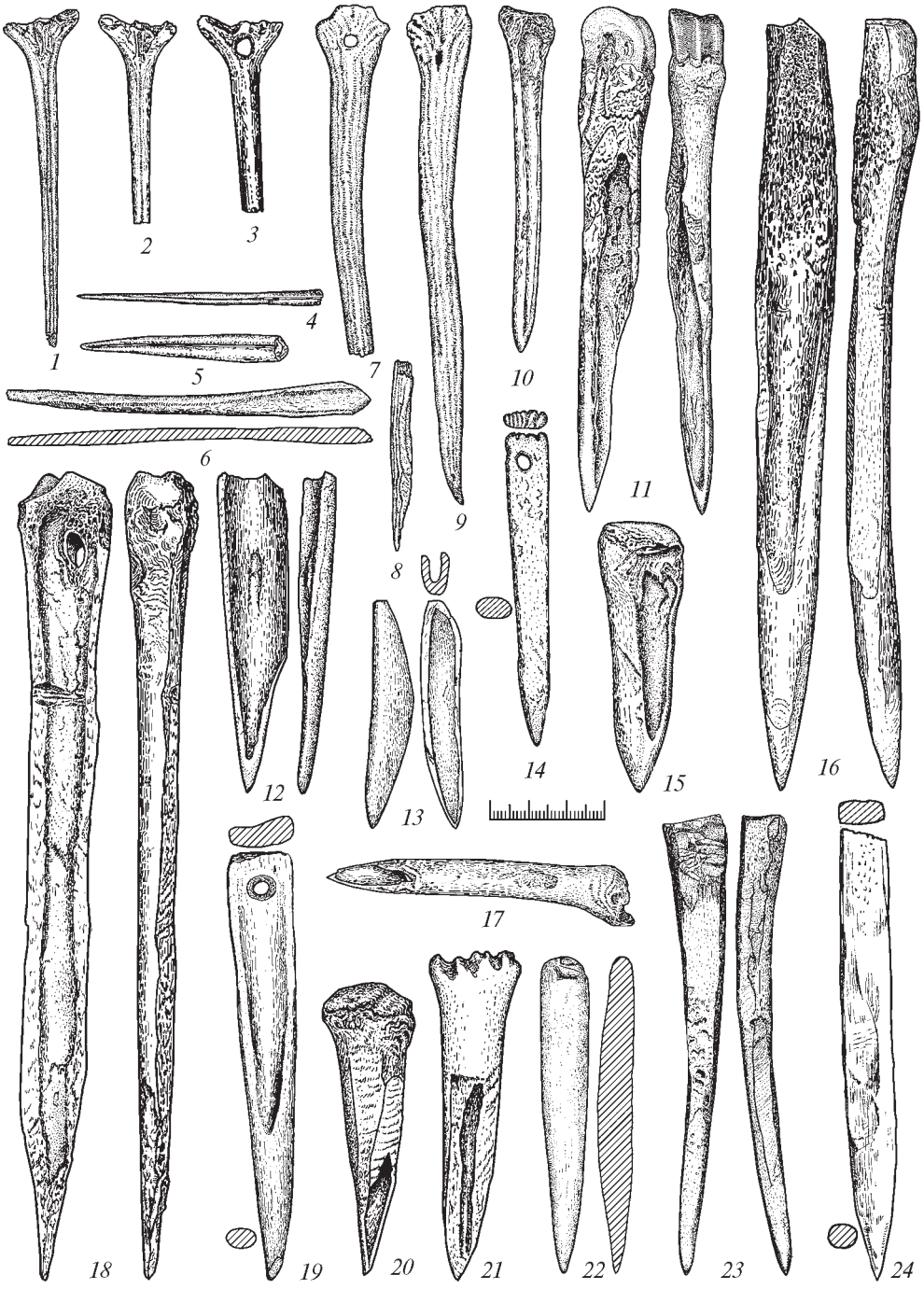

Табл. 20. Примітивні знаряддя праці з плавців осетрових риб (*1—5, 7—9*) та кістки (*6, 10—24*). *5, 7, 9* — Киселівка, *12* — місце знахідки невідоме, решта — Поділ

Табл. 21. Різні знаряддя з кістки (*1, 7, 12*) та рогу (*2—6, 8—11*). Фото

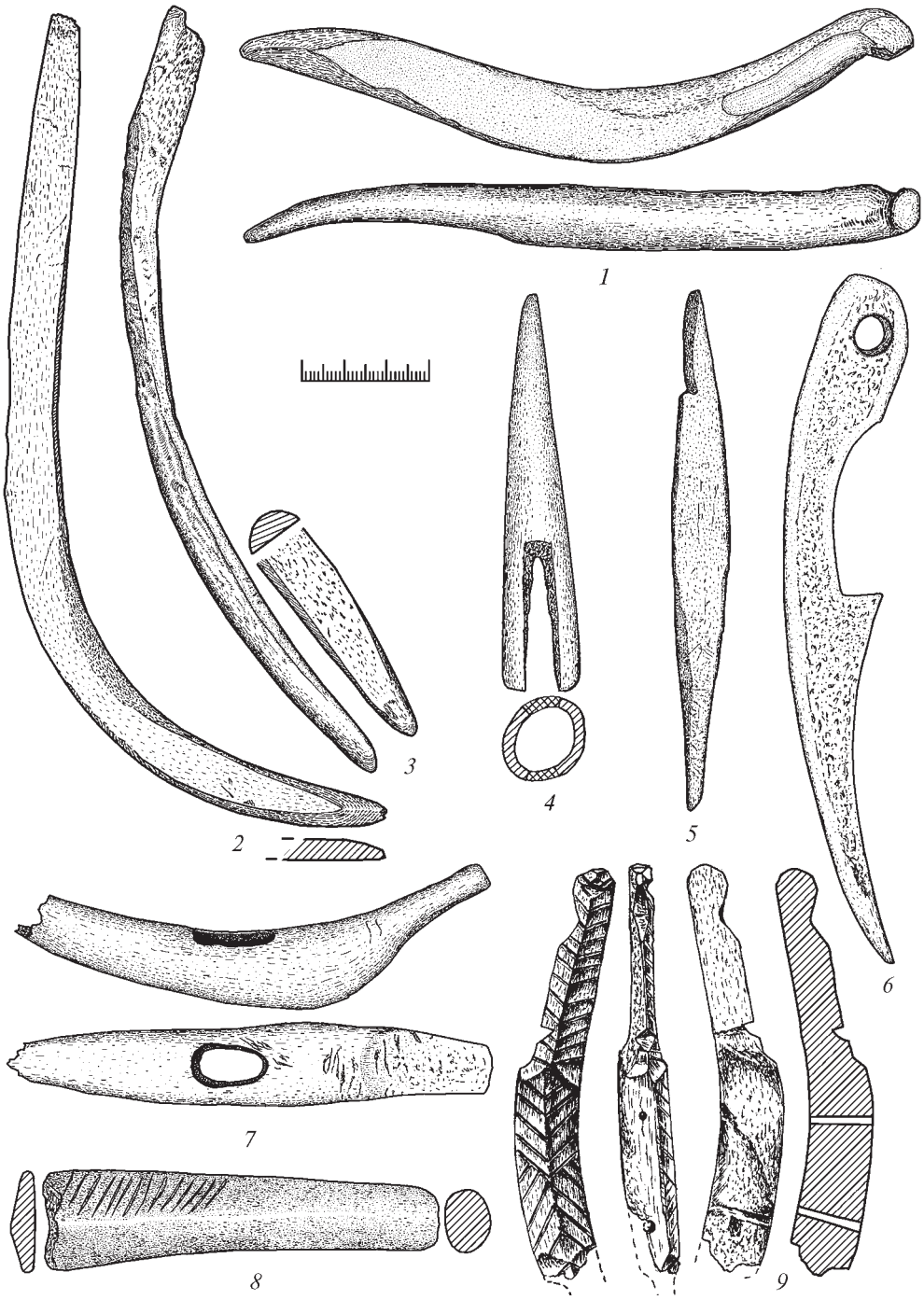

Табл. 22. Заготовки та знаряддя з рогу: *1* — Житній Ринок; *2* — Щекавицька, 29; *3* — Набережно-Хрещатицька, 21; *4* — Героїв Трипілля (Спаська), 20; *5—7* — Старокиївська гора; *8* — Ратманського (Введенська), 3а; *9* — Ярославський пр., 4

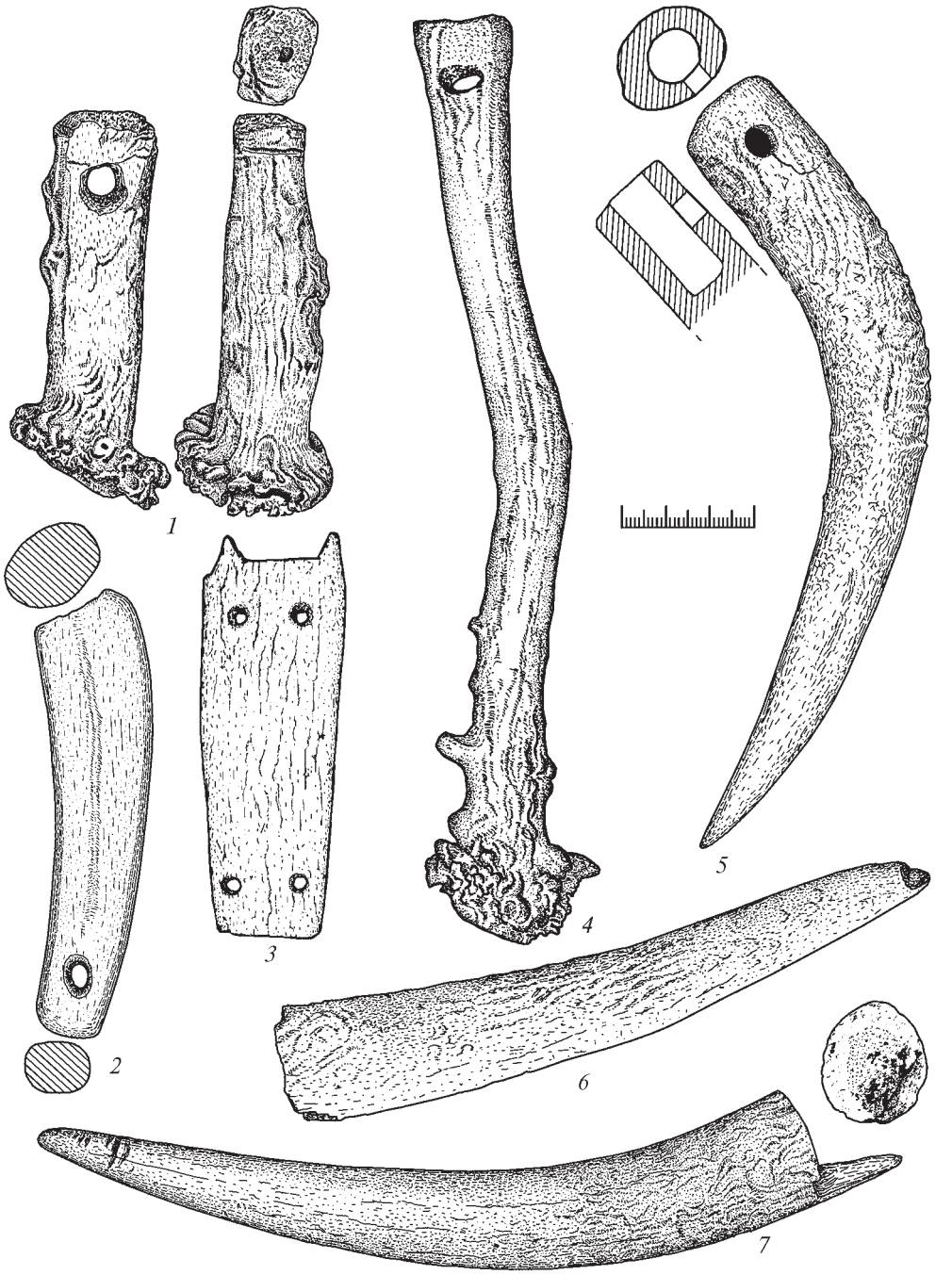

Табл. 23. Знаряддя з рогу: *1* — Київо-Могилянська академія; *2* — Житній Ринок; *3* — Велика Житомирська, 2; *4* — Спаська, 35; *5*—*7* — Набережно-Хрещатицька, 21

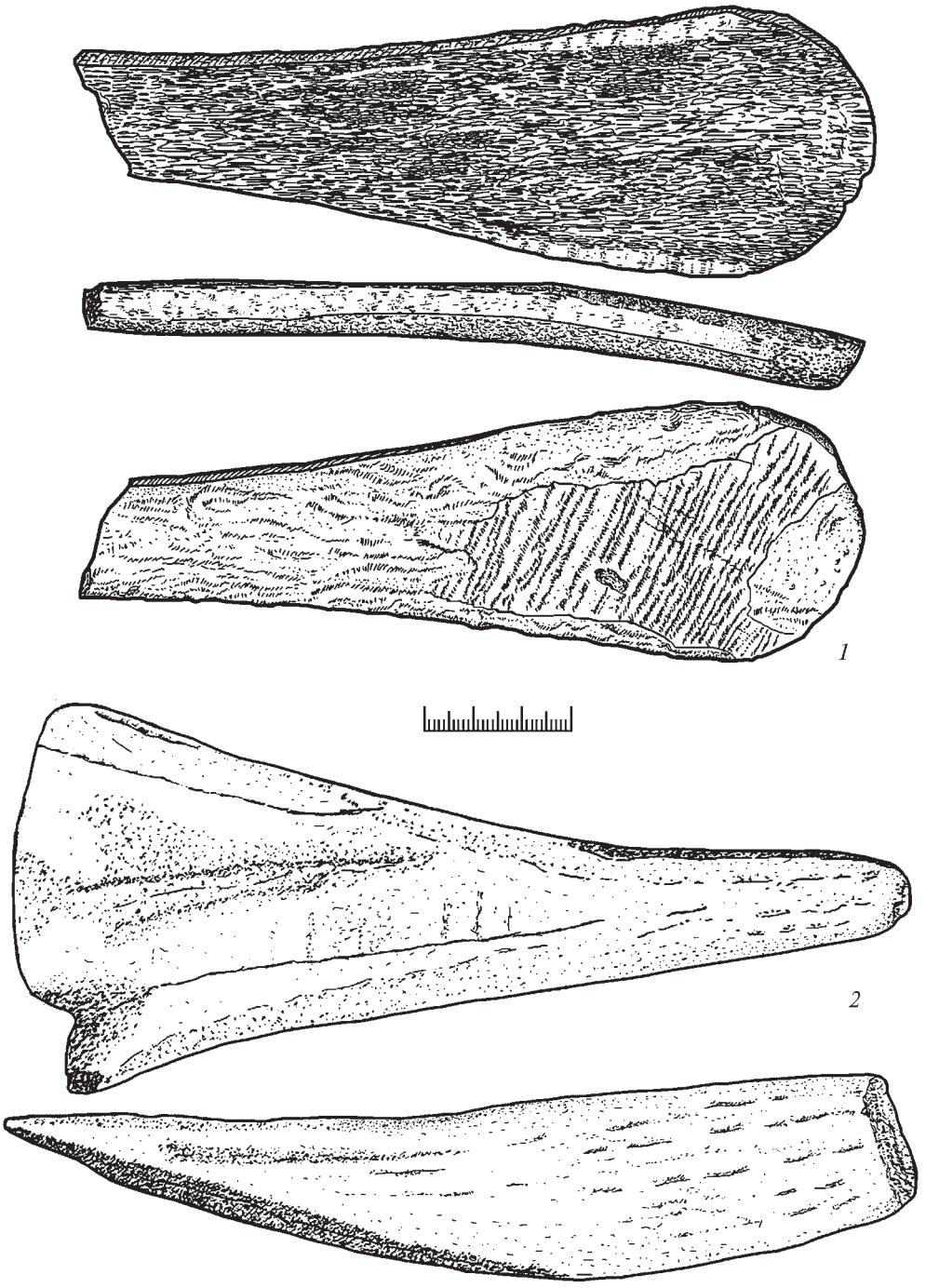

Табл. 24. Лопаточки з рогу лося. *1* — Контрактова пл., 1972 р.; *2* — Оболонська, 16, 1990 р.

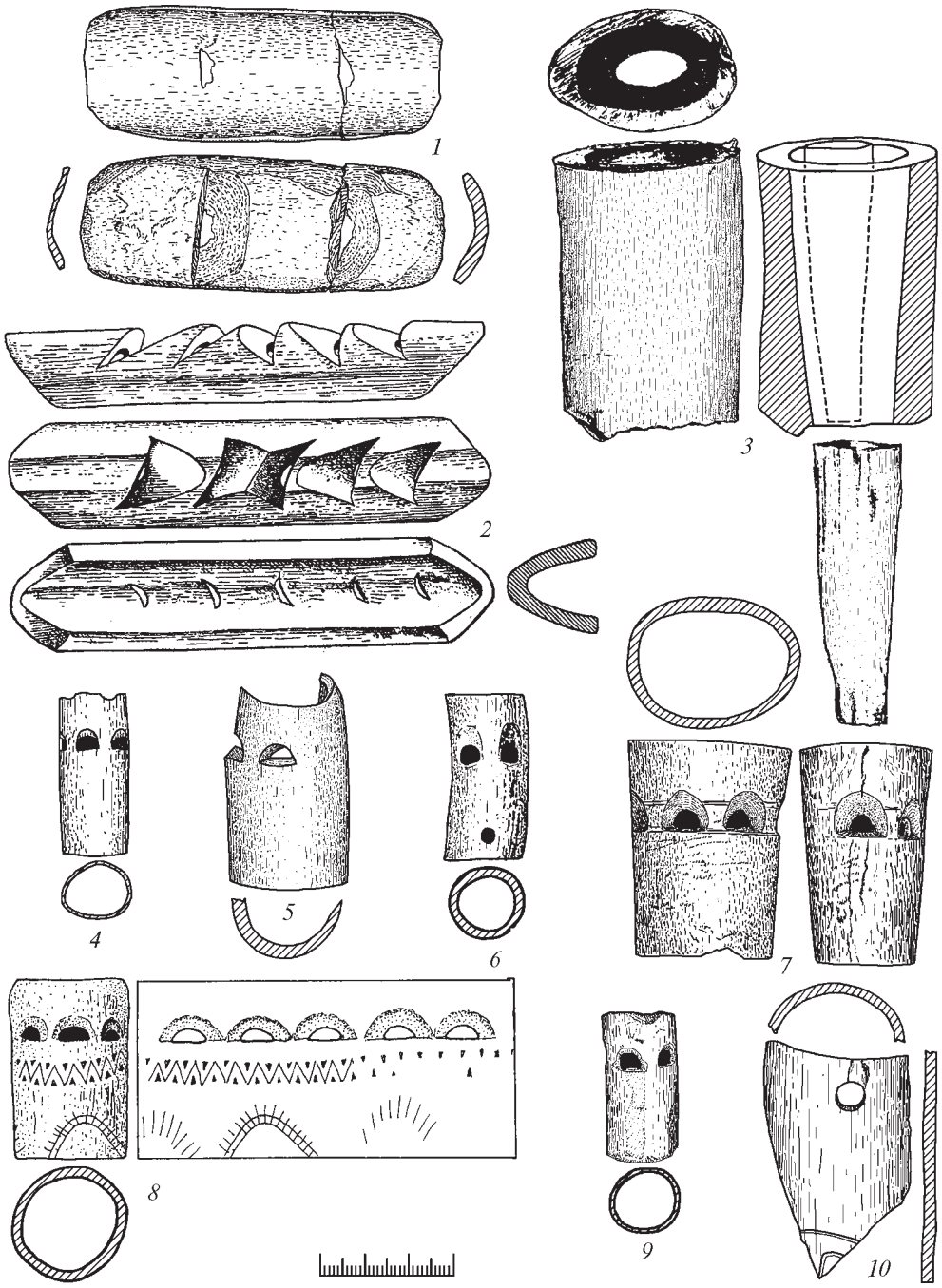

Табл. 25. Знаряддя праці та побутові речі з рогу (*1*) та трубчастої кістки. *1, 2* — струги для шліфування древків стріл; *4—9* — юрки; *3, 10* — речі з невизначеними функціями. *1, 2* — з району Десятинної церкви, *5, 6, 8* — Верхнє Місто, решта — Поділ

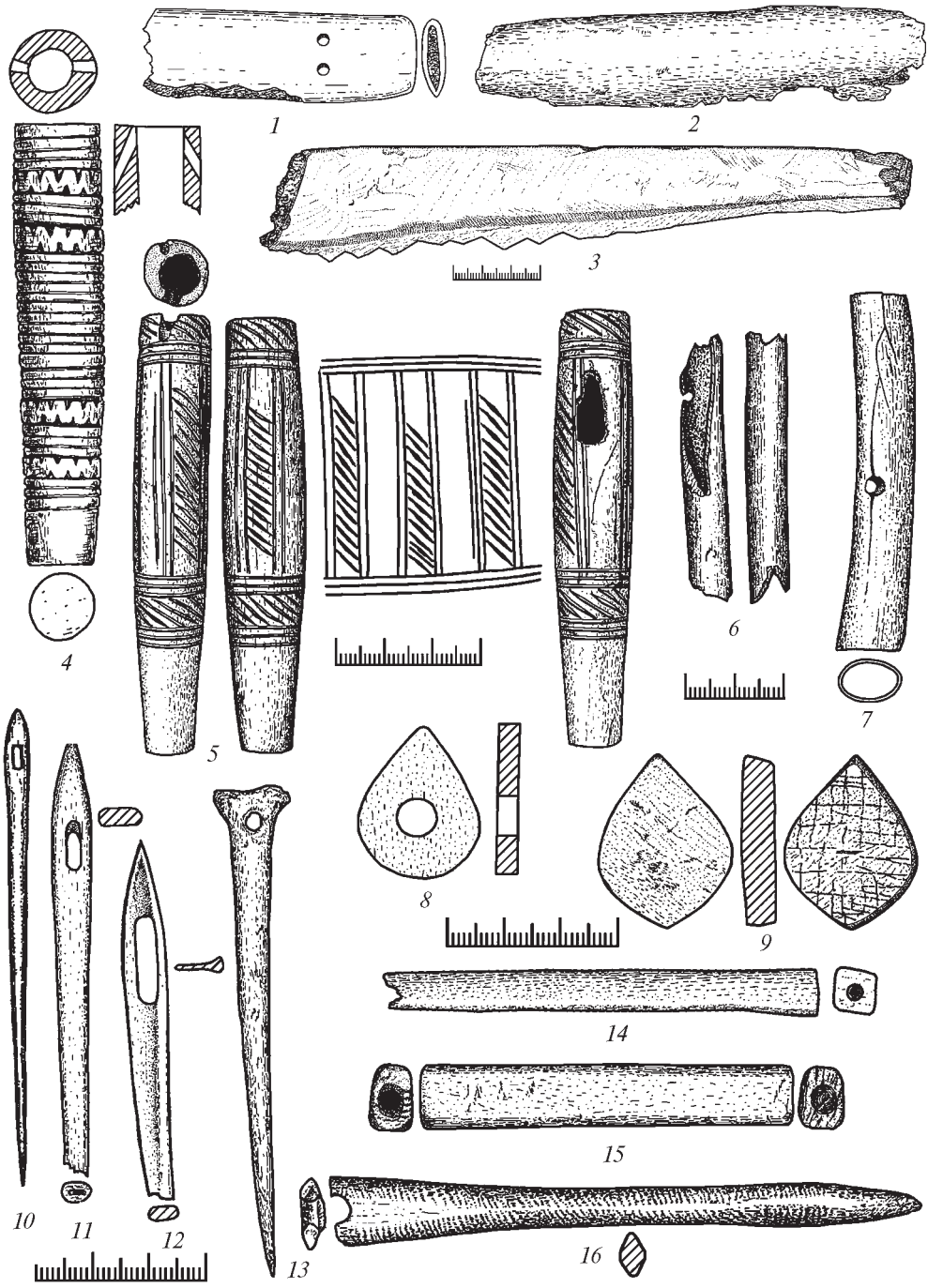

Табл. 26. Знаряддя праці різні: *1, 2, 10, 14* — Старокиївська гора; *3* — Фрунзе, 8; *4* — Щекавицька, 29; *5* — Фрунзе, 17; *6, 15* — Нижній Вал, 41; *7, 12* — Контрактова пл.; *8* — територія Михайлівського монастиря; *9* — Набережно-Хрещатицька, 21; *11* — Волоська, 23; *13* — Майдан Незалежності; *16* — Спаська, 35

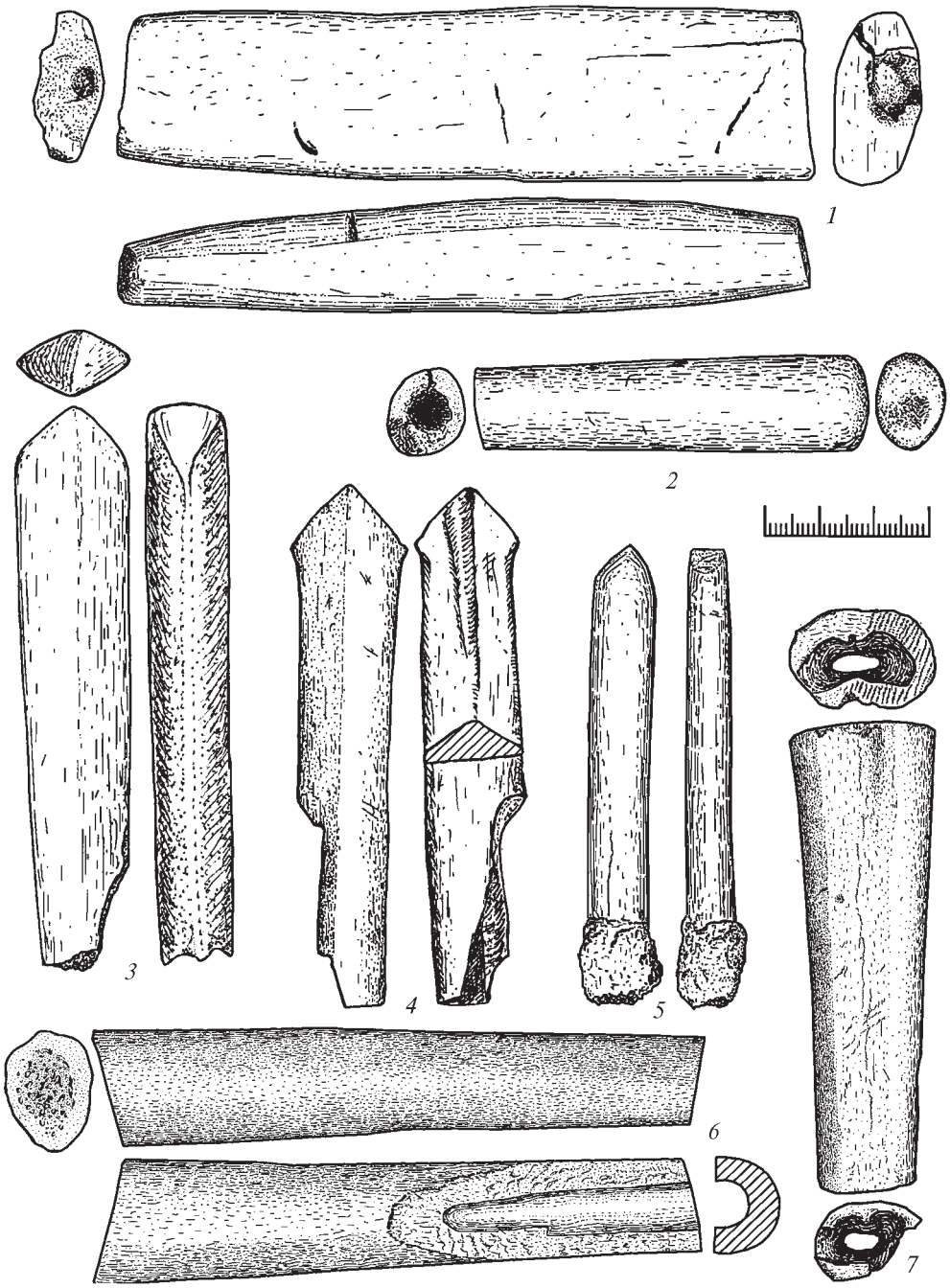

Табл. 27. Руків'я ножів. *1* — рогова заготовка для руків'я; *3—5* — готові ручки ножів з кістки; *2, 6* — колодки ножів з рогу; *7* — ручка ножа з трубчастої кістки. *1—5* — Щекавицька, 29; *6* — Нижній Вал, 43, 1989 р.; *7* — Спаська, 35

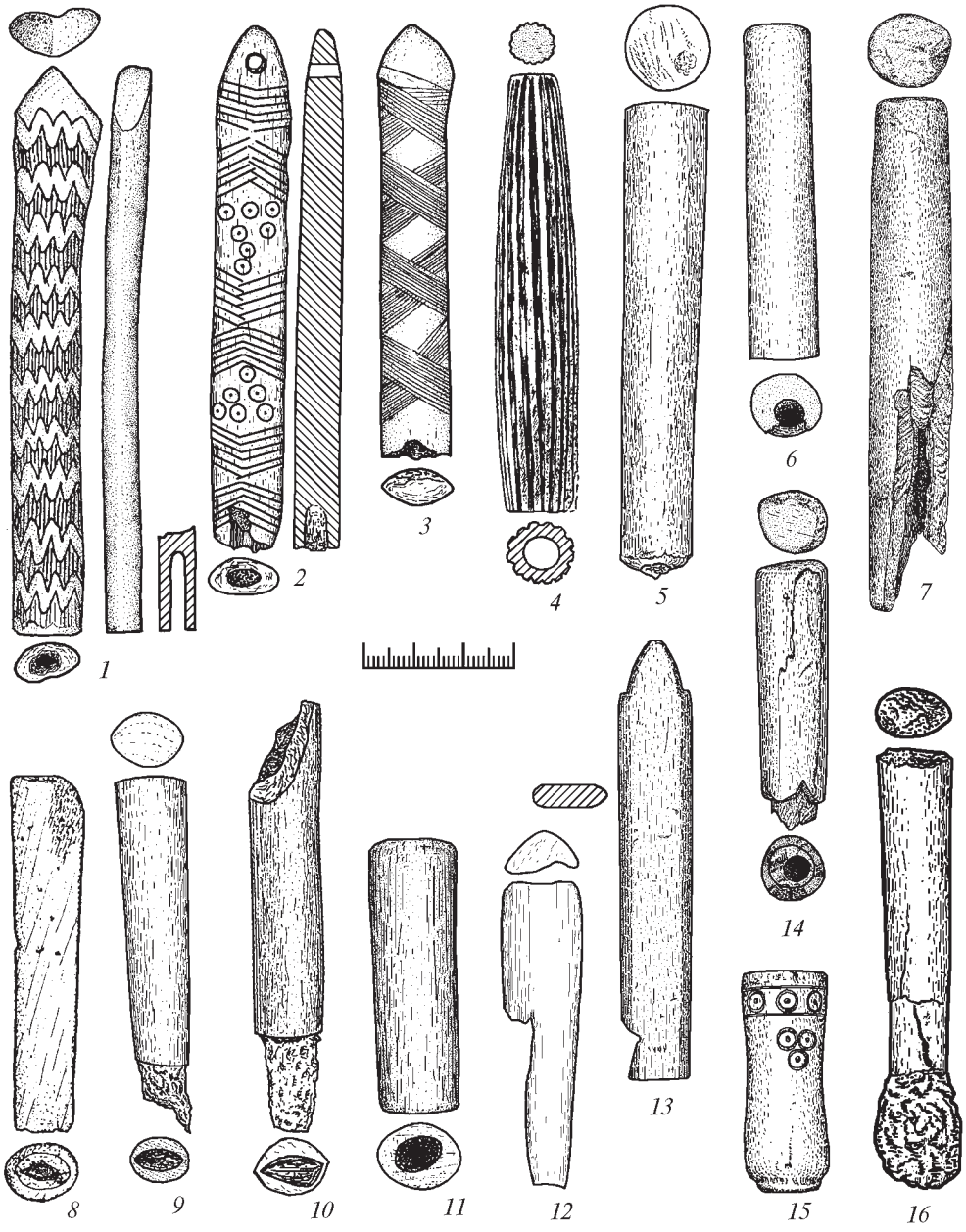
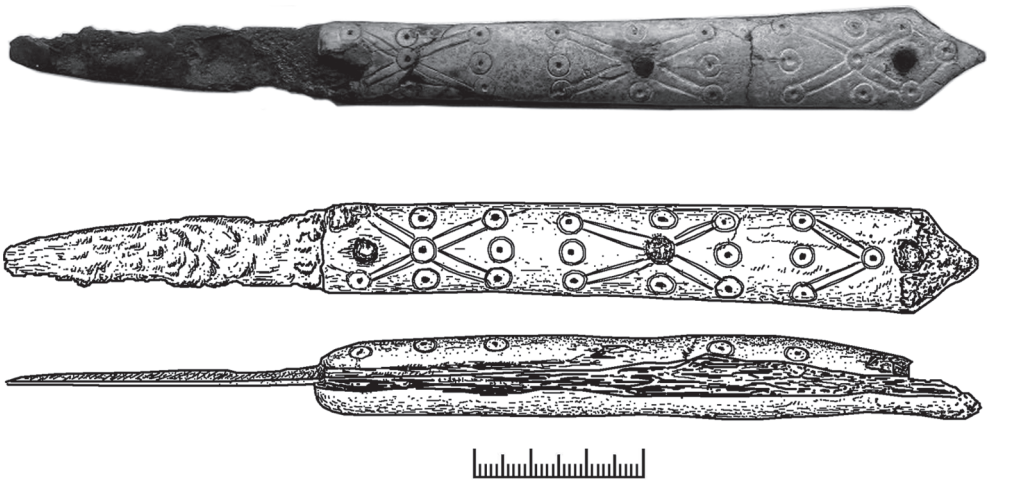

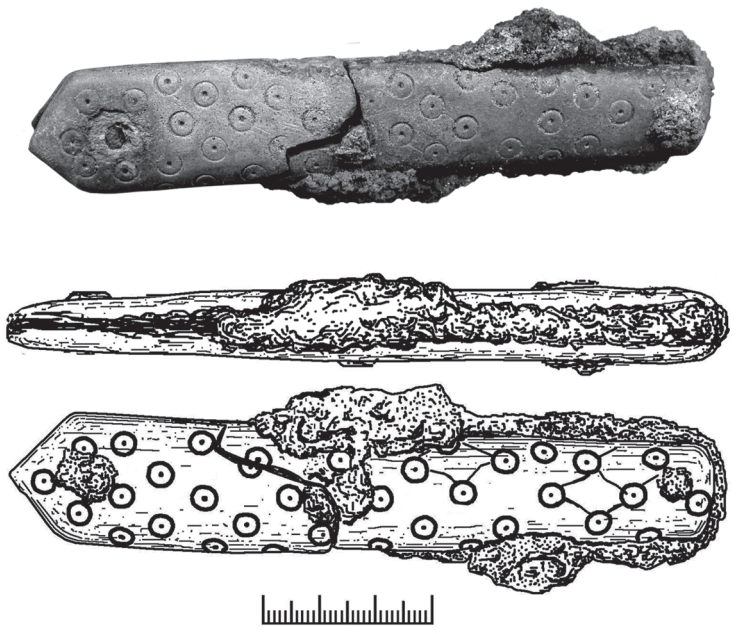
Табл. 28. Ручки. Знахідки різних років (*1, 2, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 15* — Верхнє Місто, решта — Поділ)

Табл. 29. Колодки ножів. *1—6* — Поділ, вул. Межигірська, 43 (1989 р.); *7* — Десятинний провулок, 5 (1978 р.); *8* — вул. Рейтарська, 33 (1973 р.)

1

2

Табл. 30. Ручки ножів з двох частин (фото та прорисовки). *1* — Майдан Незалежності, 2001 р., XI ст.; *2* — Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст.

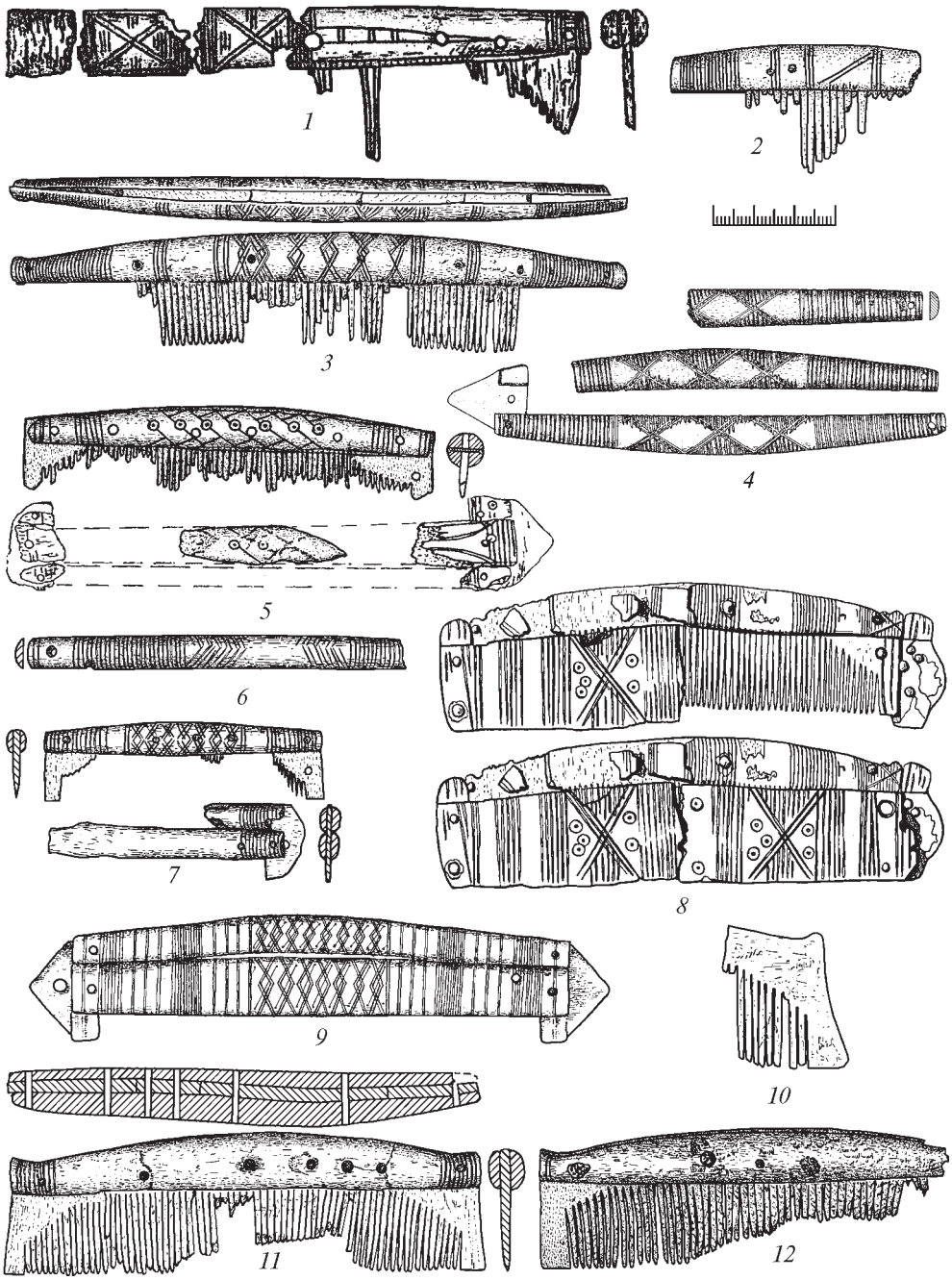

Табл. 31. Однобічні набірні гребінки. *1* — Нижній Вал, 41; *2, 10* — гора Киселівка; *3* — Володимирська, 3; *4* — Фрунзе, 8; *5* — Михайлівський монастир; *6* — гора Дитинка; *7* — гора Юрковиця; *8, 12* — Старокиївська гора; *9* — Контрактова пл.; *11* — Паторжинського, 14

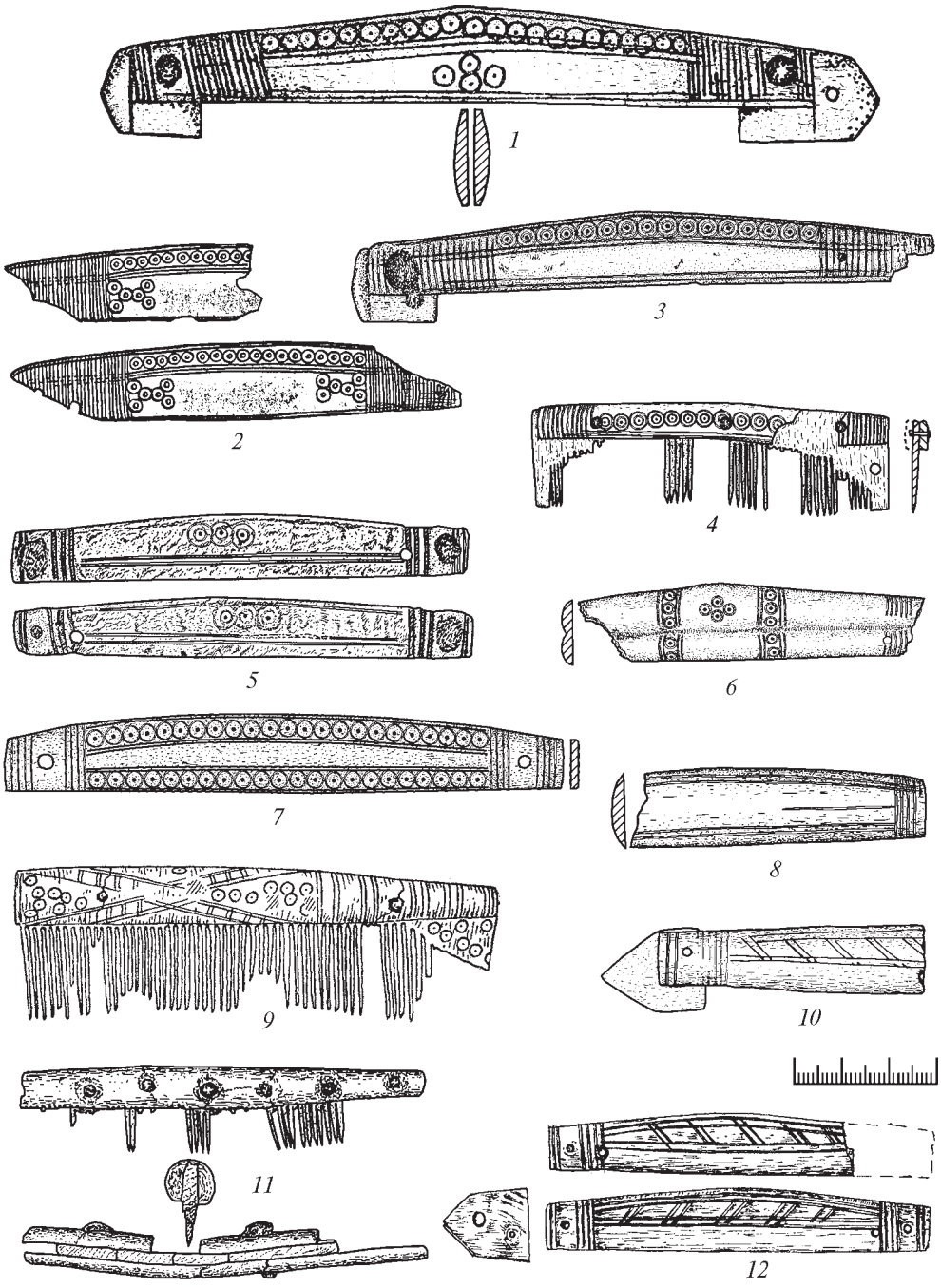

Табл. 32. Однобічні набірні гребінки. *1* — Нижній Вал, 41; *2* — Кирилівські висоти (розкопки В. Хвойки, за фото з архіву ІА НАНУ); *3* — Велика Житомирська, 4; *4* — Старокиївська гора; *5* — Оболонська, 4; *6* — гора Дитинка; *7* — Киянівський пр., 6; *8* — Велика Житомирська, 2; *9* — місце знахідки невідоме; *10* — Михайлівський монастир; *11* — Волоська, 23; *12* — Ярославський пр., 4

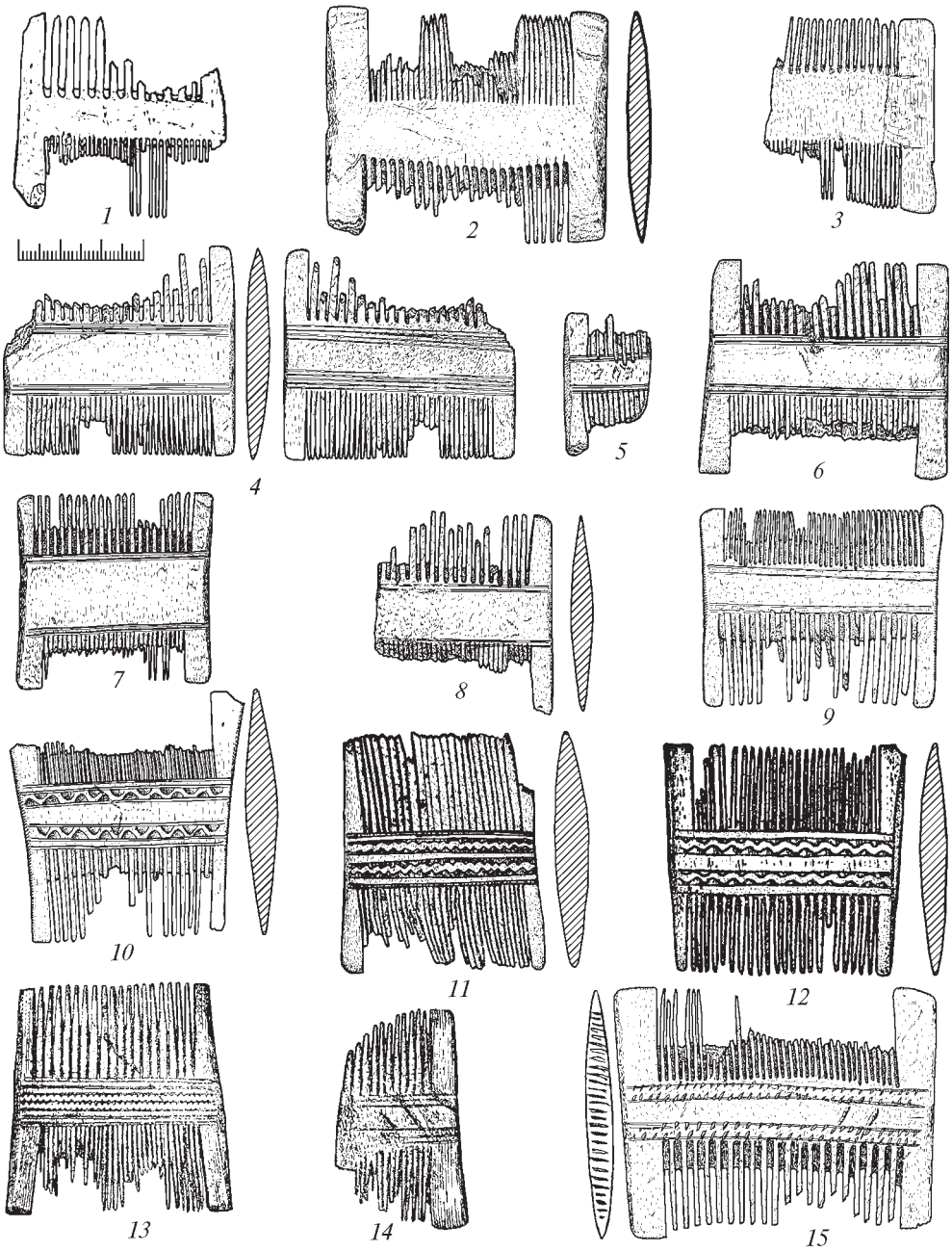

Табл. 33. Суцільні двобічні гребінці. *1, 3, 5, 6, 7, 9* — Верхнє Місто, решта — Поділ

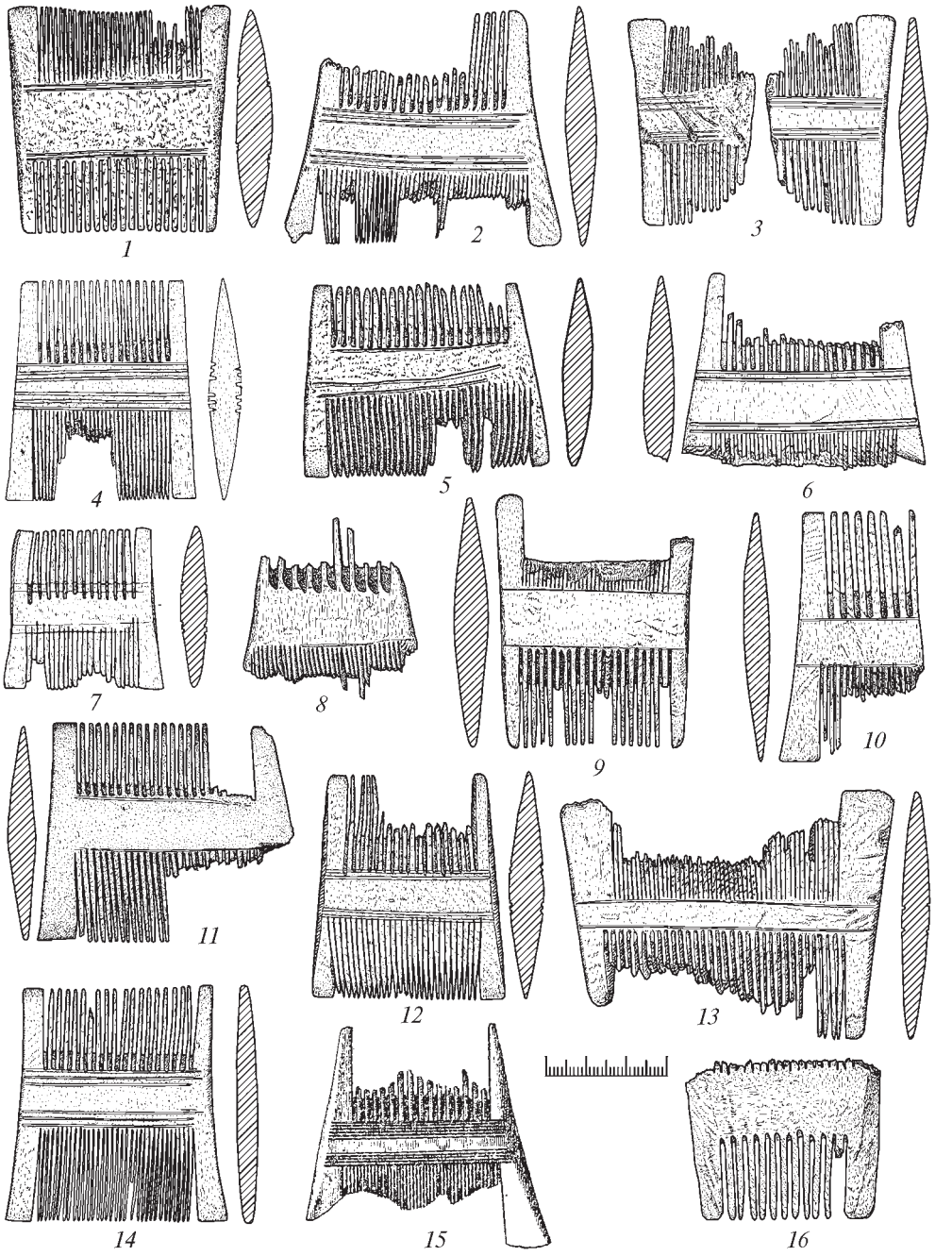

Табл. 34. Суцільні двобічні гребінці. *3, 7, 8, 16* — Верхнє Місто; решта — Поділ

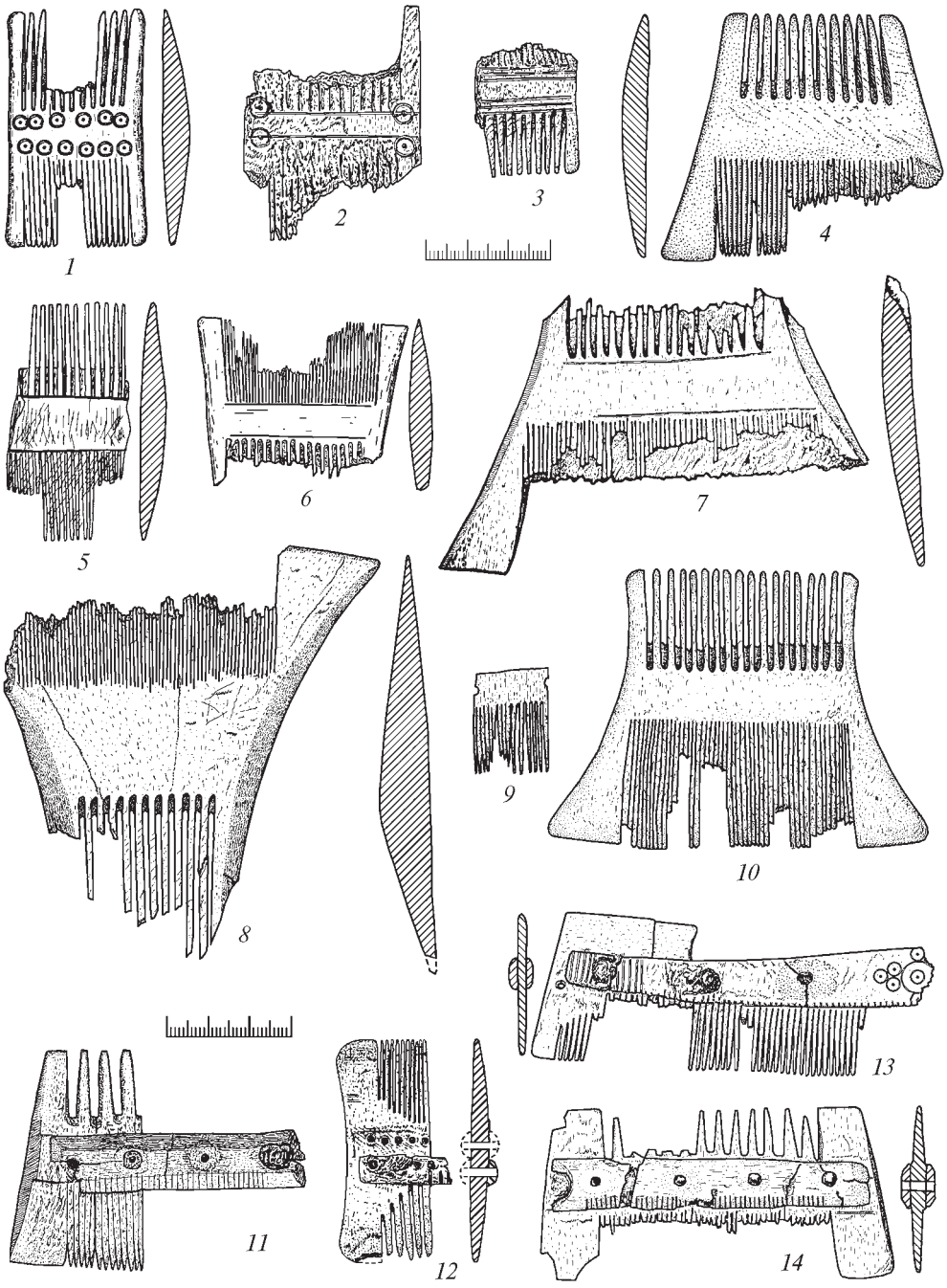

Табл. 35. Суцільні та набірні двобічні гребінці. *1—3, 9* — Верхнє Місто, решта — Поділ

Табл. 36. Напівсферичні гудзики: заготовки, напівфабрикати, готові вироби: *1* — заготовка з Киселівки (за фото з архіву ІА НАНУ); *2, 3, 27, 28, 29* — Старокиївська гора; *4—26* — Щекавицька, 29, косторізний комплекс XII ст.; *30* — гудзики з району Десятинної церкви (фото з архіву Г. Корзухіної, без масштабу)

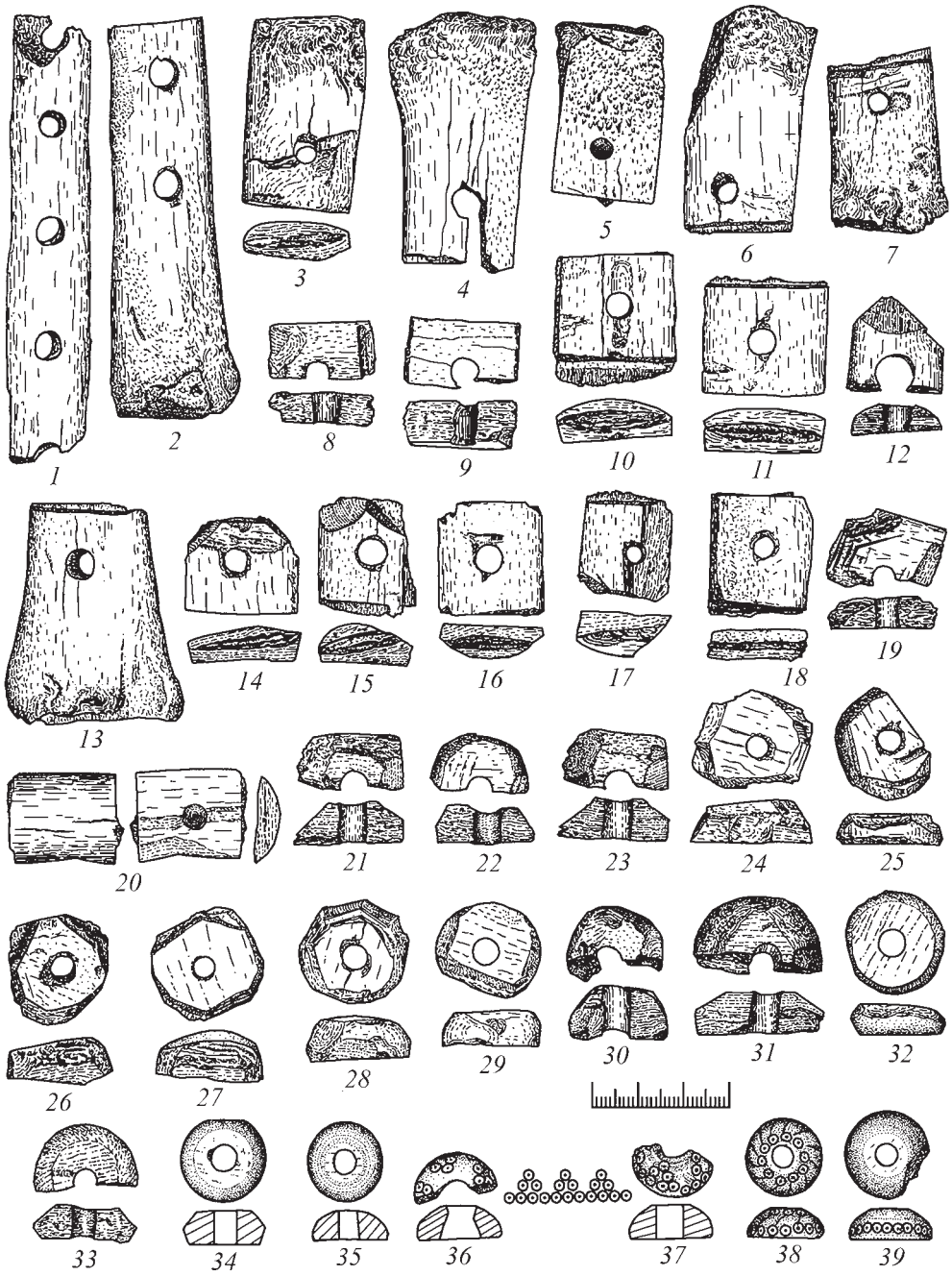

Табл. 37. Напівсферичні ґудзики: заготовки, напівфабрикати, готові вироби. Щекавиціка, 29, косторізний комплекс XII ст.

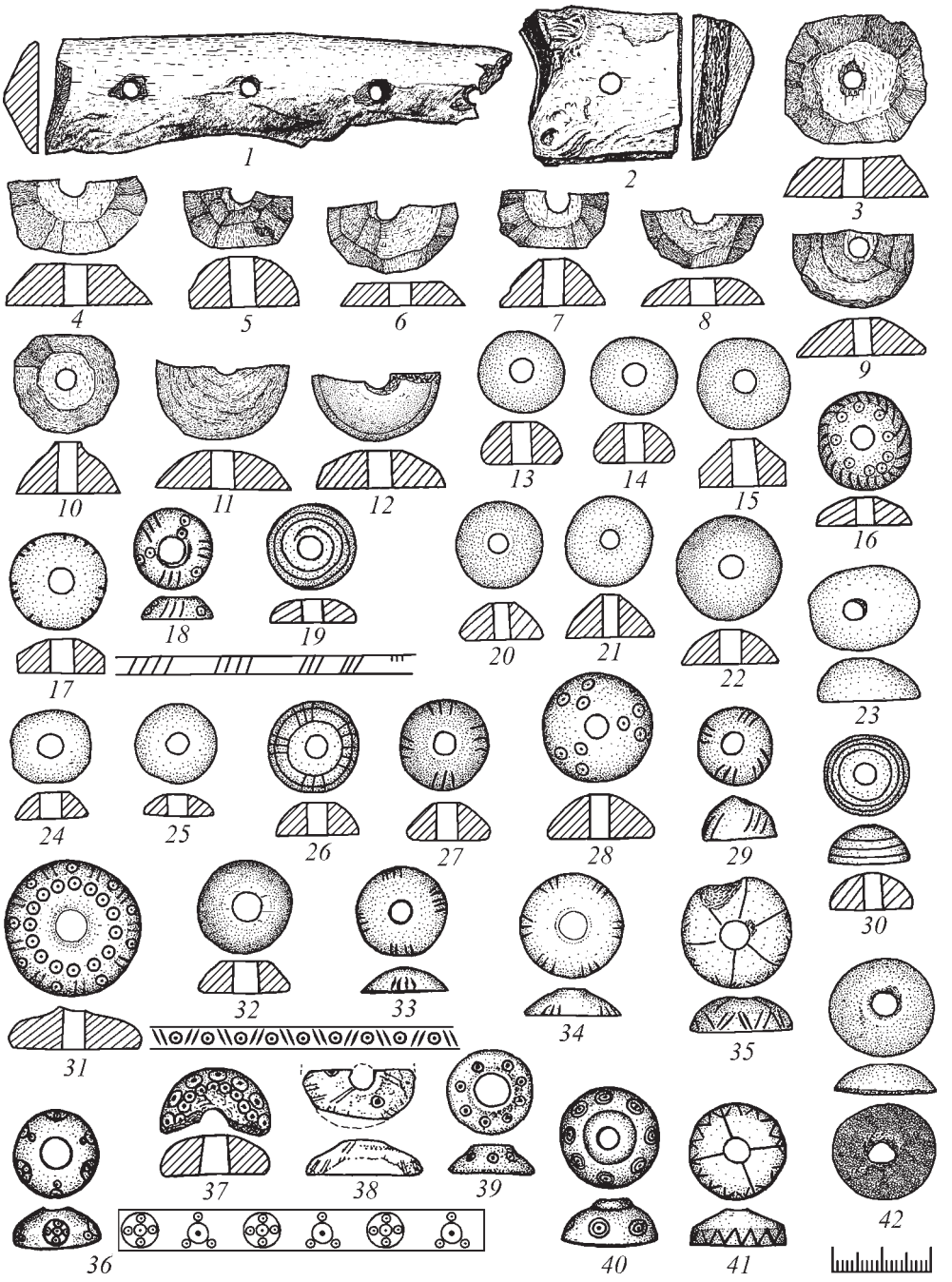

Табл. 38. Заготовки для напівсферичних гудзиків та готові вироби: *1—32, 41* — Старокиївська гора, розкопки Т. Мовчанівського (*1—19*), В. Хвойки (*20—30*), М. Каргера (*31, 35*), С. Кілієвич (*41*); *32—34, 37* — Поділ, різні комплекси; *36* — Стрілецький пров.; *38, 39* — вул. Велика Житомирська, 2а; *40* — Киселівка; *42* — гудзик з епіфізу, Ратманського (Введенська), 3а, 1990 р.

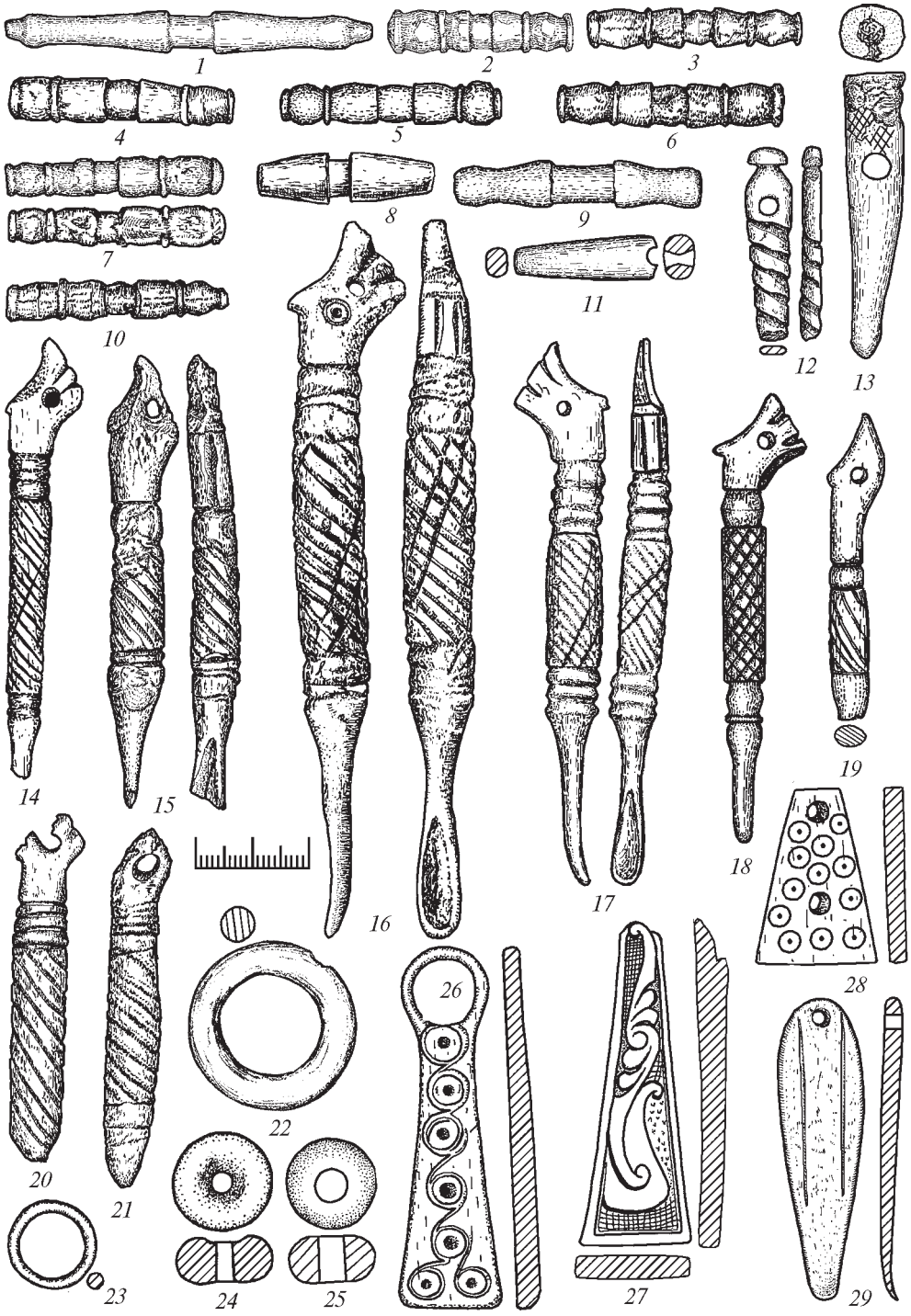

Табл. 39. Побутові речі: *1—10* — Стрижневі ґудзики; *11—13* — застібки; *14—21* — вухочистки; *22—23* — кістяні кільця; *24—25* — ґудзики або намистини; *26—28* — підвіски; *29* — нігтечистка або підвіска (?). (*3, 13, 17—20, 25, 28, 29* — Старокиївська гора; *2, 4—11, 21, 24, 27* — Поділ, розкопи різних років; *12, 15, 16* — Спаська, 35; *14* — Щекавицька, 29; *22* — Володимирська, 3; *23* — Десятинна, 13; *26* — Кудрявська, 28

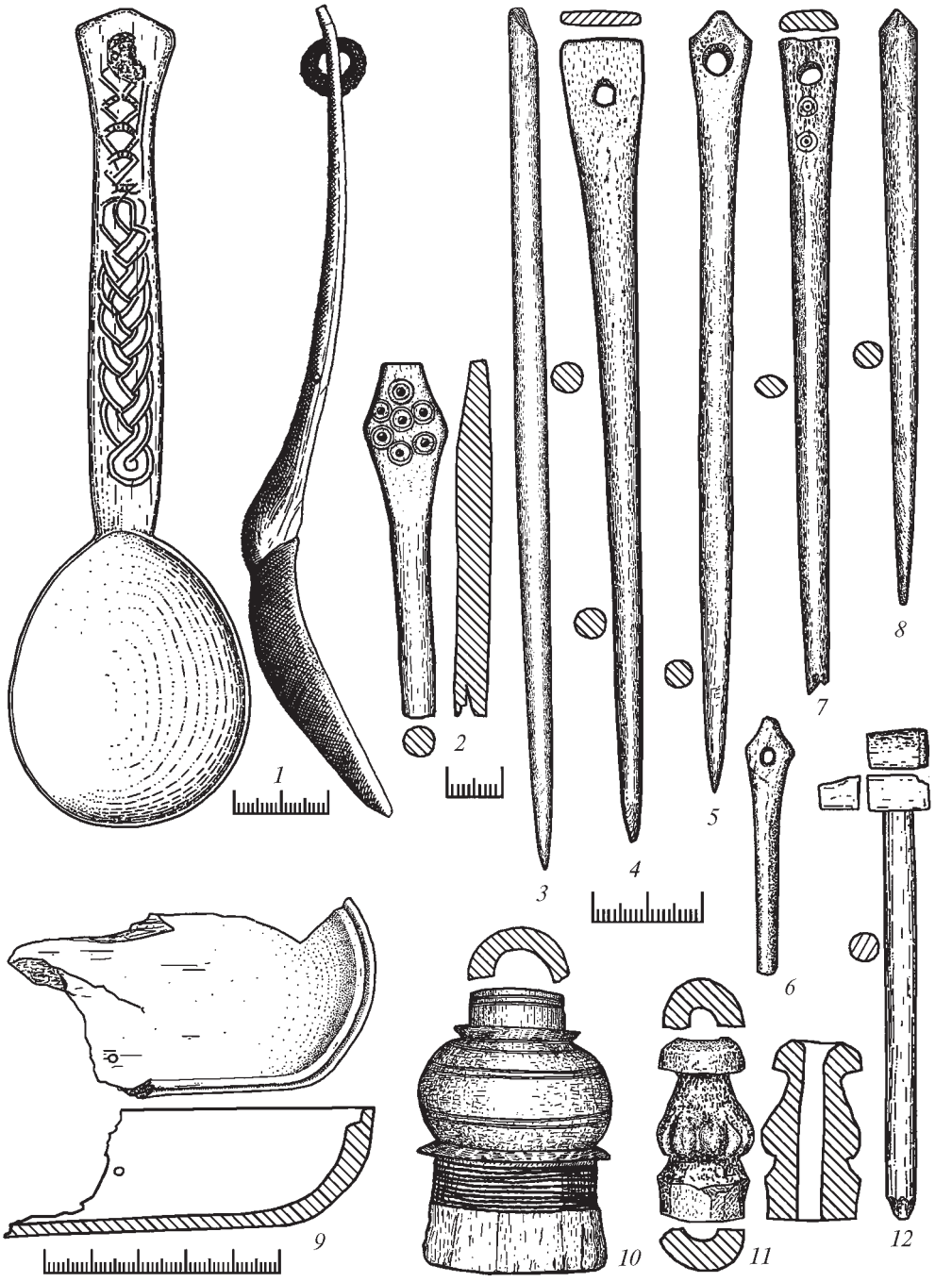

Табл. 40. Побутові речі: *1* — ложка з поховання № 110; *2—8, 12* — шпильки; *9* — фрагмент покришки коробочки (пеналу); *10, 11* — балясини. *1, 2, 10* — Старокиївська, гора; *9* — Володимирська, *7—9; 3, 5—8* — Спаська, 35; *4* — Хорива, 40; *6* — Нижній Вал, 41; *11* — Фрунзе, 8; *12* — Волоська, 16

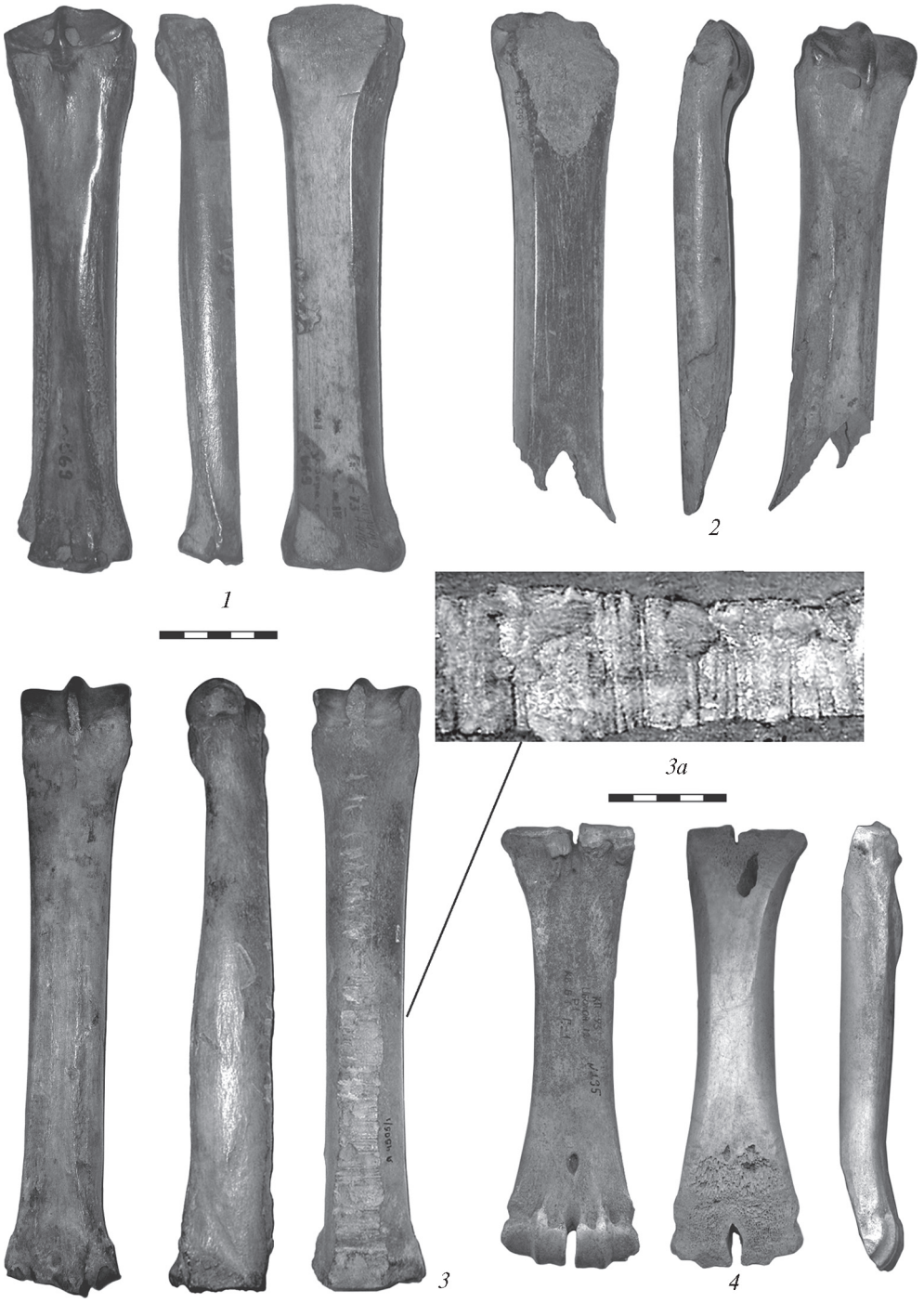

Табл. 41. Ковзани: *1—3* — Червона (Контрактова) пл.; *4* — вул. Оболонська, 12

Табл. 42. Ковзани: *1, 1а* — вул. Набережно-Хрещатицька, 21; *2* — вул. Щекавицька, 30/39; *3, 3а* — вул. Набережно-Хрещатицька, 9 (*1а, 3а* — деталі, збільшено)

Табл. 43. Ковзани: *1* — територія Києво-Могилянської Академії; *2* — вул. Костянтинівська, 34; *3, 3а* — Ярославський пров., *4* (*3а* — деталі, збільшено)

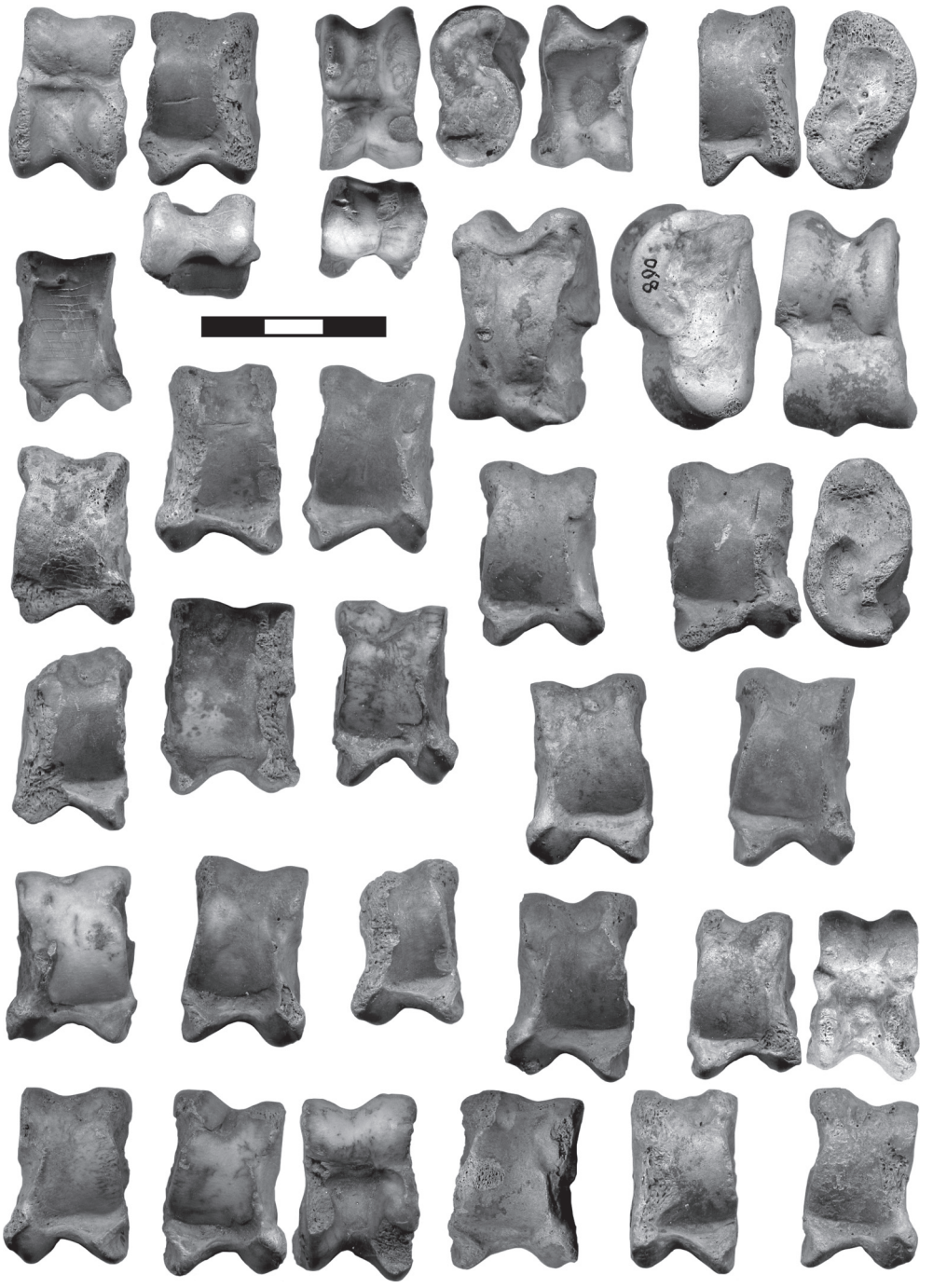

Табл. 44. Набір астрагалів. Волоська, 16

Табл. 45. Астрагали з графіті: *1—6, 23—27* — Старокиївська гора; *7—11* — вул. Велика Житомирська; *12, 13* — гора Дитинка; *14—18* — вул. Волоська, 16 (мічені астрагали з грального набору); *19* — вул. Межигірська; *20, 21* — вул. Паторжинського, 14; *22* — вул. Героїв Трипілля (Спаська), 24/13

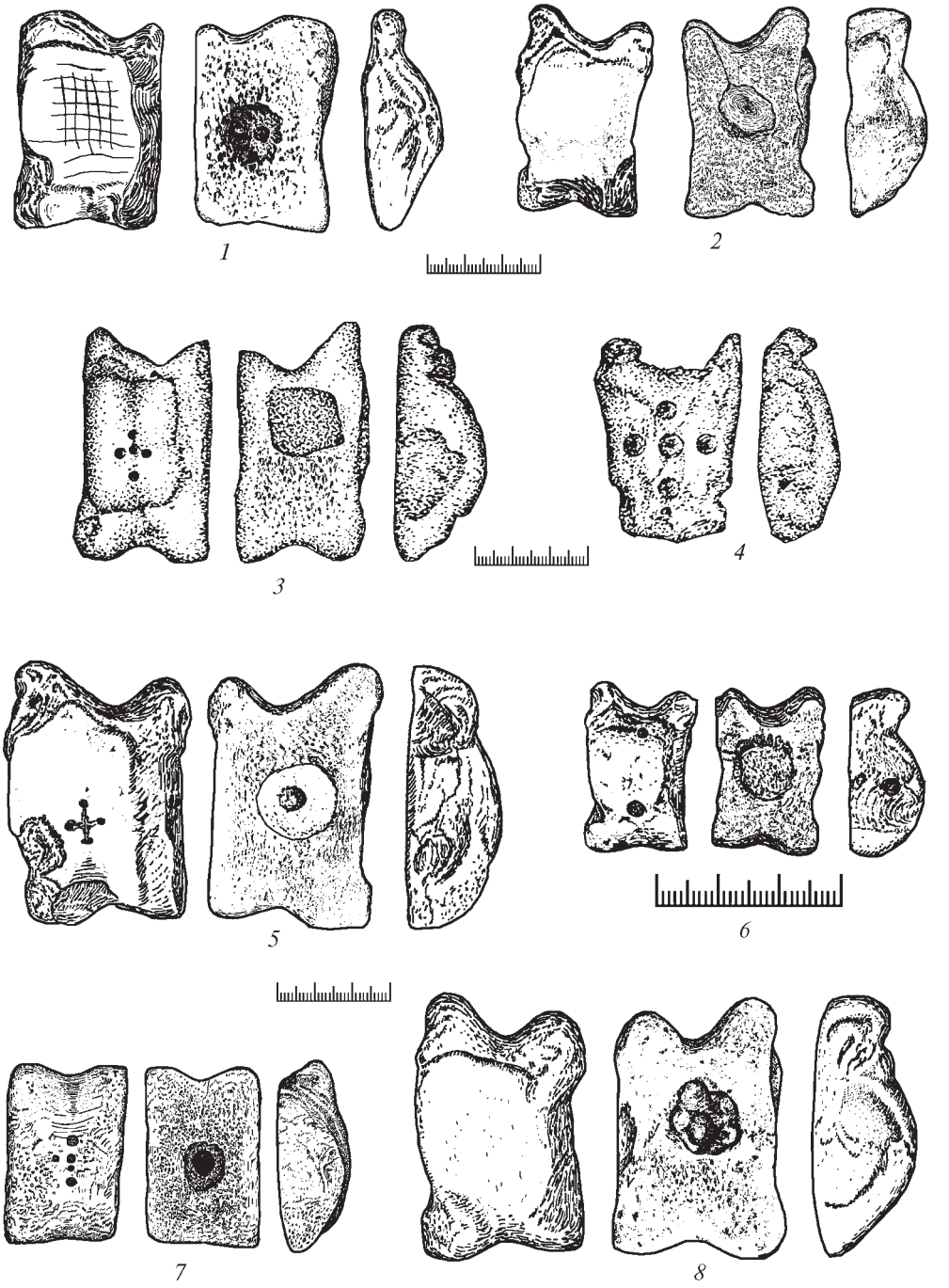

Табл. 46. Битки: *1* — Спаська, 35; *2* — Щекавицька, 29; *3—4* — Межигірська, 43; *5* — Набережно-Хрещатицька, 9; *6* — Щекавицька, 30/39; *7* — Майдан Незалежності; *8* — пр. Рильського, 5

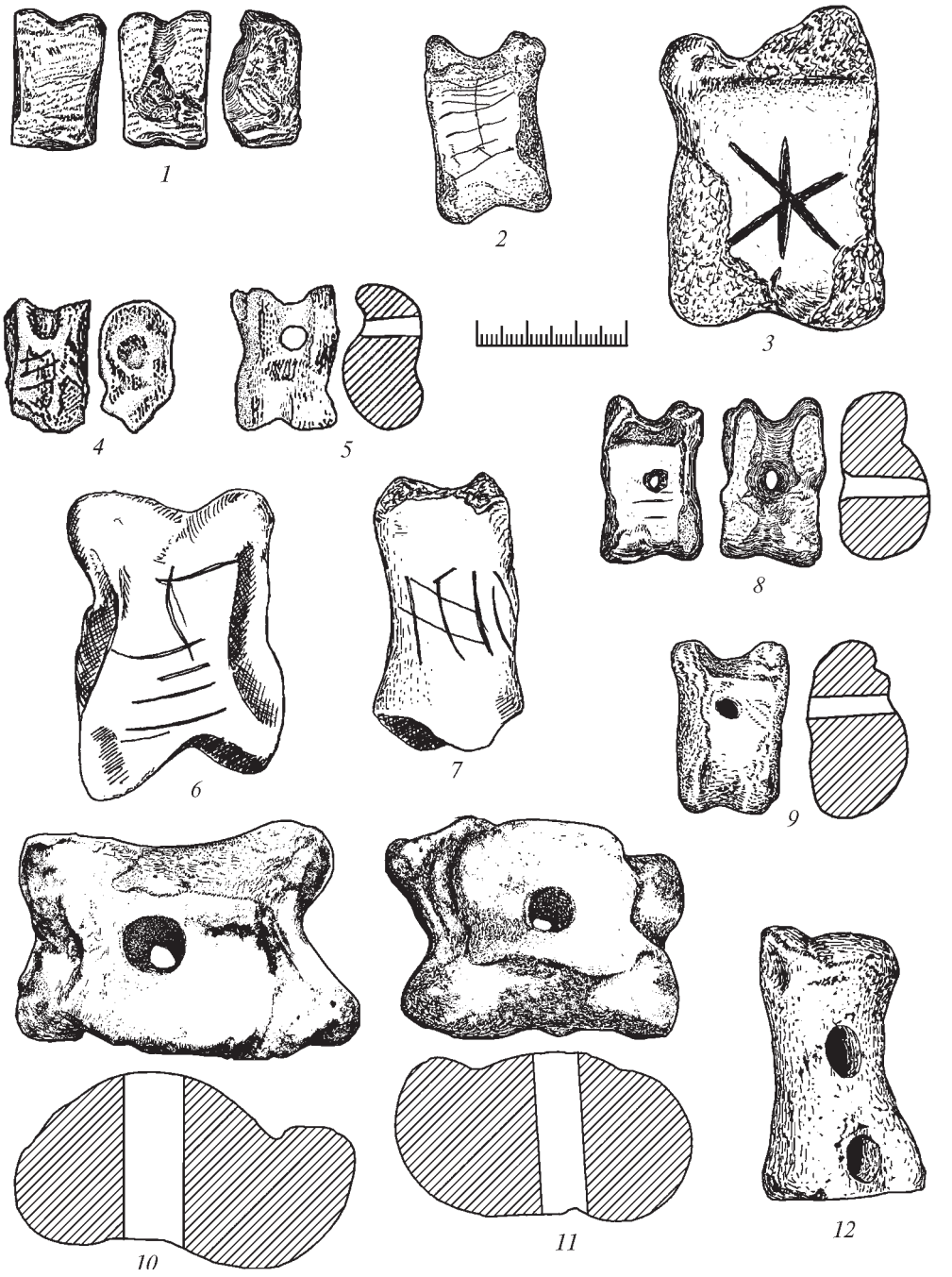

Табл. 47. Мічені та оброблені кістки для гри: *1, 8* — вул. Волоська, 37; *2* — Площа Слави; *3* — вул. Оболонська, 4; *4, 5* — гора Киселівка; *6, 7* — вул. Нижній Вал, 41; *9* — вул. Спаська, 35; *10* — вул. Фрунзе, 8; *11* — вул. Ратманського, 3а; *12* — вул. Героїв Трипілля (Спаська), 24/ 13

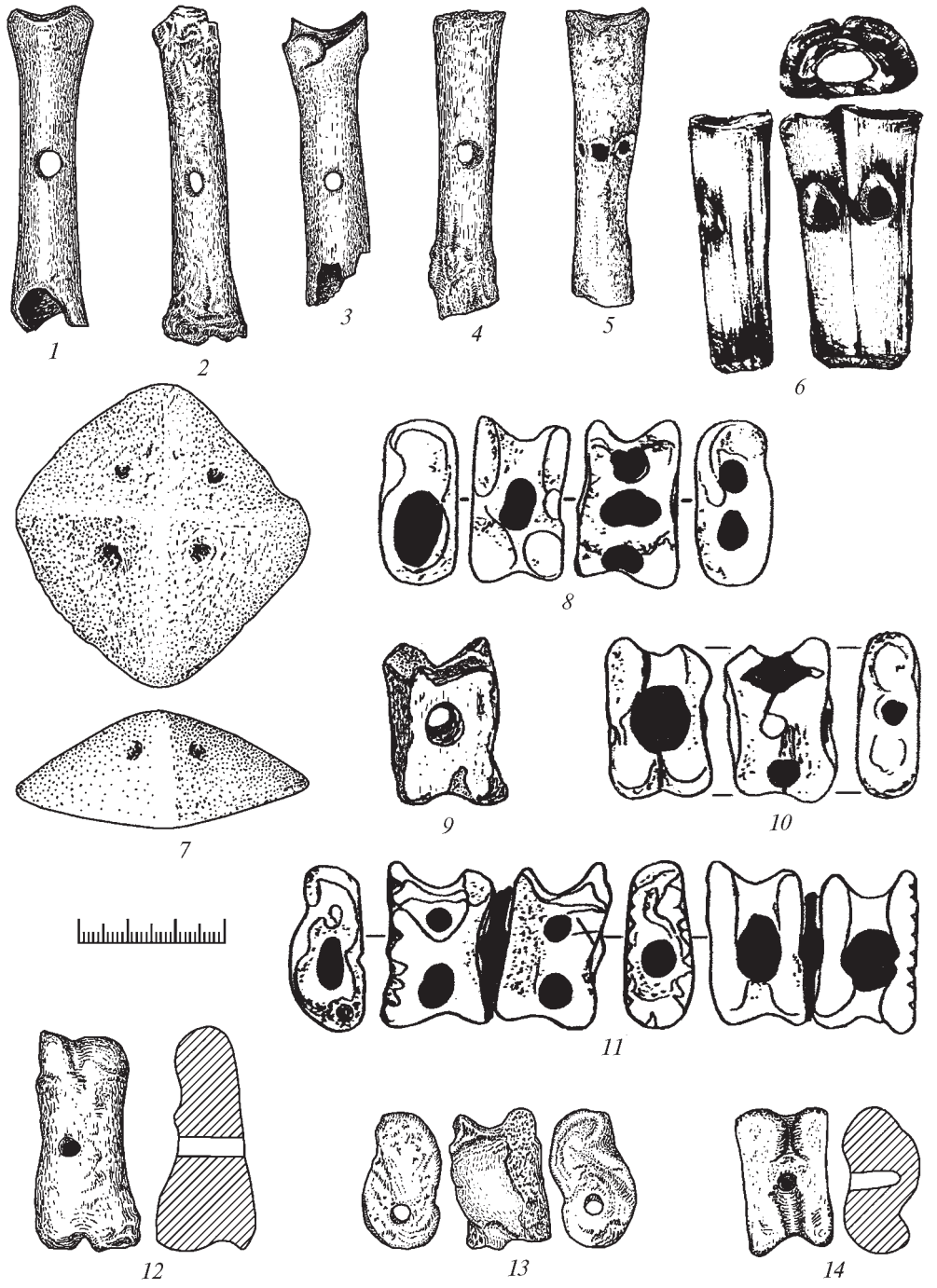

Табл. 48. Іграшки: *1—4* — гуркала; *5, 6* — свистки; *7* — гральна фігурка з епіфізу; *8—17* — гральні кістки. *1, 4, 5, 9, 12* — Старокиївська гора; *8, 10, 11* — Киселівка (за М. Стрельник, М. Хомчик, С. Сорокіною); решта — Поділ

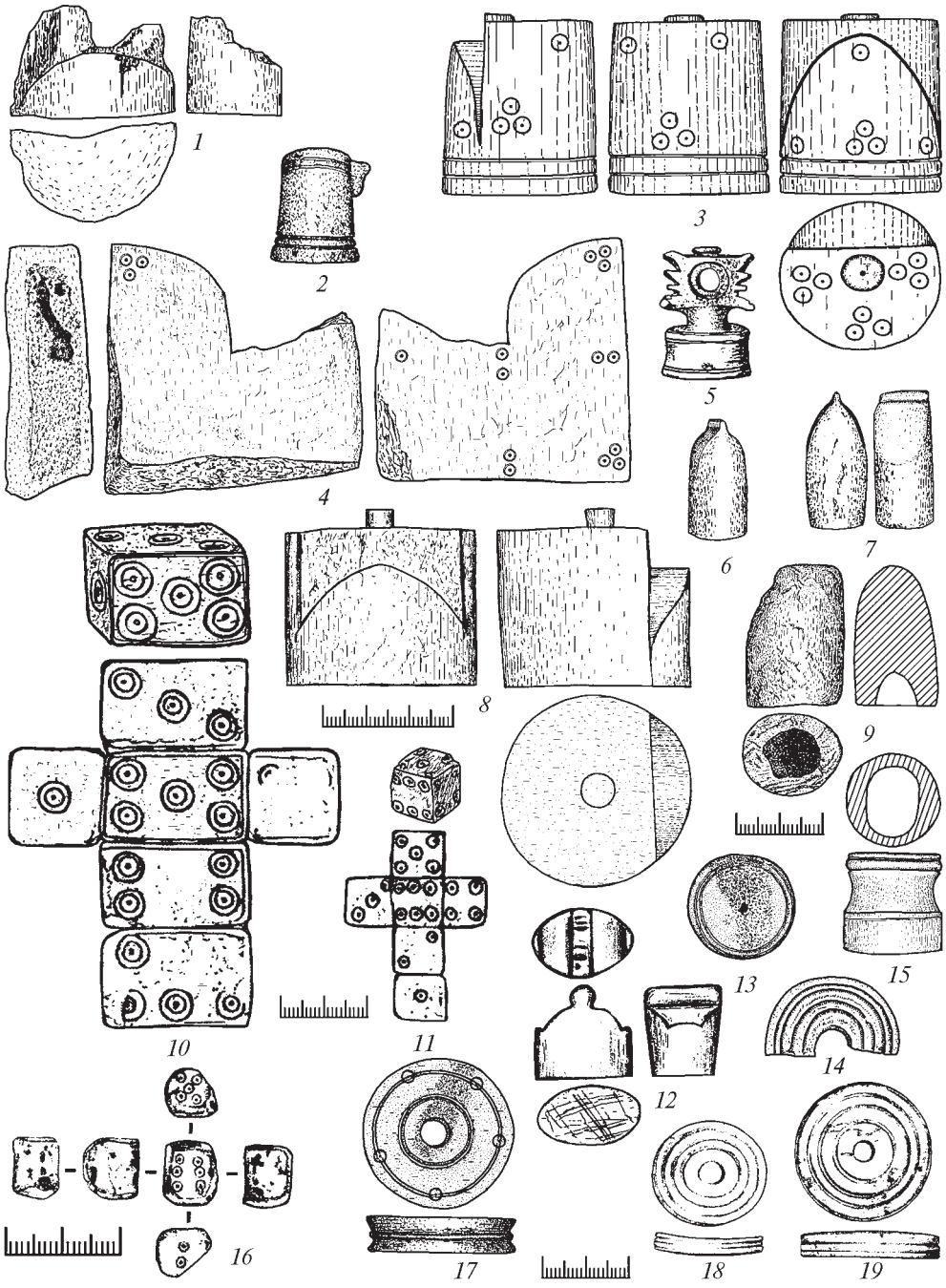

Табл. 49. Шахи, шашки, гральні фішки: *1, 3—4, 6—15, 17* — Верхнє Місто; *2, 5* — Киселівка; *16, 18—19* — Поділ (Спаська, 35)

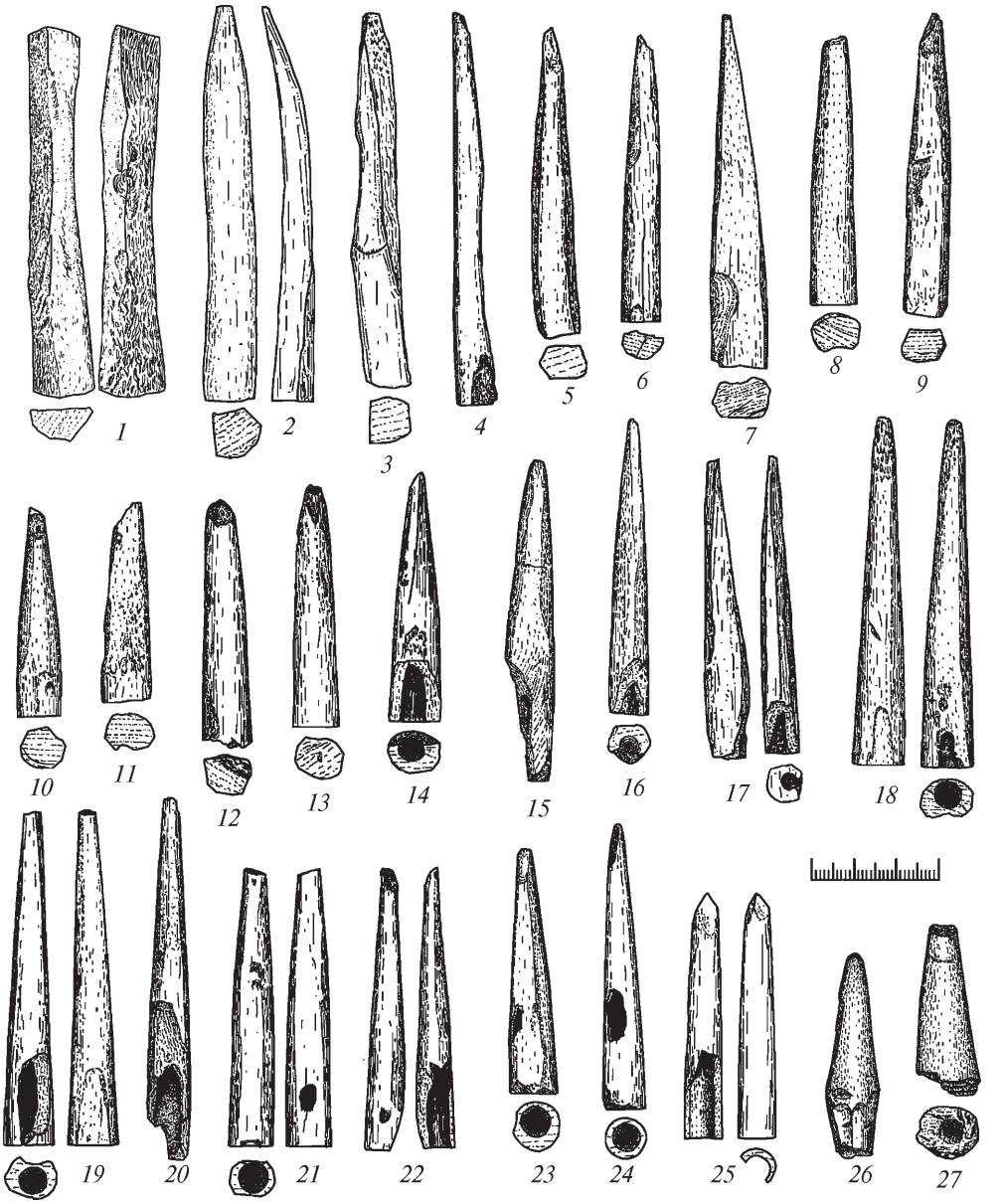

Табл. 50. Втульчасті вістря стріл: заготовки, напівфабрикати, готові вироби. Оболонська, 12. (*1—25* — кістка; *26—27* — ріг)

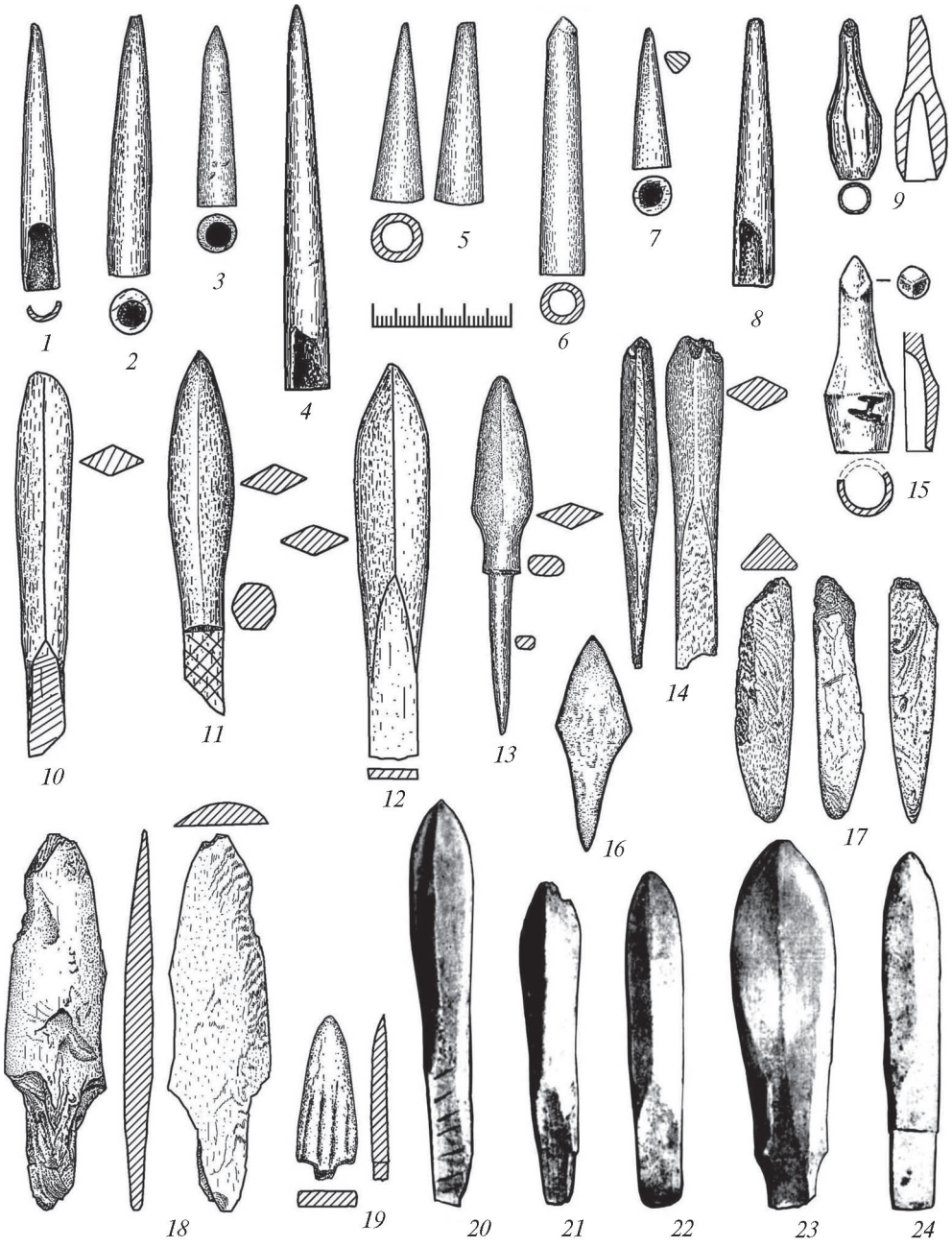

Табл. 51. Вістря стріл різних типів: готові вироби (*1—16, 19—24*) та напівфабрикати (*17—18*). *1, 2, 12—14, 20—24* — Старокиївська гора; *3, 4, 6, 9, 17—19* — Поділ; *5* — Михайлівський монастир; *7* — Рейтарська, 33; *8* — Володимирська, 8; *10* — Володимирська, 3; *11* — Велика Житомирська, 2; *16* — Киселівка (*20—24* — за М. Каргером, без масштабу)

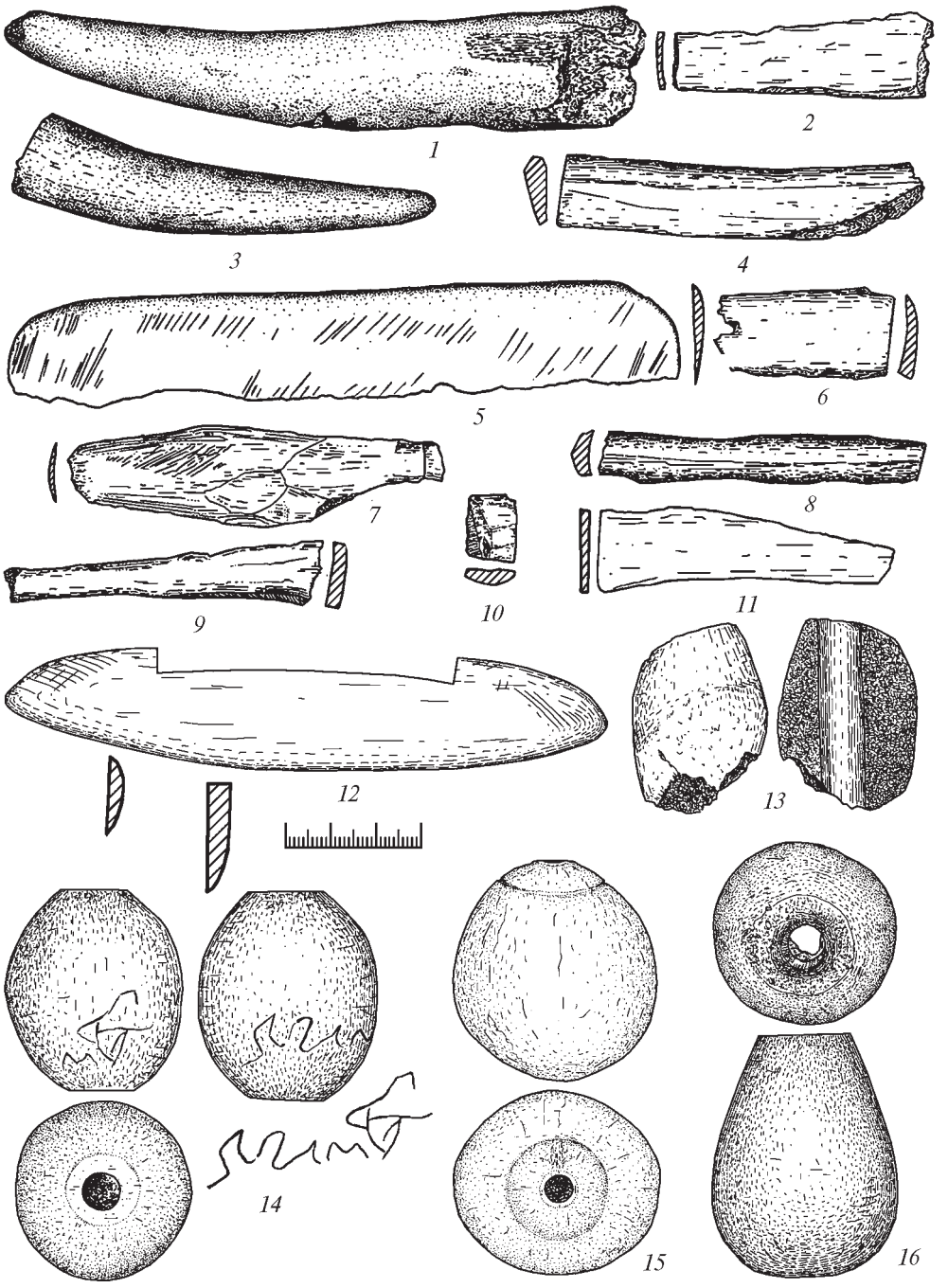

Табл. 52. Предмети озброєння та залишки їх виробництва: *1—11* — накладки на лук та відходи їх виробництва з ями; *12* — серединна накладка на лук, *13—16* — рогові кистені. (*12, 14, 15* — Старокиївська гора; решта — Поділ, вул. Волоська, 16)

Табл. 53. Речі (сагайдачні петлі, накладки на сагайдак, гудзик) з кістки та рогу з будівлі XII ст. П. Осипенко (Стрітенська), 9, 1981 р.

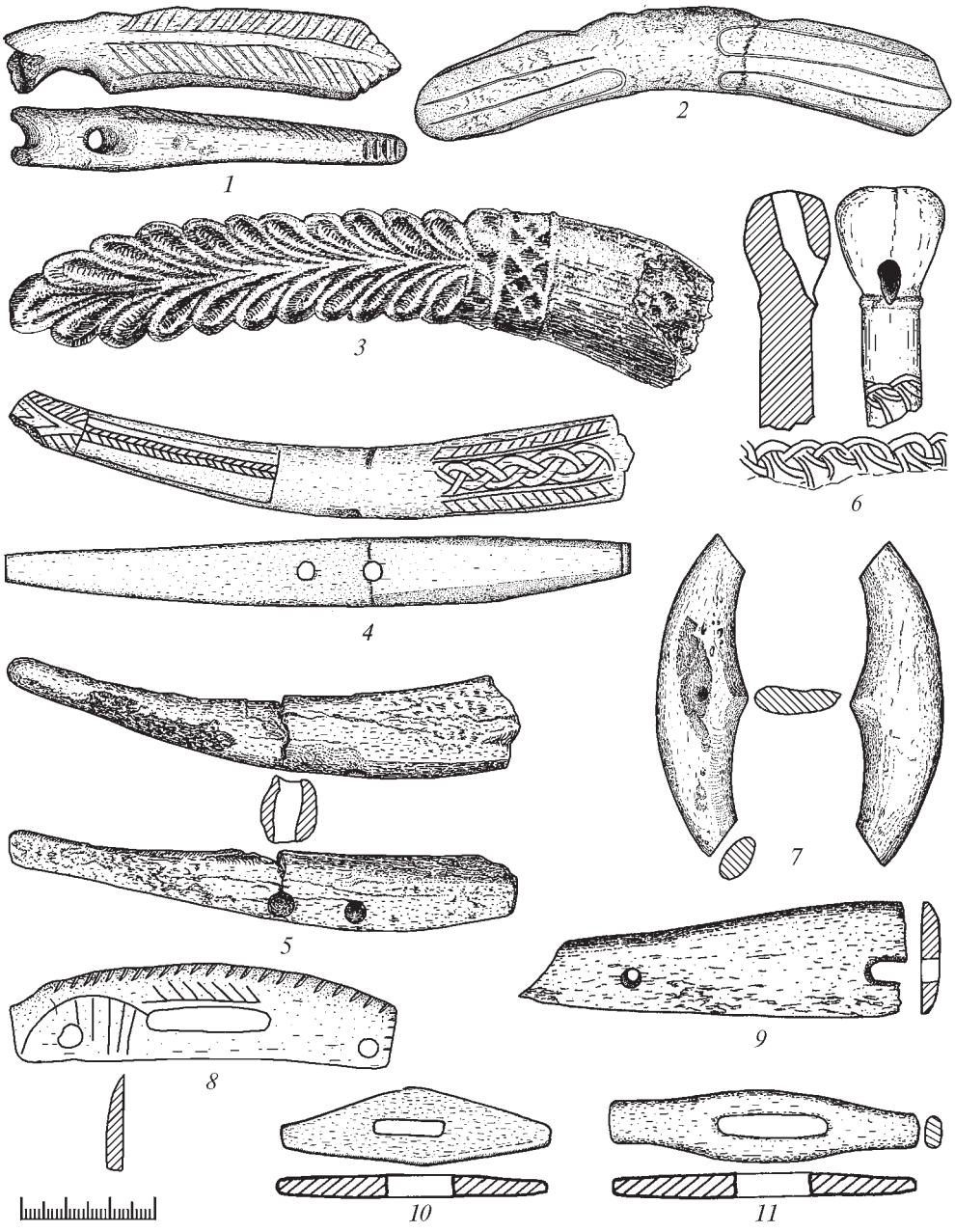

Табл. 54. Деталі озброєння й спорядження вершника та коня: *1—5* — псалії; *6* — деталь руків'я канчука; *7* — напівфабрикат застібки недоуздка; *8—9* — сагайдачні петлі; *10—11* — путові петлі. *1* — Майдан Незалежності; *2* — Киселівка; *3* — Контрактова пл.; *4—6, 8, 11* — район Десятинної церкви; *7* — Ярославський пр., 4; *9* — Києво-Могилянська академія; *10* — Десятинний пр., 1

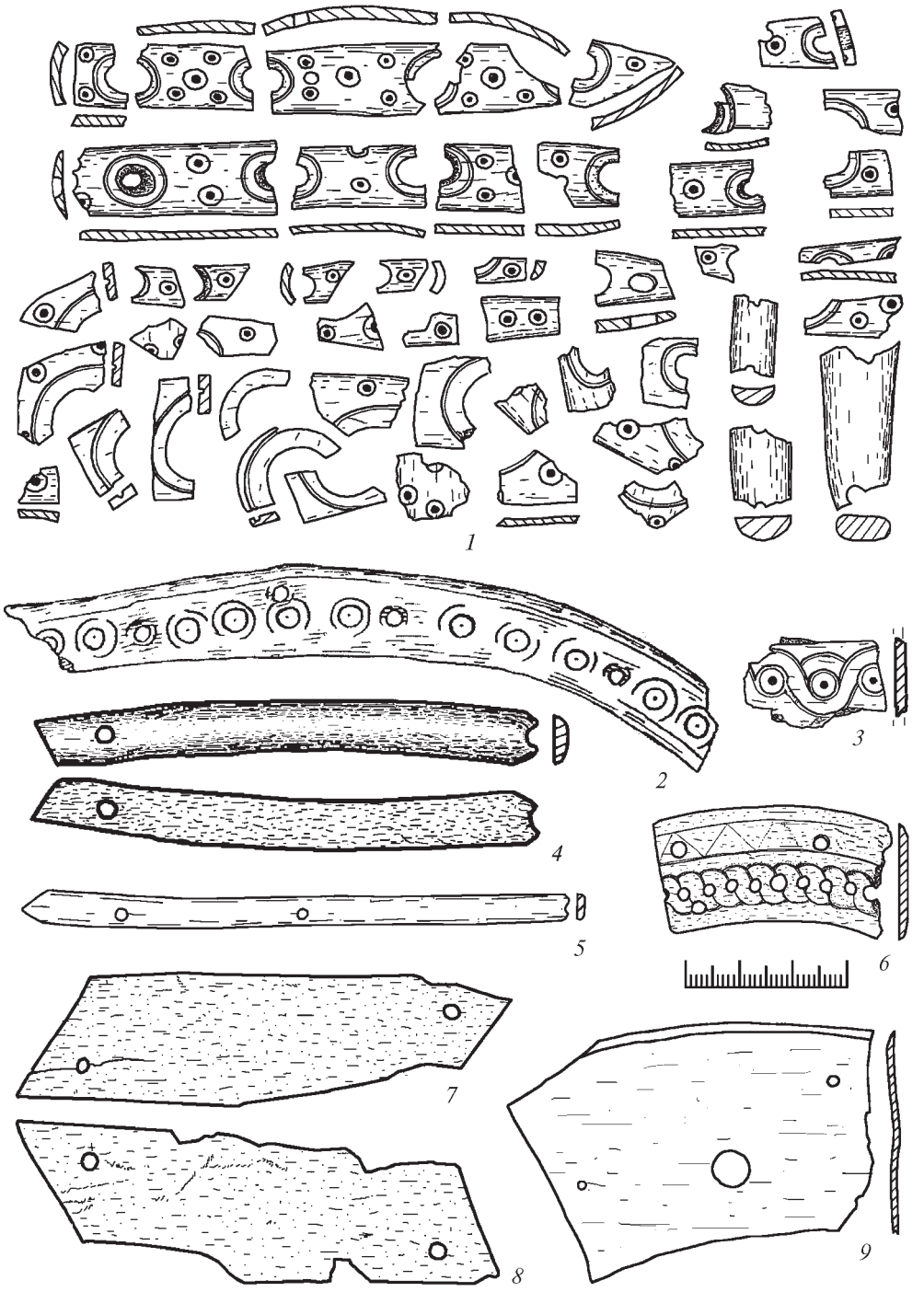
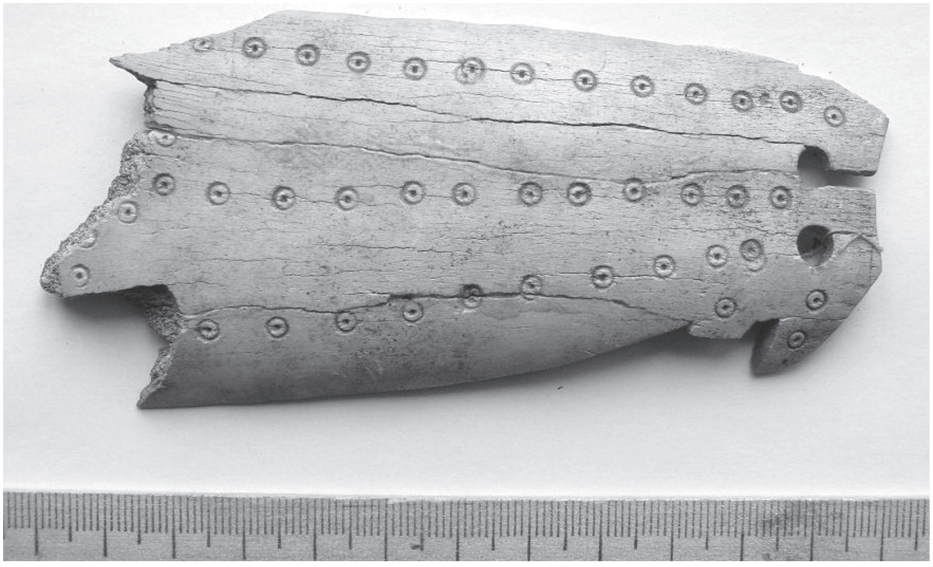

Табл. 55. Сагайдачні накладки: *1* — поховання № 120, Старокиївська гора; *2* — Верхнє Місто (за Г. Шовкопляс); *5, 7, 8, 9* — Старокиївська гора, дослідження різних років; *3, 4* — район Софійського собору; *6* — Поділ, Верхній Вал, 8

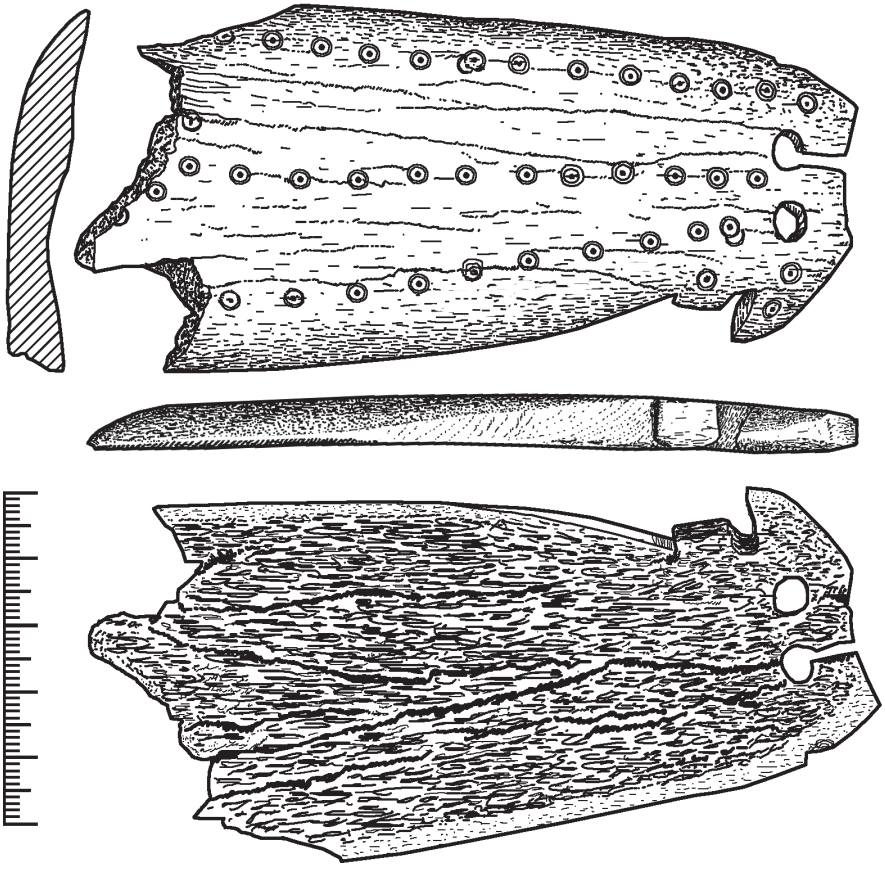

Табл. 56. Накладка. Старокиївська гора, 1975 р.

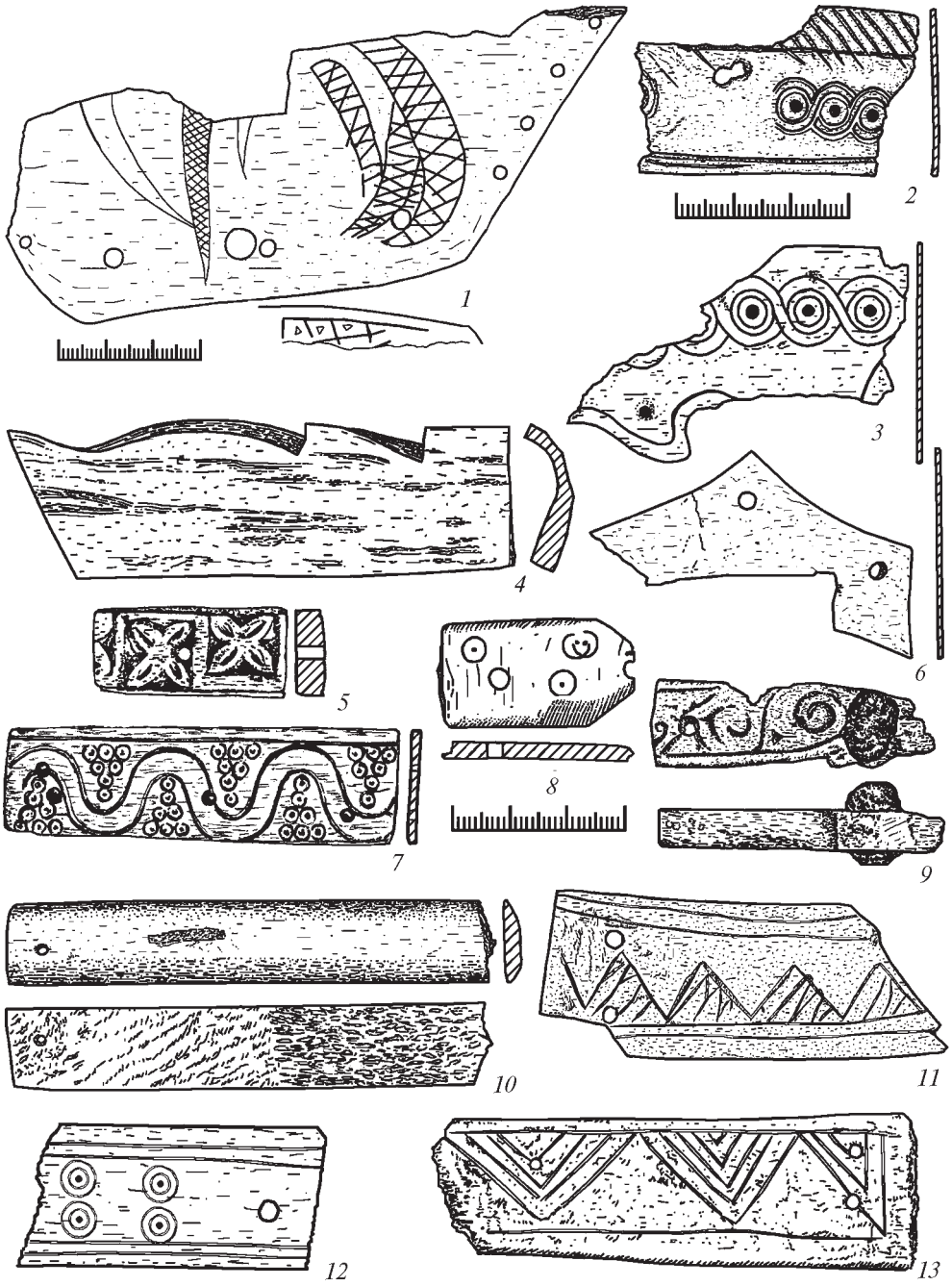

Табл. 57. Накладки різного призначення. *1, 4, 8* — Старокиївська гора; *3, 6* — Щекавицька, 29, косторізний комплекс; *2* — Нижній Вал, 41; *5, 7* — Волоська, 16; *9* — Борисоглібська, 3; *10* — Ратманського (Введенська), 3а; *11—13* — Киселівка

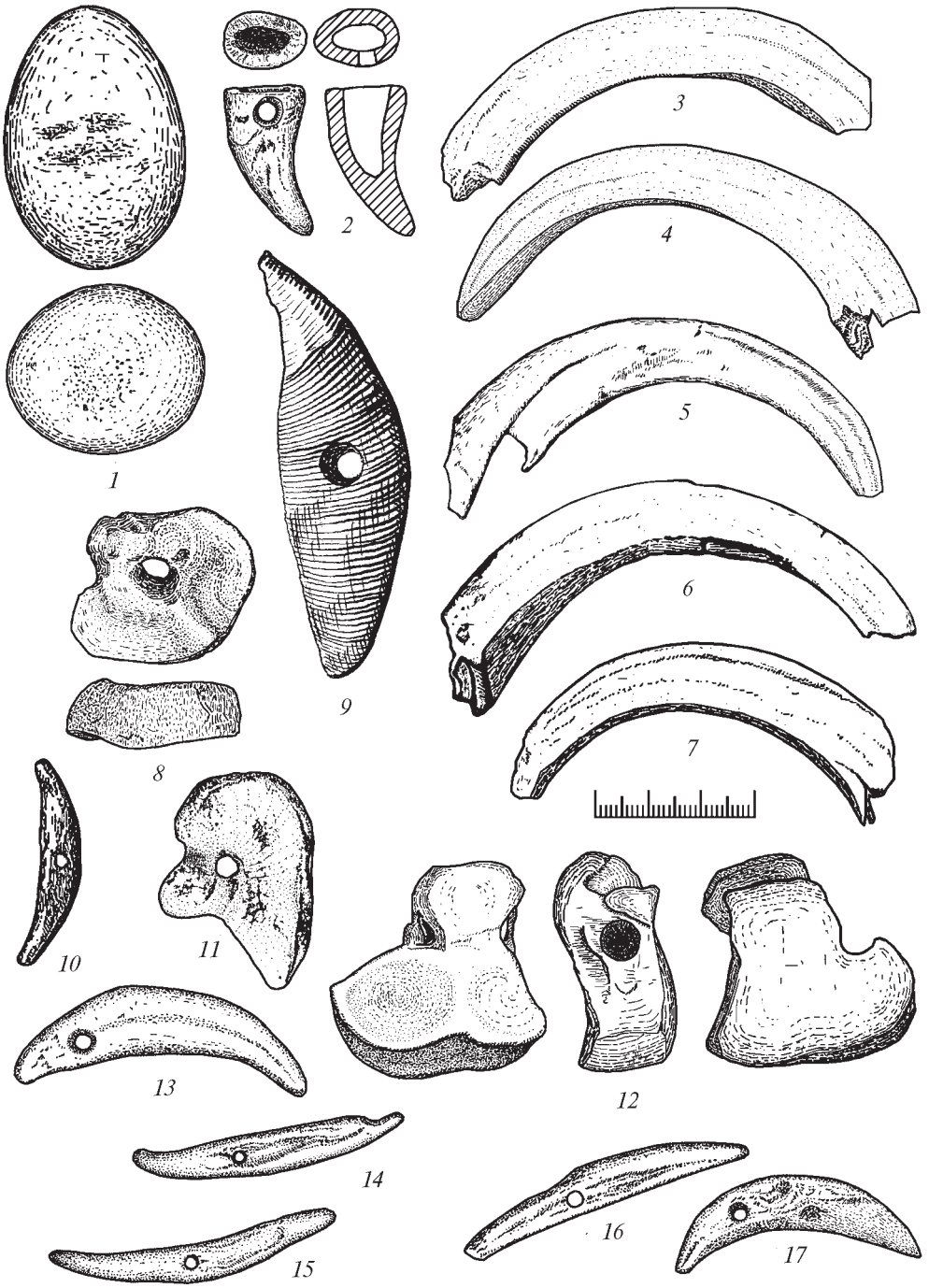

Табл. 58. Речі з культовим та магічним значенням: рогове яйце, ікла вепра, просвердлені кістки та ікла: *1, 7, 8* — Поділ; *2, 5, 6, 11* — Старокиївська гора; *9* — садиба Трубецького, 1926 р. (рисунок з архіву С. Гамченка); *3, 4, 13—17* — Киселівка; *12* — гора Дитинка; *10* — з району Софійського собору

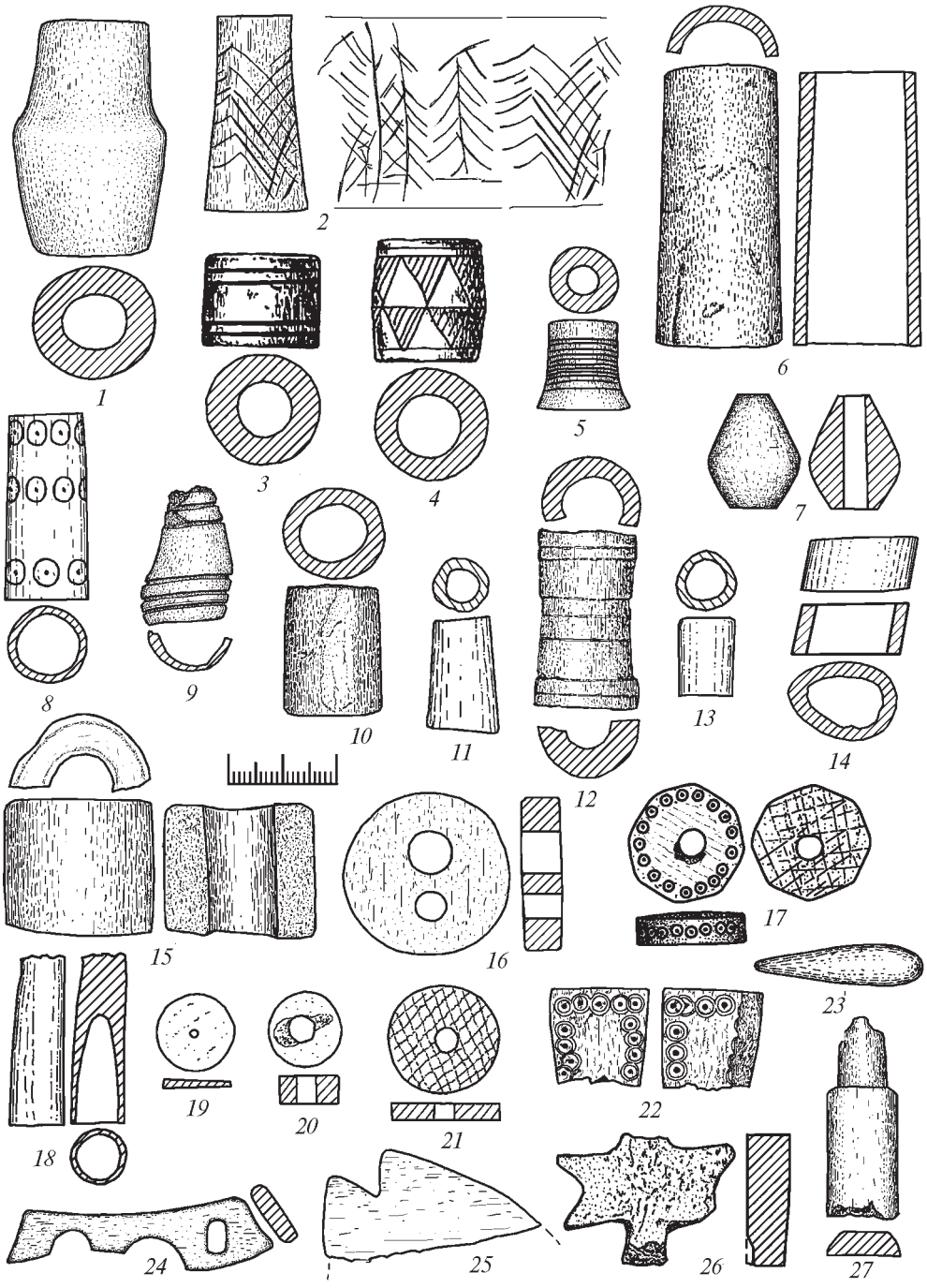

Табл. 59. Обіймиці (*1—15*), шайби (*16—17, 19—21*), речі різного призначення (*18, 22—27*). *1* — Героїв Трипілля (Спаська), *24; 2, 6, 8, 11, 13—15, 18—23, 25, 27* — Старокиївська гора; *3—4* — Ярославський пр., 2; *5* — Володимирська, 12; *7, 16* — Велика Житомирська, 2; *9, 17* — Волоська, 16; *10* — Нижній Вал, 43; *12, 24* — Контрактова пл., *26* — Володимирська, 1998 р.

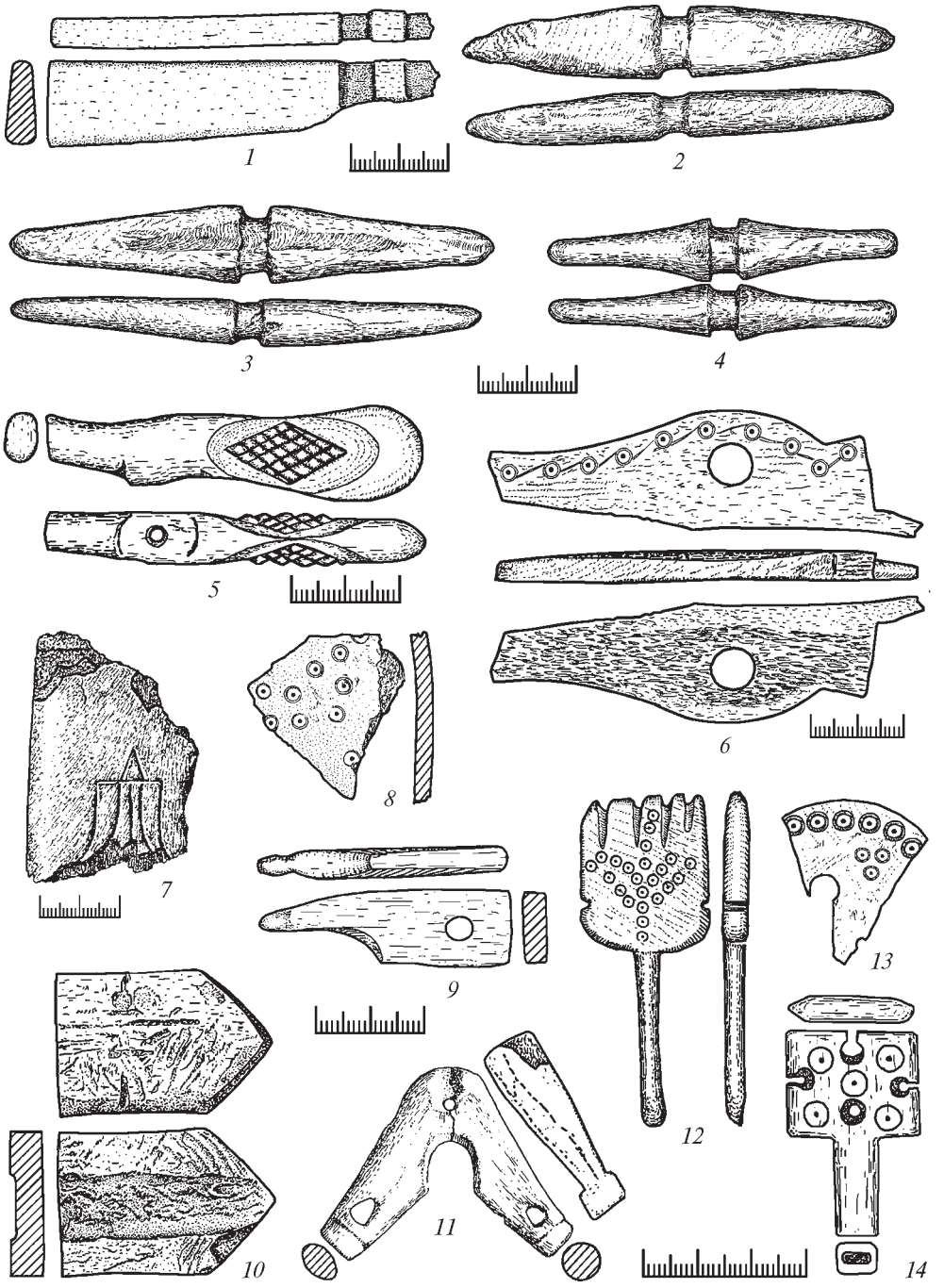

Табл. 60. Різні вироби. *1, 5, 8—9, 12—14* — Старокиївська гора; *2—4, 6* — Спаська, 35; *7, 11* — Контрактова пл., *10* — Велика Житомирська, 2

Табл. 61. Вироби з зооморфним декором (фото). *1* — район Десятинної церкви, курганний насип (2006 р.); *2* — Поділ, Контрактова пл. (1972); *3* — Спаська, 35 (2007 р.); *4* — Старокиївська гора; *5, 9* — гора Киселівка; *6* — Поділ; *7* — Поділ, випадкова знахідка; *8* — Щекавицька, 25—27 (80-ті рр.)

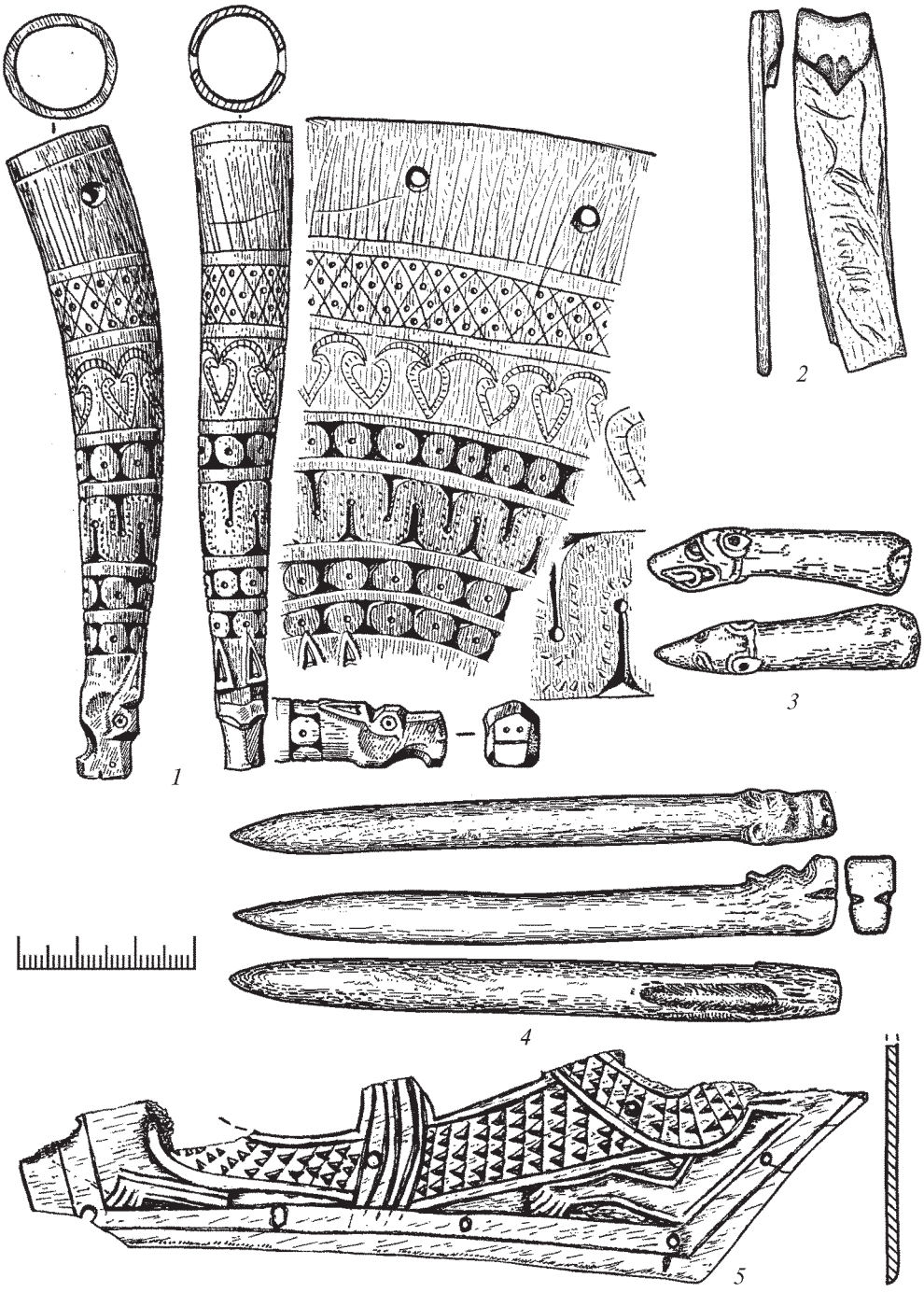

Табл. 62. Вироби з зооморфним декором. *1* — Поділ, вул. Щекавицька, 25—27 (80-ті рр.); *2, 4* — Поділ, Контрактова пл. (1972); *3, 5* — Киселівка

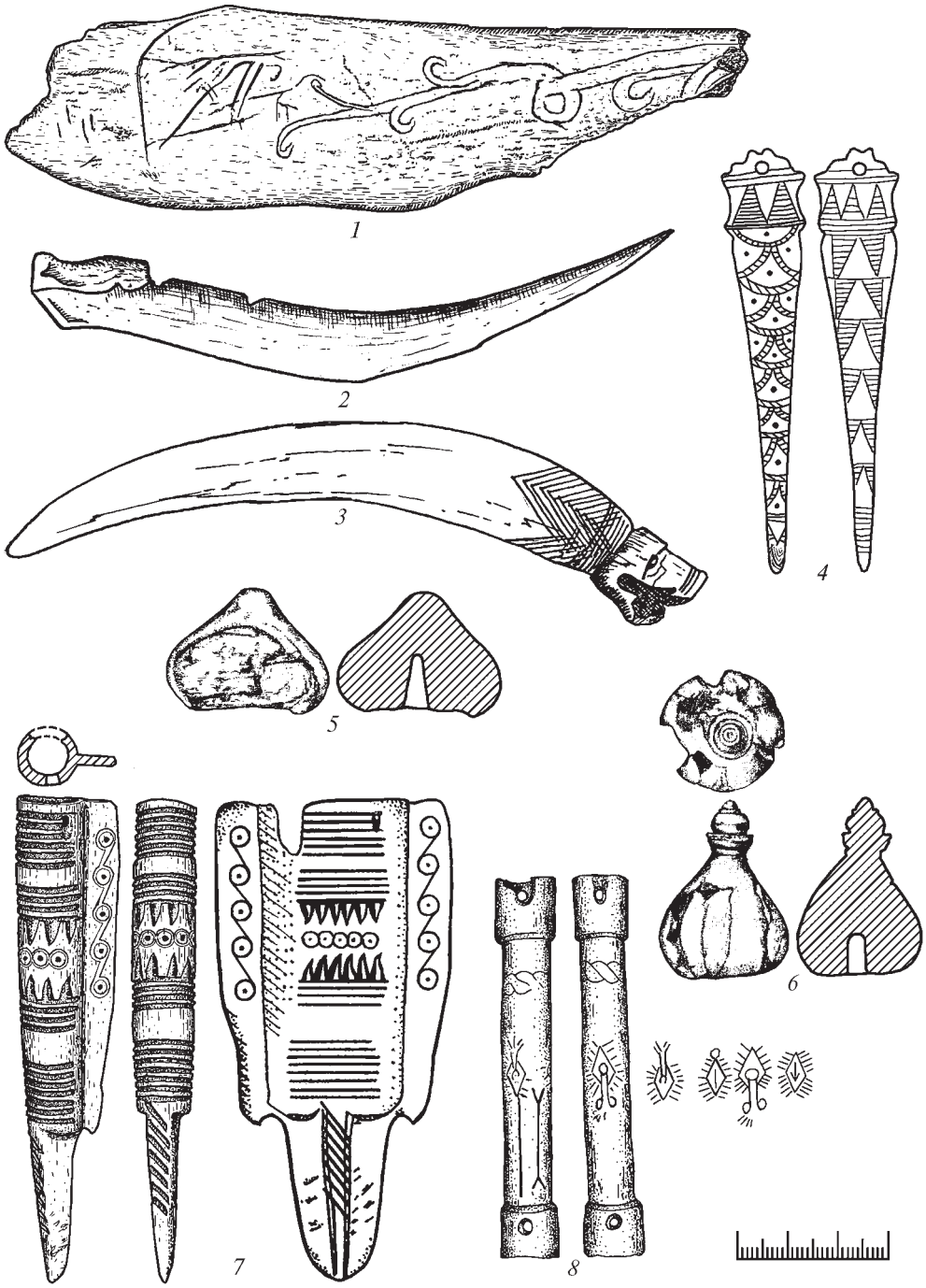

Табл. 63. Речі, пов'язані з інокультурними традиціями: *1* — фрагмент ребра з графіті у стилі motif-pieces. Поділ, вул. Хорива, 40 (1984 р.); *2, 3* — гостроконечники з зооморфними завершеннями. Старокиївська гора, могильник (1911 р.). Прорисовки з архіву Г. Корзухіної; *4* — вухочистка. Випадкова знахідка; *5, 6* — гральні фігурки. Подлі, вул. Спаська, 35 (2007 р.); *7, 8* — гольники. Поділ, вул. Нижній Вал, 41 (1987 р.) та Оболонська, 1(1989 р.)

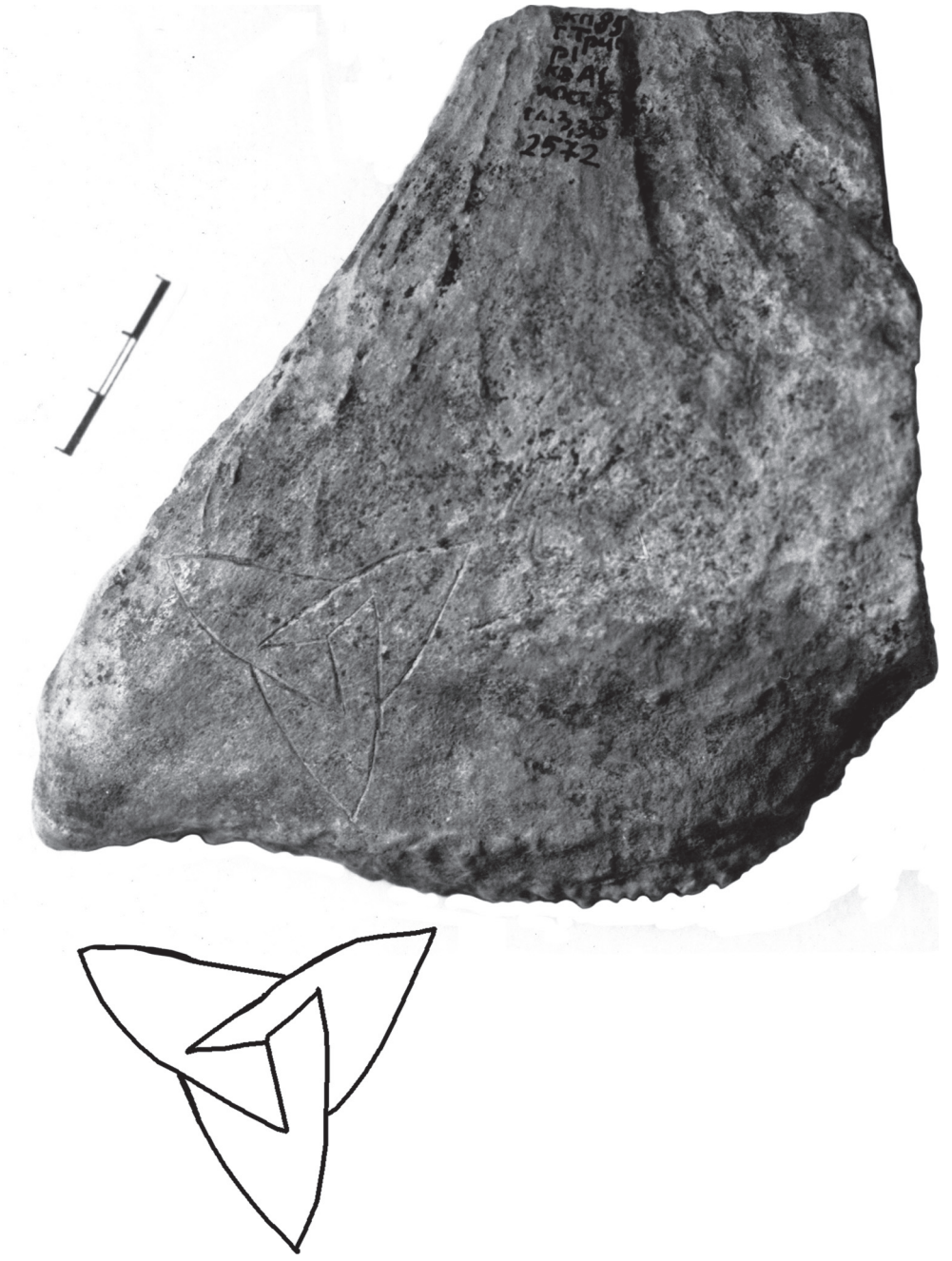

Табл. 64. Фрагмент рогу з графіті. Героїв Трипілля (Спаська), 20 (1985 р.)

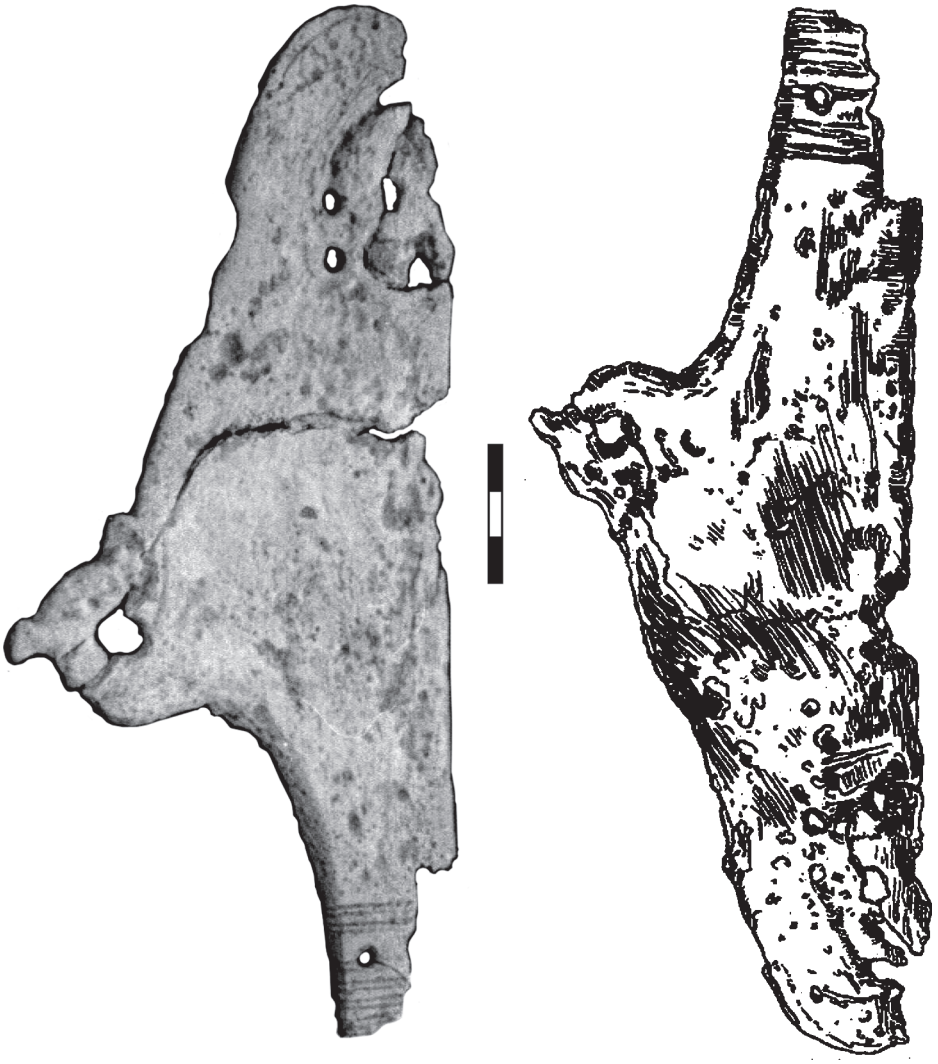

Табл. 65. Рогова пластина з поховання № 118 (Верхня Юрковиця)

ЛІТЕРАТУРА

Абросимова А.А., Каплан Н.И., Митлянская Т.Б. Художественная резьба по дереву, кости и рогу. — М., 1984.

Адамов А.А. Астрагалы со следами обработки из Новосибирского Приобья II тыс. н. э. // Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири. — Новосибирск, 1989. — С. 93—97.

Алексеев А.Н. Первые русские поселения XVII—XVIII вв. на северо-востоке Якутии. — Новосибирск, 1996.

Алексеев Л.В. Художественные изделия косторезов из древних городов Белоруссии // СА. — 1962. — № 4. — С. 197—209.

Алексиев И. Ремесла в столице Тырновград // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 5—8.

Антонович В. По вопросу об уничтожении Ярославова вала. — К., 1895.

Арматынская О.В. Орнамент резной кости чепецких городищ // Материалы исследований городища Иднакар. — Ижевск, 1995а. — С. 84—97.

Арматынская О.В. Древние знаки собственности северных удмуртов // Материалы исследований городища Иднакар. — Ижевск, 1995б. — С. 98—105.

Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в средневековье. — М., 2004. — С. 143—152.

Асташова Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска // Средневековые древности Восточной Европы / Труды ГИМ. — Вып. 82. — М., 1993. — С. 69—78.

Атанасов Г. Средновековни костни изделия от Силистра // Известия на Народния музеи. — Варна, 1987. — Т. 23 (38). — С. 101—115.

Ауліх В.В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН в 1980 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1980/40.

Байбурин А.К. Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры. — М., 1991. — С. 23—42.

Беляшевский Н. Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке // КС. — 1888. — Т. XXII. — № 8. — С. 53—55.

Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // КС. — 1892. — Т. XXXVI. — № 1. — С. 61—106.

Беляшевский Н. Собрание древностей В.В. Хвойки в Киеве // КС. — 1895. — Т. XLIX. — № 5. — С. 58—61.
Беляшевский Н. Курган-могикан на территории Киева // АЛЮР. — 1903. — № 6. — С. 357—361.
Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — Киев, 1990.
Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина » // МИА. — № 14. — М.; Л., 1950.
Богданов В. К изучению игрушки // ЭО. — 1912. — № 1—2. — С. 222—229.
Богусевич В.А. Археологические раскопки на Киево-Подоле в 1950 г. Отчет о работе Подольской экспедиции отряда Большой Киев // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1950/1б.
Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — Т. IX. — 1954. — С. 42—53.
Бонев С. Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 26—28.
Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — К., 1992.
Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.
Боровський Я.Є., Мовчан І.І., Писаренко Ю.Г. Звіт про археологічні розкопки Старокиївської експедиції на Копиревому кінці (Киянівський провулок, № 4—8) в 1990 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1990/32.
Боровский Я.Е., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 38—61.
Боровський Я.Є., Толочко П.П. Звіт про археологічні дослідження київської ротонди в 1976 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1976/14.
Боровський Я.Є., Толочко П.П. Київська ротонда // Археологія Києва: дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 90—103.
Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. — Новосибирск, 1997.
Бородовский А.П. Древний резной рог Южной Сибири (эпоха палеометалла). — Новосибирск, 2007.
Бородовский А.П. Древний резной рог Южной Сибири эпохи палеометалла. — Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Новосибирск, 2008.
Боруцкий В. Кустарные промыслы по обработке рогов и костей // Кустарная промышленность в России. Разные промыслы. — СПб., 1913. — Т. 2. — С. 473—490.
Бочаров Г.Н. Резьба по кости в Новгороде (X—XV века) // Древний Новгород. История. Искусство. Археология. — М., 1983. — С. 111—140.
Будзан А.Ф. Різьба по дереву в західних областях України. — К., 1960.
Будина О.Р., Шмелева М.Н. Город и народные традиции русских. — М., 1989.
Василенко В.М. Северная резная кость // Василенко В.М. Народное искусство. — М., 1974. — С. 177—232.
Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки. М., 1961.
Вишневская Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н. э. — начало XIII в. н. э.). — М., 2001.
Власова Г.М. Мастерские косторезов в Звенигороде // Записки Одесского археологического общества. — Т. II (35). — Одесса, 1967. — С. 228—235.
Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 267—284.
Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. — М., 1954. — № 41.
Гайдуков П.Г., Макаров Н.А. Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1993. — Вып. 7. — С. 179—188.
Гамченко С.С. Розкопи 1926 року у Києві // Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 17—38.
Гамченко С.С. Схема местонахождения материалов по сетке квадратов. Раскопки 1926 г. в усадьбе Трубецкого в Киеве // НА ІА НАН України. — Авт. фонд Гамченка. — № 67.

Георгиев П. Ранносредновековно селище в района на голямата базилика в Плиска // Плиска — Преслав. — София, 1981. — Т. 2. — С. 190—197.
Георгиева С. Керамиката от двореца на Царевец // Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората Българска държава. — Т. 2: Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. — София, 1974. — С. 7—186.
Гептнер В.Г., Цалкин В.И. Олени СССР. — М., 1947.
Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом Озере X—XIII в. — М., 1973.
Голубева Л.А. Игольники восточноевропейского севера X—XIV вв. // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 199—204.
Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.
Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. — 1957. — Т. X. — С. 122—135.
Горбач О. Наші давні ігри // Пам'ятки України. — 2001. — № 1—2. — С. 130—135.
Грушевський М. Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губерні (Відбиток з журналу «Киевская старина»). — К., 1904.
Гупало К.Н. Обработка дерева, кости и камня // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 319—334.
Гупало К.Н. Подол в Древнем Києве. — К., 1982.
Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 38—62.
Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — Київ, 1975. — С. 40—79.
Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981.
Гущина С.М. Народна іграшка (з археологічної колекції Білоцерковського краєзнавчого музею) // Юр'ївський літопис. — 2006. — № 5. — С. 129—136.
Давидан О.И. Гребни Старой Ладоги // АСГЭ. — 1962. — Вып. 4. — С. 95—108.
Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — 1966. — Вып. 8. — С. 103—115.
Давидан О.И. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладоги // АСГЭ. — Вып. 10. — 1968. — С. 54—63.
Давидан О.И. О времени появления токарного станка в Старой Ладоге // АСГЭ. — Вып. 12. — 1970. — С. 81—88.
Давидан О.И. К вопросу об организации косторезного ремесла в древней Ладоге // АСГЭ. — Вып. 18. — 1977. — С. 101—105.
Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. М., 1995.
Димитров Д. Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско // Известия на Народния музей Варна. — Варна, 1969. — Кн. 5 (20). — С. 113—136.
Димов Т. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дурункулак // Дурункулак. — София, 1989. — Т. 1. — С. 249—260.
Довженок В.Й., Гончаров, В.В., Юра, Р.О. Древньруське місто Воїнь. — Київ, 1966.
Дорофеев В.В., Евтушенко А.И., Калюк А.П., Чабай В.П. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород в 1989 г. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1989/184.
Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века // СА. — 1985. — № 2. — С. 166—172.
Дук Д. Полацкая касцярэзная майстэрня XV — першай паловы XVI ст. // Acta Archaeologica Albarutenica. — Мінск, 2007. — Т. II. — С. 86—101.
Европейская и сибирская косули: Систематика, экология, поведение, рациональное использование и охрана. — М., 1992.
Журавльов О.П., Ієвлєв М.М. Остеологічні матеріали з розкопок Митрополичого корпусу Софії Київської // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 467—490.
Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. 1.
Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 220—243.
Занкин А.Б., Полин С.В., Калюк А.П. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на Киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г. — НА ІА НАН України. — Ф. е. 1989/81.

Запаско Я. П. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. — Львів, 2000. — Т. 1—2.
Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004.
Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. — Минск, 1975.
Зоценко В.Н. Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в X — начале X вв. — Дисс. канд. ист. наук. — НА ІА НАН України. — Фонд дис. — № 632.
Зоценко В.М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби» // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 118—142.
Зоценко В. М. Скандинавська стилістична традиція у витворах різьбленої кістки Києва XI ст. // Перші читання пам'яті М. Брайчевського. — у друці.
Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI — XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 43—103.
Зоценко В.М., Звіздецький Б.А. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського типу» із розкопок стародавнього Іскоростеня // Русь на перехресті світів. — Чернігів, 2006. — С. 73—89.
Зыков Ф.М. Традиционные орудия труда якутов (XX — начало XX века). — Новосибирск, 1989.
Ивакин Г.Ю. Погребения X — первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997—1999 гг.) // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 287—303.
Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980-1982 году // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 77—105.
Иванов С.В. Старинные трубчатые игольники народов Сибири // Одежда народов Сибири. — Л., 1970. — С. 196—207.
Иванов В.А. Вооружение и военное дело финно-угров Приуралья в эпоху раннего железа. — М., 1984.
Игры народов СССР. — М., 1985.
Изюмова С.А. Техника обработки кости в дьяковское время и в Древней Руси // КСИИМК. — 1949. — Вып. 30. — С. 15—25.
Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XV ст. (історико-топографічні нариси). — К., 1996.
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996—1997 рр. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1996—1997/103.
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1998/92.
Івакін Г.Ю., Івлєв М.М., Козловський А.О. Дослідження в північній частині Митрополичого корпусу в заповіднику «Софія Київська» // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 185—188.
Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В., Лукомський Ю.В., Єлшин Д.Д. Розкопки Десятинної церкви 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 188—194.
Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 94—155.
Казаков Е.П. Булгарское село X—XIII веков низовий Камы. — Казань, 1991.
Калюк А.П., Фридман М.И. Отчет НПК «Археолог» об охранных археологических исследованиях в Киеве в 1990 г. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1990/68.
Калядзінскі Л.У. Касцяныя вырабы з раскопак дзяцінца летапіснага Слуцка XII—XIII ст.ст. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Віп. 12. — Археалогія эпохі сярэдневякоўя. — Мінск, 2006. — С. 149—153.
Каминский В.Н. О конструкции лука и стрел северокавказских аланов // КСИА. — 1982. — № 170. — С. 48—51.
Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
Кибальчич Т. Уничтожение древнего «Ярославова» вала в Киеве // Жизнь и искусство. — 1895. — № 229, 236.

Килиевич С.Р. Отчет о раскопках на Старокиевской горе 1971 года // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1971/18.

Килиевич С.Р. Отчет о раскопках 1973 г. Старокиевского отряда Кивеской археологической экспедиции по ул. Десятинной № 2 // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1973/22б.

Кілієвич С.Р. Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 28—39.

Килиевич С.Р. Отчет о раскопках 1976 г. Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца (ул. Владимирская, № 2) // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1976/14б.

Килиевич С.Р. Отчет о раскопках Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции за 1983 год // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1983/23б.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков: По материалам археологических исследований. — К., 1982.

Килиевич С.Р., Круц О.В. Отчет о раскопках Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции за 1982 год (ул. Владимирская, 7—9) // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1982/34а.

Килиевич С.Р., Чернов С.М., Брайчевская Е.А. Отчет о раскопках 1979 года Старокиевского отряда Киевской археологичпеской єкспедиции на территории Киевского детинца в усадьбе № 3 по Десятинному переулку // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1979/16а.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX — XIII вв. — САИ Е1—36. — М., 1966.

Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII в. // САИ. — Л., 1973. — Вып. Е1-36.

Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. — М., 1986. — С. 189—297.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. — М.: Изд-во АН СССР, 1951.

Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. — К., 2005.

Коваленко В. Новые византийские находки из Чернигова и его округи // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. — Чернігів, 2006. — С. 89—102.

Коваленко В.П., Казаков А.Л., Простатинова В.В. Охранные раскопки на детинце древнего Чернигова в 1984—1985 гг. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1985/123.

Коваленко В., Кондратьев І., Моця О., Овчаров М., Солобай І, Ситий Ю. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області в 1998 р. Т. 1. Дослідження городища в ур. Коровель // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1998/84.

Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 51—83.

Козловська В. Розкопи р. 1930 в Києві на горі Дитинці // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1931. — Ч. 3. — С. 49—52.

Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — № 65. — С. 7—120.

Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. — М., 1968. — Вып. Е1-55.

Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ. — М., 1971. — Вып. Е1-55.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.

Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь: город, замок, село / Археология СССР. — М., 1985. — С. 243—297.

Кондаков Н.П. Русские клады. — Т. 1. Исследование древностей великокняжеского периода — СПб., 1896.

Кондратьева О.А. Процесс изготовления роговых гребней в XIX — начале XX вв. // Промыслы и ремесла народов СССР. — Л., 1986. — С. 16—26.

Кондратьева О.А. Изделия косторезного ремесла Руси IX — XI вв. как исторический источник (по материалам гребней). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1987.

Кондратьева О.А. «Язык» гребня. К вопросу о семиотическом статусе вещи // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. — СПб., 1999. — С. 80—88.
Корзухина Г.Ф. Резная кость // Архив ИИМК РАН. — Ф. 77. — № 18—20.
Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // СА. — 1956. — Т. XXV. — С. 318—342.
Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии. — Ижевск, 2007.
Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 57—66.
Косиков В.А., Гриб В.К. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области // СА. — 1985. — № 2. — С. 257—262.
Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры // СА. — 1979. — № 2. — С. 77—91.
Кривцова-Гракова О.А. Садчиковское поселение. (Раскопки 1948 г.) // МИА. — 1951. — № 21. — С. 152—181.
Кругликова Т.И. Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантикапея в 1945—1949 гг. // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — Вып. 56. — С. 175—181.
Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры // СА. — 1987. — № 2. — С. 63—69.
Крыласова Н.Б. История прикамского костюма. Костюм средневекового населения Пермского Предуралья. — Пермь, 2001.
Крыласова Н.Б. Археология повседневности. Материальная культура средневекового Предуралья. — Пермь, 2007.
Кубарев Г.В. Кочедык из скального древнетюркского погребения на р. Кадрин // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. — Новосибирск, 1998. — Т. IV. — С. 266—269.
Кузнецов Н.А. Рукоять плети из второго Есаульского кургана // Кузнецкая старина. — Вып. 4. — Новокузнецк, 1999. — С. 54—60.
Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины. — М., 1960.
Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. — М., 1969.
Лавыш К.А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X—XIV вв.). — Минск, 2008.
Лебедева Н.И. Прядение и ткачество вочточных славян в XIX — начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 458—540.
Левенок В.П. Пряслица городища Саркел-Белая Вежа // МИА. — М.; Л., 1959. — № 75. — С. 340—352.
Ленц Г.Т. Косторезное производство в Верхнем Прикамье // Очерки археологии Пермского Предуралья. — Пермь, 2002. — С. 217—242.
Ленц Г.Т. Гребни городища Анюшкар // Путями средневековых торговцев. — Пермь, 2004. — С. 58—77.
Линдер И.М. Шахматы на Руси. — М., 1975.
Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969.
Логвинов К.К. Материальная культура и производственно-бытовая магия русских Заонежья. — СПб, 1993.
Ляшкевич Э. Изделия из костей осетровых (по материалам Турова и Минска) // Музейны веснік. — Мінск, 2005. — Вип. 2. — С. 73—74.
Ляшко С.Н. Косторезное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 152—166.
Магура С. Обробка кістки та рогу у слов'ян княжих часів у Середній Наддніпрянщині // НА ІА НАН України. — Авт. фонд 12. — № 16.
Магура С. Розкопи на горі Киселівці в Києві // НЗ ІІМК. — К., 1934. — Кн. 1. — С. 212.
Максименков Г.А., Пяткин Б.Н. О развитии производства в первобытном обществе по материалам Сибири // Домашние промыслы и ремесло. Тезисы расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа 8—9 июля 1970 г. — Л., 1970. — С. 23—26.
Малиновская Н.В. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей // Города Поволжья в средние века. — М., 1974. — С. 132—175.

Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА. — М., 1959. — № 65. (Труды Новгородской археологической экспедиции. Т. 2). — С. 212—191.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // САИ. — М., 1966. — Вып. Е1-36.

Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора. — К., 1968.

Меснянкина С.В. Изделия из кости и рога // Археология севернорусской деревни веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере. — Т. 2. Материальная культура и хронология. — М., 2007. — С. 215—253.

Михайлова Р.Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі (X — перша половина XIV століття). — К., 1991.

Мовчан І.І. Південний форпост стародавнього Києва // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 187—205.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архіпова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1998/5.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г., Архіпова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1999/23.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г. Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 р. // АВУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 124—125.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1999/33.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г. Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на території колишнього Миколаївського монастиря (Дніпровський узвіз, підземний автопаркінг) в м. Києві у 2000 р. // ІА НАН України. — Ф. е. 2000/2.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є. Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14 // НА ІА НАН України. — Ф. е. 2000/81.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Івєлев М.М., Сиром'ятников О.К. Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній, 1/3 2000—2001 рр. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 2000—2001/60.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Івєлєв М.М. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва X—XI ст. // Наукові записки з української історії. — Вип. 16. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 105—115.

Мовчанівський Т.М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська. Чернетки статті. — К., 1937 // НА ІА НАН України. — Авт. фонд. — № 13.

Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. — М., 1955. — № 49.

Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990.

Мядзведзева В.У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча // Матэрыалы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2001. — № 3. — С. 202—210.

Мядзведзева В.У. Капыская касцярэзная майстэрня XII ст. // Вестник Полоцкого государственного университета. — Серия А: Гуманитарные науки. — № 7. — Полоцк, 2005а. — С. 40—46.

Мядзведзева В.У. Сярэдневяковыя шахматы Беларусі. — Мінск, 2005б.

Мядзведзева В.У. Вытворчаць касцяных прадметаў Полацкай зямлі // Древности Белоруссии (железный век и средневековье) / Материалы по археологии Беларуси. — Минск, 2005в. — Вып. 9. — С. 138—153.

Мядзведзева В. Сярэдневяковыя шахматы і шашкі ў зборы нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі // Археалагічны зборнік. — Мінск, 2006а. — Вып. 1. — С. 70—77.

Мядзведзева В. Сярэдневяковыя шашкі Беларусі (па матэрыялам археалагічных даследаванняў // Гісторычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2006б. — Вып. 22. — С. 187—200.

Мядзведзева В.У. Хрысціянскія рэліквіі сярэдневякоўя // Беларусь: государство, религия, общество. Материалы Международной научно-практической конференции. — Минск, 2008а. — С. 131—137.

Мядзведзева В.У. Зааморфныя вастрыі-амулеты // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2008б. — Вып. 15. — С. 168—170.
Мядзведзева В.У. Вырабы касцярэзнай вытворчасці з тэрыторыі полацкай зямлі IX—XIII ст. ст. (тэхналогія, тыпалогія, храналогія). — Аўтарэферат дысертацыі ... канд. гіст. навук. — Мінск, 2009.
Назина И.Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые. — Минск, 1979.
Народы Сибири. Этнографические очерки. — М.; Л., 1956.
Нахапетян В.Е. О значении знаков на астрагалах (салтово-маяцкая культура) // Ранние болгары в Восточной Европе. — Казань, 1989. — С. 73—89.
Немеров В.Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII—XIV вв. // СА. — 1987. — № 2. — С. 212—227.
ОАК за 1911 г. Раскопки Д.В. Милеева. — Петроград, 1914. — С. 48—62.
Овчаров Д. Още за игрите в средновековен Преслав // Плиска — Преслав. — Т. 7. — София, 1995. — С. 136—143.
Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X веках. — Свердловск, 1990.
Пекарская Л.В., Климовский С.И. Отчет об археологических исследованиях Музея истории Киева в 1990 г. (ул. Героев Триполья, 24/13) // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1990/227.
Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
Петраускас А.В. Інші ремесла // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель. — К., 2003. — С. 137—149.
Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006.
Плетнева С.А. Древности черных клобуков // САИ. — М., 1973. — Е1-19.
Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
Поветкин В.И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Находки 1996 г. // Новгород и Новгородская земля: история и археология. — Новгород, 1997. — Вып. 11. — С. 166—176.
Поветкин В.И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Полевые работы 1997 г. // Новгород и Новгородская земля: история и археология. — Новгород, 1998. — Вып. 12. — С. 121—127.
Пушкина Т.А. Изделия косторезного ремесла из Гнездова // Средневековые древности Восточной Европы / Труды ГИМ. — М., 1993. — Вып. 82. — С. 57—68.
Ратич О.О. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. — Київ, 1959. — Вип. 2. — С. 119—131.
Рехачев М. Холмогорская резьба по кости. — Архангельск, 1949.
Роганов Г.Н. Техника резьбы по дереву и кости. — М., 1941.
Романчук А.И. Изделия из кости в средневековом Херсоне // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1981. — С. 84—105.
Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). Материалы II Российской конференции «Поволжье в средние века» 25—28 сентября 2003 года. Казань-Яльчик. — М.; Казань, 2005. — С. 67—97.
Русов М. Гребінництво у селі Груні у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. — 1905. — Т. IV. — С. 74—81.
Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — М.; Л., 1949. — № 11. — С. 7—93.
Рыбаков Б.А. Отчет о работе Южно-русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1958/25.
Рыбина Е.А. Из истории шахматных фигур // СА. — 1991. — № 4. — С. 86—101.
Рыбина Е.А. Шашки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Быт и культура/ Археология. — М., 1997. — С. 110—114.
Рябинин Е.А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 55—63.

Рябцева С. Вироби з кістки // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 200.
Савченко Е.И. Крымский могильник // Археологические открытия на новостройках. М., 1986. — С. 70—101.
Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. Новые находки древнерусского ремесла в Киеве // Древности, 1996. — Харьков, 1997. — С. 31—37.
Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івакін В.Г. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції по дослідженням за адресою Ярославський провулок, 7/9 2005 р. // НА ІА НАН України.
Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івченко А.В. Звіт Подільської постійно діючої експедиції про дослідження за адресою вул. Борисоглібська, 3 в 2006 р. — Київ, 2006.
Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.И. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коротсень, 2008. — Т. 2. — С. 137—145.
Самбу И. Тувинские народные игры. — Кызыл, 1978.
Свинин В.В., Харинский А.В. Средневековые погребения на берегу залива Хужир-Нугэ, озеро Байкал // Сибирь в панораме тысячелетий (материалы международного симпозиума). — Новосибирск, 1998. — Т. 1. — С. 523—533.
Седов В.В. Изборск в раннем Средневековье. — М., 2007.
Седова М.В. Ярополч Залесский. — М., 1978.
Седова М.В. Суздаль в X — XV вв. — М., 1997.
Селин А.А. Итоги исследования Тесовского погоста в Водской пятине Новгородской земли // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М., 2008. — С. 333—350.
Семенов С.А. Первобытная техника // МИА. — М., Л., 1957. — № 54.
Семенов С.А. О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела — Белой Вежи // МИА. — № 75. — М., Л., 1959. — С. 353—361.
Сергєєва М.С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ. Каталог. Вироби з кістки та дерева // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 101—103; 184—187.
Сергєєва М.С. Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в лісостеповому Придніпров'ї // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів, 1997. — С. 145—149.
Сергеева М.С. Орнаментация изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X—XIII веках // Вопросы истории славян. Археология. Этнография. — Воронеж, 1998. — Вып. 12. — С. 83—95.
Сергєєва М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.
Сергеева М.С. К этнокультурной характеристике орнамента изделий из кости в Южной Руси // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Красноярск; Омск, 2006а. — С. 183—188.
Сергеева М.С. Древнерусская зооморфная резная кость Среднего Поднепровья // Славянорусское ювелирное дело и его истоки. — СПб, 2006б. — С. 111—113.
Сергеева М.С. Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007а. — С. 216—220.
Сергеева М.С. Древнерусские костяные наконечники стрел из Киева // Памятники археологии и художественное творчество. Материалы осеннего коллоквиума. — Омск, 2007б. — Вып. 4. — С. 70—73.
Сергеева М. Древнерусские костяные полусферические пуговицы из Киева // ЮИМК. — СПб, 2007в. — С. 83—85.
Сергеева М.С. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья // Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи. — Воронеж, 2008а. — С. 108—122.
Сергеева М.С. Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле // Acta Archaeologica Albarutenica. — Мінск, 2008б. — Т. IV. — С. 111—119.
Сергеева М.С. Древнерусские изделия из кости и рога с раскопа по адресу ул. Волошская, 16 (Киевский Подол) // Российско-Белорусско-Украинское пограничье: проблемы форми-

рования единого социокультурного пространства — история и перспективы. — Брянск, 2008в. — С. 198—202.
Сергеева М.С. Древнерусские костяные игольники с территории Среднего Поднепровья // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Омск; Новосибирск, 2008г. — С. 272—276.
Сергєєва М.С. До питання про розвиток косторізного ремесла у стародавньому Києві // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008д. — Т. 2. — С. 132—136.
Сергєєва М.С. Давньоруські кістяні вістря стріл Середньої Наддніпрянщини // Чернігівські старожитності. — Чернігів, 2008е. — Вип. 1. — С. 66—72.
Сергєєва М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі // Фортеця: збірник заповіднику «Тустань» на пошану Михайла Рожка. — Л., 2009. — С. 333—340.
Сергєєва М.С., Шевченко Д.О. Дослідження 2006 р. на Київському Подолі (вул. Щекавицька, 29) // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 335—339.
Сидоров Е.А. Присваивающие виды хозяйственной деятельности населения лесостепного Приобья в I тыс. до н. э. // Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири. — Новосибирск, 1989.
Сирелиус У.Т. Путешествие к хантам. — Томск, 2001.
Славчев П. Костен гребен от Царевец // Археология. — 1990. — № 1. — С. 56—60.
Смирнова Л.И. Косторезное ремесло средневекового Новгорода. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1998а.
Смирнова Л. И. Организация косторезного ремесла в древнем Новгороде (по материалам Троицкого раскопа) // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина). — М., 1998б. — С. 237—247.
Смирнова Л.И. Этапы становления косторезного ремесла в средневековом Новгороде (по материалам Федоровского раскопа в Плотницком конце) // Новгород и Новгородская земля: история и археология. — Новгород, 1998в. — Вып. 12. — С. 94—109.
Смирнова Л.И. Проколки. Хронология и функциональное назначение // Новгород и Новгородская земля: история и археология. — 1999. — Вып. 13. — С. 142—162.
Соболь В. Некаторыя вынікі даследаванняў Мураванаго замка ў Навагрудку // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2006. — Вып. 22. — С. 220—231.
Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971.
Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е. з колекції Національного музею історії України // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 34—49.
Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. 64. Паци // КС. — 1889. — Т. XXVI. — С. 639—640.
Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.) — К., 1992.
Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.
Толочко П.П. О социальной структуре древнерусского ремесла // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 147—153.
Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
Толочко П.П., Боровський Я.Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 3—10.
Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — Київ, 1976. — С. 19—46.
Толочко П.П., Килиевич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе 1966 г. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1966/8.
Толочко П.П., Килиевич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе 1967 г. // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1967/1.
Толочко П.П., Килиевич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1968/6б.
Тотев Т. За обработка на кост в средновековна България // Археология. — 1963. — Год. 5. — Кн. 3. — С. 83—92.
Тотев Т. За една игра в средновековна България // Археология. — 1972. — № 3. — С. 33—41.

Трусаў А.А. Мсціслаўская касцярэзная майстерня // Археалогія і нумізматыка Беларусі. — Минск, 1993. — С. 444.
Уничтожение остатков Ярославова вала в Киеве // КС. — 1895. — Т. 51. — № 10. — С. 22—25.
Уханова И.Н. Резьба по кости в России XVIII—XIX веков. — Л., 1981.
Фандеев А.А., Никольская В.П. Охотничье-промысловые звери и трофеи. — М., 1983.
Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.
Федоров-Давыдов Г.А. Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье // Проблемы археологии степей Евразии. — Кемерово, 1984. — С. 80—93.
Фехнер М.В. Изделия косторезного производства // Ярославское Поволжье X—XI вв. — М., 1963. — С. 39—42.
Филонов К.П. Лось. — М., 1983.
Флерова В.Е. Домашние промыслы в Саркеле — Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 277—313.
Флерова В.Е. Граффити Хазарии. — М., 1997.
Флерова В.Е. Гребни средневекового Подонья (по материалам Саркела — Белой Вежи) // МАИЭТ. — Симферополь, 1998а. — Вып. 6. — С. 625—634.
Флерова В.Е. Орнаментированные костяные изделия Саркела — Белой Вежи: проблема специализации ремесла // РА. — 1998б. — № 2. — С. 86—99.
Флерова (Нахапетян) В.Е. Рогообработка в Саркеле — Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000а. — С. 99—110.
Флерова В.Е. Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Донецк, 2000б. — Т. 1. — С. 101—116.
Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб, 2001.
Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 64—93.
Ханенко Б.Н., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — Вып. 5. Эпоха славянская (VI—XIII вв.). — Киев, 1902.
Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы. — М., 1986. — С. 8—128.
Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. — К., 1893.
Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1986.
Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. — Новосибирск, 1991.
Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. — Новосибирск, 1997.
Худяков Ю.С. Древние тюрки на Енисее. — Новосибирск, 2004.
Цнотливы Э. Зарождение костеобрабатывающего ремесла в Прибалтийском районе в IX—X вв. // Труды Международного Конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 164—169.
Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896—1948). — Чернігів, 2007.
Шаталов В.А. Технологические характеристики и декор изделий из кости и рога населения Вятского края в ананьинскую эпоху // Известия Челябинского научного центра. — 2006. — Вып. 2 (32). — С. 99—103.
Шноре Э.Д. Асотское городище // Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. — Рига, 1961. — Т. II.

Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — К., 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.
Шовкопляс Г.М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці Київського державного історичного музею. — К., 1958. — Вип. 1. — С. 133—157.
Шовкопляс А.М. Найдавніші шашки і шахи з Києва // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 196—200.
Шовкопляс Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Т. 1. — С. 191—195.
Шовкопляс Г.М. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві // Середні віки на Україні. — К., 1973. — Т. 2. — С. 109—122.
Шовкопляс А.М. Косторезное ремесло Древнего Киева // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). — К., 1984. — С. 149—151.
Шовкопляс Г.М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897—1937) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 109—115.
Шрамко Б.А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — С. 142—157.
Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX—XIII вв. — Минск, 1975.
Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Минск, 1978.
Щавелев С. Зооморфные остроконечники из состава дружинных древностей Европы VIII—XI вв. // Дружинні старожитності Центрально-східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 185—193.
Щапова Ю.Л. О ремесле Древней Руси // «Слово о полку Игоревом» и его время. — М., 1985. — С. 385—392.
Щапова Ю.Л. Древнерусское ремесло: структура, передача производственного опыта // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 178—183.
Эдинг Д. Сарское городище. — Ростов, 1928.
Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП. — 1962. — 12. — С. 57—130.
Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe // Stockholm Studies in Archaeology. — Stockholm, 1981. — 2.
Arne T.J. Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.
Biró T.M. Bone-carvings from Brigetio in the Collection of the Hungarian National Museum // AA. — 1987. — T. XXXIX. — Fasc. 3—4. — P. 153—192.
Borg K. Snurror // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 315.
Borg K. Knävringar // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 321.
Bukowska-Gedigova J., Gediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łodź, 1986.
Chmielowska A. Grzebienie starożytne I średniowieczne z ziem Polskich // Acta archaeologica Lodziensia. — Łodź, 1971. — No 20.
Choyke A.M. Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use // Antaeus. Communicateones ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1999. — 24. — P. 148—156, 651—654.
Christophersen A. Håndeverket i Forandring. Studier i Hornog Beinhåndverkets Utvikling i Lund ca. 1000—1350 // Acta Archaeologica Lundensia. — Lund, 1980. — Ser. 4. — N 13.
Cnotlivy E. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina, ze stanowiska 4 // Materiały Zachodnio-pomorskie. — Szczecin, 1958. — Tom IV. — P. 155—239.
Cnotlivy E. Niektóre problemy bagań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim // AP. — 1970. — T. 15. — Zesz. 2. — S. 499—518.
Cnotliwy E. Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973.
Davidson G. R. The Minor Objects // Corinth. — Princeton; New Jersey, 1952. — Vol. XII.
Diăconu P., Baraschi S. Objects of Bone and Antler from Păcuiul Lui Soare // Dacia. — 1973. — Vol. XVII. — P. 351—359.

Dinogetia. — Bucureşti, 1967. — Vol. I.
Gąssowska E. Wczesnośredniowiecsne szachy z Sandomierza // AP. — 1964. — T. 9. — S. 148—168.
Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. — Warszawa, 1956.
Herrman J. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der Slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6 bis 12 Jahrhundert. — Berlin, 1985.
Hilczerówna Z. Rogownictwo gdańskie w X—XIV wieku // Gdańsk wczesnośredniowieczny. — Gdańsk, 1961. — T. IV. — S. 41—144.
Hołowińska Z. Dzielnica rzemieślnicza z XIII—XIV wieku w Gdańsku (stanowisko 2) // Gdańsk wczesnośredniowieczny. — 1967. — T. VI. — S. 183—243.
Hrubý V. Slovanské kostené předmety a jejich výroba na Moravé // Památky archeologicke. — 1957. — Ročn. XLVIII. — S. 118—212.
Kaván J. Problematika datováni a funkce některých výrobků z kosti a parohu u slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle // Vznik a počatky slovanů. — Praha, 1964. — T. V. — S. 217—249.
Kaván J. Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny // AR. — 1980. — T. XXXII. — Č. 3. — S. 280—305.
Kabzińska-Stawarz I. Games of Mongolian Shepherds. — Warsaw, 1991.
Kostrzewski J. Kultura prapolska. — Poznań, 1949.
Kostrzewski J. Pradzieje Pomorza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
Lewicki T. Łyżwy kościane północno-wschodnej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwazīego (ok. r. 1120) // Przegląd archeologiczny. — 1951—1952. — Poznań, 1953. — Rocn. 27—28. — T. IX. — Z. 2—3. — S. 392—395
MacGregor A. Bone Skates: A Review of the Evidence // Archaeological Journal — 1976. — 133. — P. 57—74.
MacGregor A. Bone, Antler, Ivory & Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period. — London, 1985.
MacGregor A., Mainman A.J., Rogers N.S.H. Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York // The Archaeology of York. The Small Finds. — York, 2005. — Vol. 17. — Fasc. 12.
O'Meadhra U. Early Christian, Viking and Romanesque Art Motif-Pieces from Ireland // Theses and Papers in North-European Archaeology. — Stockholm, 1987. — 17.
Rulewicz M. Wczesnośredniowieczne zabawki i przedmioty do gier z pomorza Zachodniego (Z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1947—1958) // MZP. — Szczecin, 1958. — T. IV. — S. 303—354.
Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hölfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). // SA. — 1976. — Ročn. XXIV. — Č. 2. — S. 245—395.
Sinthio H. Tvinningsben // Eketorp III. Den medeltida beföstningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998a. — S. 156—157.
Sinthio H. Islöggar // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998b. — S. 78.
Sláma J. K počátkům slovanské hudby // Vznik a počátky slovanů. — Praha, 1956. — T. 1. — S. 168—179.
Slivka M. Parohogová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalismu // SA. — 1984. — Ročn. XXXII. — Č. 2. — S. 377—429.
Staššiková-Štukovská D. K problematike sredoeurópskych aerofónov 7.—13. storocia // SA. — 1981. — Ročn. XXIX. — Č. 2. — S. 393—422.
Strzygowski J. Koptische Kunst. — Vienne; Leipzig, 1904.
Ulbricht I. Die Geweihverarbeitung in Haithabu // Die Ausgrabungen in Haithabu. — 1978. — 7.
The Vikings in England and in their Danish Homeland. — London, 1981.
Wapińska A. Wyniki badań archeologicznych na stanowisku 4 w Gdańsku (Wykopy I—IV) // Gdańsk wczesnośredniowieczny. — 1967. — T. 6. — S. 245—272.
Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Międzyrzecza. — Poznań, 1961.
Wrzesiński J. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa // Studia Lednickie. — Poznań; Lednica, 1994. — Vol. III. — S. 151—171.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	—	Археологічні відкриття в Україні
АДУ	—	Археологічні дослідження в Україні
АЛЮР	—	Археологическая летопись Южной России
АП	—	Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ГИМ	—	Государственный исторический музей
ИИМК РАН	—	Институт истории материальной культуры Российской АН
КС	—	Киевская старина
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	—	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МІК	—	Музей історії Києва
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	—	Науковий архів НАН України
НЗ ІІМК	—	Наукові записки Інституту матеріальної культури, Київ
НЗХТ	—	Національний заповідник «Херсонес Таврійський»
НМІУ	—	Національний музей історії України
РА	—	Российская археология
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
ЭО	—	Этнографическое обозрение
ЮИМК	—	Ювелирное искусство и материальная культура
AA	—	Acta Archaeologica, Budapest
AP	—	Archeologia Polski
AR	—	Archeologické rozhledy
MZP	—	Materiały Zachodnio-Pomorskie
SA	—	Slovenská Archeolygia

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ 1

Історія вивчення київського косторізного ремесла ... 5

Розділ 2

Організація косторізної справи у Києві 13
2.1 Залишки косторізного виробництва на території Києва. Косторізні майстерні 13
2.2. Співіснування косторізної справи з іншими видами ремесла 29
2.3. Діяльність приїжджих майстрів у Києві та імпортні речі 31
2.4. Етапи розвитку київського косторізного ремесла 39

Розділ 3

Кісткова сировина та її обробка 43
3.1. Види сировини та шляхи її отримання 43
3.2. Обробка кістки 52
3.3. Обробка рогу 58
3.4. Інструменти для обробки кістки та рогу 62
3.5. Обробка дерева та кістки: спільне та відмінності 68

Розділ 4

Готові вироби з кістки та рогу 71
4.1. Знаряддя праці та їх деталі 72
4.2. Речі повсякденного вжитку 85
4.3. Зброя і спорядження вершника та коня 107
4.4. Деталі оздоблення речей 115
4.5. Предмети, пов'язані з ритуально-магічною сферою 118
4.6. Інші речі 120

Розділ 5

Художня різьблена кістка 125
5.1. Орнамент та техніка його виконання 125
5.2. Зооморфний декор 141
5.3. Графіті на виробах з кістки та рогу 146
5.4. Загальне та специфічне в декоративному оформленні київських виробів з кістки та рогу 149

Розділ 6

Місце київського ремесла у системі косторізної справи Південної Русі та його подальша доля 153
Резюме 159
Summary 166
Таблиці 172
Література 237
Список скорочень 250

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Марина Сергіївна СЕРГЄЄВА

КОСТОРІЗНА СПРАВА У СТАРОДАВНЬОМУ КИЄВІ

Монографія українською мовою

Друкується в авторській редакції

Ілюстрації *авторські*
Комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Підписано до друку 25.02.2011. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24,12. Обл.-вид. арк. 21,4.
Тираж 300 прим. Зам. №

ТОВ «КНТ»
м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 8, корп. 8, кв. 1
Тел. (044) 581-21-38, 331-91-53; e-mail: knt2012@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 581 від 03.08.2001.

Сергєєва Марина Сергіївна

Кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

У 1994 р. захистила кандидатську дисертацію за темою: "Міське житло Південної Русі кінця IX – XVI ст. (Питання соціальної та культурно-історичної характеристики житлового інтер'єра Середньої Наддніпрянщини).

Основні наукові інтереси – середньовічна археологія, давньоруське ремесло, стародавнє та середньовічне мистецтво.

Автор понад 100 публікацій з зазначених питань. Багато років займалася археологічними дослідженнями Київського Подолу, очолювала загін Подільської експедиції.

ISBN 978-966-373-670-9
9 789663 736709